

J. ADAMSON

TARTU KOMMERTSKOOLI MAJANDUSTEADUSE JA REALKOOLI
AJALOO ÕPETAJA

MAJANDUSTEADUS

KESKKOOLIDELE JA
ENESEHARIMISEKS



OSAÜHISÜS „NOOR-EESTI KIRJASTUS“, TARTUS

A-4077

K.1061

J. Adamson

Tartu kommerskooli majandusteaduse ja realkooli ajaloo õpetaja

0.582 ⁶/₁₀

E. N. K. S. Tütarl.
Gümnaasiumi
Raamatukogu.

Majandusteadus

keskkoolidele ja eneseharimiseks

9275

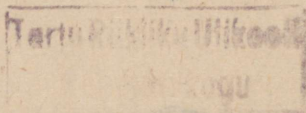
3.36
828



J. Mällo trükk, Tartus.

A-4079

2



153627

i14163640

ARHIIVIKOOGU

Eessõna.

Majandusteadusel (gümnaasiumides, realkoolides ja seminaarides kodanikuõpetuse osana, kommerts-koolides iseseisva õppeainena) on silmapaistev koht teiste ühtluskooli õppekavasse võetud ainete keskel. Ta valmistab enam kui ükski teine õppeaine noorsugu elule, uurides rahvamajandust, millega kõik ühiskondlikud nähtused kõige ligemalt seotud. Kuni viimase ajani puudus Eestis majandusteaduse õpetaamiseks koolides vastav õpperaamat. Seda puudust tahab käesolev töö võimalikult kõrvaldada. Ta ei taha olla mingi iseseisev teaduslik uurimus, vaid lihtne kompilatsioon, nagu seda on suurem osa õpperaamatutest. Oma raamatu kokkuseadmisel kasutasin paremaid venekeelseid keskkoolide õpperaamatuid: Morevi, Kulishi, Sobolevi j. t. omi ja päälle selle ülikooli käsiraamatuid — Tschuprovi, Shelesnovi, Tugan-Baranovski j. t. omi. On arvesse võetud ka populaarsemaid saksakeelseid käsiraamatuid (Adler, Conrad). Aine valikul ja käsitusel olen võimalikult püüdnud hariliku keskkooli õppekava piiridesse jääda, teadlikult hoidudes kaugemale minevast teoretiseerimisest ja püüda pakkuda konkreetset ja elavat materjaali.

Et käesolev õpperaamat täielikkusele ei prähtendeeri — ta on õieti katse — siis saab teine trükk, kui esimene lugejalt küllalt vastukõla leiab, parandatult ja täiendatult ilmuma, eriti Eesti majandusellu puutuvate andmete suhtes: meie statistika praeguse seisukorra juures on raske küllalt täpseid ja usaldusväärilisi andmeid pakkuda, nagu seda õpperaamat nõuab. Palun õpperaamatu lugupeetud tarvitajaid, eriti õpetajaid, ta puudusist ja väärtusist mulle lahkesti teatada aadressil: Tartu, Realkool.

Autor.

Sissejuhatus.

Algmõisted. Majanduslugu.

Majandusteaduse uurimiste lähtekohaks ja lõpusihiks on inimene. Inimene ei ela aga mitte üksinda, vaid omataoliste seltsis.

Majandusteadust ei huvita mitte üksik inimene, vaid terve inimkond; sellepärast kuulub ta sotsiaalsete ehk ühiskondlike teaduste hulka. Ühiskonna elu uurivad mitmesugused teadused, nagu ajalugu, õigusteadus, sotsioloogia, majandusteadus j. t.

Majandusteadusel omis uurimistes teiste ühiskonnateaduste keskel on oma kindel eriala, nimelt inimeste majandusline elu. Enne kui majandusteaduse mõiste ja tema ülēsannete määramisele asume, peame tutvuma tarvilikult üksikute algmõistega, millega hiljemini iga sammu pääl kokku puutume. Mis on majandus ehk majandusline tegevus? Mis kihutab inimest niimetatud tegevusele? Mis mõistame tarve ja vara all? j. n. e. Need on küsimused, millele peame andma kindla vastuse.

Igal inimesel on tung elu alal hoida. Elu alalhoidmine sünnib tarvete rahuldamise teel. Tarbe all mõistame meie puuduse tunnet ja sellega ühenduses olevat tungi seda tunnet kõrvaldada. Inimese tarved on aga mitmesugused. Tunneb inimene nälga, siis vajab ta süüa, tunneb ta janu, siis — juua, tunneb ta külma, siis on tarvis kehakatet, eluhoonet — ühe sõnaga, — sooja.

Tarbed.

Mainitud tarveid niimetatakse materjaalseteks; nad on hädalisemad, tungivamad tarved, mida inimene paratamata peab rahuldama, kui ta ei taha, et tema organism oma elujõu kaotab, et ta hävineb. Niimetatud tarved võivad olla ka ühel ja samal ajal tarveteks toreduse ja mõnusususe ehk komfordi järele. Esimeste all mõistame meie tarvet, näit., peenemaitsete söökide, kallihinnaliste riiete, vaipade j. n. e. järele; teiste all aga tarvet, näit., korteri järele, mis varustatud veevärgiga, vannitoaga, elektrivalgustusega, liftiga jne. Need tarved ei kannu hädapärast iseloomu, kuigi nad kõige ligemas ühenduses on materjaalsete tarvetega. Nad on omased uuema aja inimesele.

Pääle materjaalsete, madalamate ehk füsioloogiliste tarvete, on olemas veel kõrgemad, vaimlised tarved. Nende all mõistame tarvet hariduse, teaduse, usu, kunsti jne. järele. Need tarved on omased praegustele kultuurinimestele ja rahvastele. Ilma nendeta on raske ettekujutada praeguse aja haritud inimest.

Kui tähtsad kõrgemad ehk vaimlised tarved ka ei oleks, hädalisemate, tungivamate tarvete hulka majandusteadus neid ei arva, sest nende mitterahuldamine pole inimese elule otsekoheselt hädaohtlik.

Inimese tarved rohkenevad ja mitmekesisistuvad aja jooksul. Tarvete rohkenemine on peaaegu piirita. Inimese tarved kultuuri mitmesugustel edenemise astmetel pole ühesugused: metsrahvastel olid nad ühed, haritud rahvastel koguni teised. Metsinimese päaelumure seisis toidu muretsemises. Toit iseenesest oli üsna lihtne — toores liha, taimed, jne. Kultuuri järkjärgulise edenemisega tekivad uued tarved, tarved eluhoone ja kehakatte järele; hiljemini aga juba tarved, mis kannavad vaimlist iseloomu — tarve usu, teaduse ja kunsti järele. Kui praegusel ajal Lääne-Euroopa rahvaste juures rahvakooli lõpetamine sunduslik on, mis asjaolu igale kodanikule võimaluse avab kirjandust lugeda, avalikka loenguid kuulata jne., siis olid keskajal samad rahvad peaaegu kirjaoskamatud; ainult vaimulik seisis oli kirjaoskaja, enam-vähem haritud.

Muutuvad aja jooksul tarved ka omadusliselt, s. o. peenemateks, mitmekesisemateks, mida igaüks meist iseenese juures ja omas ligemas ümbruses võib tähele panna. Kui Eesti talupoeg paar põlve tagasi leppis lihtsa ja umbse suitsutarega, siis näeme sama talupoega nüüd elavat korralikus majas, mil telliskivi korstnad, klaasaknad, laudpõrmandad jne. Samati on viiskude ja pastalde, puutelgedega vankrite ja karuäkete asemele astunud saapad, raudtelgedega vankrid ja raudäkked.

Inimeste tarvete rohkenemist ja mitmekesinemist peame tervitama, sest selles avaldub rahva kasvava kultuuri põhitegur: tarvete edenemine sunnib inimest energilisemale tegevusele, füüsilist ja vaimlist jõudu rohkem pingutama, otsima uusi teid ja allikaid nende rahuldamiseks.

Varad.

Nagu tähendatud on inimesel terve rida mitmesuguseid tarveid, mis nõuavad rahuldamist. Kõik vahendid, millega tarveid rahuldatakse, nimetame varadeks. Varana esineb meile janu kustutamiseks, taimede kastmiseks ja põldude niisutamiseks tarvilik vesi, mitmesuguste protsesside tekkimiseks välises looduses ja inimeses eneses tarvilikud päikese kiired, eneseharimiseks tarvilik kirjandus, suitsetamishimu rahuldamiseks tubak jne. Nimetades üht ehk teist asja varaks, ei hakka meie seda kõlbliselt hindama. Niisugune hindamine pole majandusteaduse ülesanne. Asi võib olla koguni kahjulik inimesele, nagu

alkoholilised joogid, tubak, kuid majandusteadus nimetab neid ikkagi varadeks, sest nende järele on seltskonnas kindel nõudmine, tarve. Majandusteadlises kirjanduses mõistetakse vara all sagedasti mitte ainult materjaalseid asju, nagu eespool nimetatud, vaid ka inimese mitmesuguseid omadusi ja koguni suhteid, mis olemas inimeste vahel. Näituseks, loetakse varadeks arsti teadmised ja kogemused, professori oskus loengute pidamiseks, muusikamehe and, nõudmise, patendi, autori õigus, ainuõigus (monopool), kaubafirma jne.

Iga vara omadust — rahuldada inimeste tarveid — nimetakse kasulikkuseks.

Ühtedel asjadel on kasulikud omadused, teistel aga mitte. Botaanikas, näituseks, tuntakse ligi 190.000 mitmesugust taime, aga umbes 300 neist kõlbavad inimese mitmesuguste tarvete rahuldamiseks. Pääle asja enese omaduste on olemas veel teised tingimused, mis asja varaks teevad.

Missugused tingimused on siis üldse tarvilikud selleks, et asi vara iseloomu (Güterqualität) kannaks, et teda varaks võiks nimetada?

Need tingimused on järgmised:

1) Tarved. Eestis, näit., kus põldu väetatakse, omab sõnnik vara iseloomu, kuna mustamulla maades (Lõuna-Venemaal) sõnnikule väetusaine tähtsust ei anta — ta jääb looduse hoolde ehk põletatakse kütteaine asemel.

Tubak muutus varaks pääle selle, kui inimesed harjusid suitsetama. Juhtub ka ümberpöörduvalt — asjad, mis ennemini esinesid varadena, kaotavad vara omadused, ehk teise sõnaga — kasulikkuse, sest tarve nende järele on kadunud. Linna tänavad, kunni viimase ajani, valgustati gaasiga, nüüd on selle asemele elekter astunud. Tarve gaasi kui valgustusaine järele on kadunud, õigemini kadumas.

2) Asja füüsilised omadused. Igal ajal on omad füüsilised omadused. Üks asi oma loomulikkude omaduste tõttu rahuldab inimese tarveid, kuna teine mitte; üks asi rahuldab tarveid suuremal määral kui teine (männi ja kasepuu). Asja kasulikkus on seda suurem, mida olulisem rahuldatav tarve (kivisüsi ja kalliskivi) ja mida täielikumalt ja rutemini ta tarvet rahuldab. Kasulikkuse hindajaks on looduse- ja tehnilised teadused, nagu agronoomia, füüsika, füsioloogia, jne. Füsioloogia, näit., uurib kuivõrt toitev on üks ehk teine toiduaine.

3) Asja loomulikkude omaduste tunnistamine ja hindamine inimeste poolt.

Näit, kivisüsi on hää kütteaine, kuid olid ajad, kui inimesed tema omadusi ei tunnud ega osanud kivisütt ära kasutada. Seda võime ütelda ka kartuli ja shokoladi kohta. Kartul sai teatavaks varsti pääle Ameerika ülesleidmist, kuna teda tarvitama hakati alles XVIII a. s. teisel poolel. Shokolad

Kasulikkuse tingimused.

sai tuttavaks XVI a. s. esimesel poolel. Ferdinand Kortezi, Mehiko äravõtja, leidis selle joogi tarvitusel olevat kohalikkudel elanikkudel. Omas aruandes Karl V-le teatas ta muuseas, et allaheidetud maakohtade elanikud valmistavad kakao teradest maitsevast jooki — „kokolaadi“. Mõõndus palju aega enne kui eurooplased seda jooki tarvitama hakkasid. Ühed lugesid šokoladi kahjulikuks, teised kasulikuks joogiks. Viimased nimetasid teda „jumalate joogiks“. Ägedaid vaielusi sünnitas šokolad katoliku vaimulikkude hulgas, sest nad ei teadnud kas kuulub ta paastu, või harilikku söökide hulka. Alles XVII. a. s. lõpul hakati Euroopas šokolaadi vabrikuid ehitama ja „jumalate jook“ muutus aeg-ajalt üldseks joogiks.

4) Asja faktiline kättesaadavus inimestele.

Üks ehk teine asi muutub varaks siis, kui kõik nimetatud neli tingimust olemas on faktiliselt. Kui ükski neist puudub, kaotab asi vara iseloomu.

Varade liigid.

Nagu tarved, nii on ka varad oma loomu poolest mitmesugused. Varad jaotatakse materjaalseks ja mittematerjaalseks. Esimeste all mõistetakse välisilma materjaalseid asju — vili, raud, kivisüsi, masin jne.; kuna teiste all inimeste omadusi — arsti teadmised ja kogemused, profesori loeng, jne.

Kas kuuluvad mõlemad nimetatud varade liigid majandusteaduse piirkonda, selles küsimuses lähevad majandusteadlaste arvamusel lahku. Kõige tähtsamaks tuleb lugeda majandusteaduse seisukohalt varade jaotamist vabadeks ja majanduslisteks.

Vabade varade all mõistame niisuguseid, mis on olemas piiramata arvul, ja mis kättesaadavad inimestele ilma vaevata; nagu õhk, vesi jões ja meres, päikese valgus, tuul jne. Vanematel aegadel kandis ka maa vaba vara iseloomu; siis oli rahva arv võrdlemisi piiratud, maad palju, ja igaüks võis maad niipalju omandada, kui harida suutis. Vaba varade arv on üsna väike.

Majandusliste varade all mõistame meie niisuguseid, mis on piiratud arvul olemas ja mille muretsemiseks inimene peab oma tööjõudu kulutama; siia kuulub suurem osa varadest, nagu riie, vili, elumaja, masinad, tööriistad jne. Majandusteaduse huvipiirkonda kuuluvad ainult majanduslised varad. Vabad varad, nii tähtsad kui nad ka ei ole, huvitavad majandusteadust ainult niipalju, kui nad mõju avaldavad majandusliste varade muretsemisele, s. o. kui palju nad vähendavad ehk suurendavad inimese tööjõu kulutust. Aja jooksul muutub ikka suurem ja suurem osa vabade varadest majanduslisteks.

Näituseks, maa ja mets, mis piiramata arvul olemas olid rahva väikese arvu juures, muutusid majanduslisteks varadeks rahva arvu ja nõudmise kasvamisega. Vesi jões on vaba vara,

vesi suurlinna veevärgis aga majandusline vara, sest et veevärk pole mitte vaba looduse and, vaid inimeste kätetöö — ta ehitamiseks on palju aega ja tööjõudu kulutatud. Varasid, mille muretsemine nõuab inimese tööjõu kulutamist, nimetatakse väärtusteks. Töö muudab vabad varad väärtusteks kahel viisil: asja omandamise, (näit. loomad metsas, kalad jões), ja 2) asja kaju muutmise, tema ümbertöötamise teel, (näit. villase riide valmistamine).

Nii on varade väärtus kõige ligemas ühenduses kulutatud tööga.

Õpetusega varade väärtusest tutvume põhjalikumalt teises osas.

Nagu mitmesugused on inimese tarved, niisama mitmesugused on ka looduse annid, millega inimene oma mitmekesiseid tarveid rahuldab. Algaegadel, inimese esimestel edenemisastmetel, suutsid loodusesaadused oma loomulikus olekus tarveid rahuldada. *Majandus ehk majandusline tegevus.*

Hiljemini aga, ühes rahvaarvu kasvamisega, tarvete rohkenemise ja peenenemise ning kultuurilise edenemisega, on inimesed sunnitud oma sihtidele vastavalt looduses peituvaid varasid ümbertöötama. Niisugustel ümbertöötatud loodusesaadustel on praegusel ajal domineeriv tähtsus. Kogu materjaali elumaja ehitamiseks saab inimene looduselt: savi, rauda, puud, lubjakiivi, liiva, jne. Kuid inimene peab nad ümbertöötama vähemal ehk suuremal määral, näit., telliskivideks, naelteks, palkideks, laudadeks, lubjaks, jne; peab neid niiviisi ühendama, et lõpuks saaks maja, kirik, loss, jne. Ümbertöötamist nõuab ka suurem osa looduse rüpes peituvatest toiduainetest, enne kui nad vastu võetavaks saavad inimesele tarvete rahuldamiseks. Üks ehk teine tarve ei leiaks täielist rahuldust, kui inimese tegevus avalduks ainult siis, kui tarve end tunda annab. Juba algaja inimene hoolitses mitte ainult tänase, vaid ka homse eest, rääkimata praeguse aja inimesest. Praeguse aja kultuurrahvastel kutsuvad tuleviku mured terve rea kavakindlaid tegevusi esile, mitte ainult oleviku, vaid ka tuleviku tarve rahuldamiseks. Tuleviku eest muretsedes kasvatab inimene taimi ja loomi, töötab mitmesuguseid loodusesaadusi ümber, ühineb teistega ühiseks tööks; ostab, müüb; asutab kaubakontorid, pangad, ehitab teed, tunnelid, laevad, jne — ühe sõnaga, tegutseb plaanikindlalt ja loob terve rea asutusi ühe üldise sihi saavutamiseks: tarvete rahuldamiseks olevikus ja tulevikus.

Niisugust tegevust nimetatakse majanduslikeks tegevuseks ehk majanduseks.

Majandusline tegevus ongi majandusteaduse uurimiste objekt.

Nii siis: majanduseks ehk majanduslikeks tegevuseks nimetatakse inimeste tegevuse

- kogusummat tarvete rahuldamiseks tarvisminevate majandusliste varade loomisel.

Majanduslise tegevuse kaudu rahuldatakse väga mitmesugused tarbed.

Oleks ekslik arvata, nagu kuuluks majanduslise tegevuse piirkonda ainult materjaalsete tarvete rahuldamine, nagu seda arvavad Schmoller ja Tschuprov. Nii materjaalsed kui ka vaimlised tarved nõuavad inimeselt majanduslist tegevust. Usulisteks tarveteks ehitatakse kirikud, koguni esialgne arhitektuur tekkis kirikute ehitamisest. Tarve muusika järele leiab rahuldust ainult vastavate muusikariistade abil. Raidkunstile on tarvilikud marmor ja pronks, maalikunstile — lõuend ja värvid. Kasvatate haridustarvete tagajärjel kulutatakse ikka suurem ja suurem osa ühiskondlikust tööst raamatute, paberi, tindi, sulgede, teadusliste instrumentide jne. valmistamiseks. Militarism, tung võimule, sunnib miljonid inimesed valmistama püsse, suurtükka, kuule, riideid ja toiduaineid sõduritele. Õieti ei ole ühtegi ühiskondlikku tarvet, mis ei nõuaks oma rahuldamiseks majanduslist tegevust.

Majandus ja tehnika.

Majandusline tegevus kuulub mitte ainult majandusteaduse, vaid ka tehniliste teaduste piirkonda, nagu agronoomia, tehnoloogia, ehituskunst jne. Nimetatud teaduste seisukohad majanduslise tegevuse suhtes lähevad aga lahku. Tehnika uurib kuidas on kõige otstarbekohasem loodusesaadusi ümbertöötada s. o. missugused võtted, teed ja vahendid on selleks kõige kohasemad. Agronoomia, näituseks, uurib kuidas ja missuguste riistadega peab kündma, külvama, lõikama jne.; tehnoloogia kuidas kiutaimi niidiks ümbertöötada, värvida ja kududa. Majandusteaduse ülesanne on aga uurida, missugused inimeste ühiskondlikud suhted tekivad majanduslise tegevuse piirides, kui palju valmistada varasid turu tingimustele vastavalt. Tehnika ütleb kuidas valmistada soovitavas häädues varasid, majandusteadus aga kui palju, et ettevõttel kahju karta poleks. Et ettevõtte kahjuga ei töötaks, on tarvilik mõlemate teaduste andmeid silmas pidada. Raudtee, näit., mis tehniliselt hästi ehitatud, võib kahjuga töötada, kui vale on majandusline kalkulatsioon (kaupade, pagashi ja reisijate arv). Ühesugustel tehnilistel töötingimustel on majandusteadusel suurem tähtsus, kui tehnilistel teadustel.

Rahvamajandus.

Kui meie ühe ehk teise maa rahvusmajanduslikku tegevust vaatleme, siis näeme, et ta avaldub terves reas üksikutes majandustes, üksik- ehk eramajandustes. Üksikmajanduse alla kuuluvad, näit., talu, külapood, töökoda, vabrik, siis kaubatarvitajate aktsia ühisus, sündikaat, trust jne.

Esimesi majandusi juhivad üksik isik, teisi aga mitmeliikmeline valitud asutus, juhatus; mõlemaid majandusi üksikult juhivad

üks tahtejõud, mis on üksikmajandustele iseloomulik. Üksikmajandused seisavad küll kaunis ligidal majandusteadusele, kuid ei kuulu otseteed tema uurimiste piirkonda. Majandusteaduse uurimiste piirkonda kuulub rahvamajandus.

Rahvamajanduse all üldsel mõistame meie teatud maa alal olevat üksikmajanduste kogusummat. Näituseks, Eesti rahvamajanduse moodustavad need sajad ja tuhanded talud, riigi ja eramõisad, vabrikud, kaubakontorid, pangad, mis riigi maa alal asuvad. Rahvamajandus ei kujuta enesest praegusel ajal aga mitte ainult üksikute majanduste lihtsat kogusummat, vaid orgaanilist üksust, sest rahvamajandust moodustavad üksikmajandused on seotud teine teisega mitmesuguste sidemete ja suhetega, mille loojaks pole ei üksik isik ei ka mingisugune ühiskondlik võim. Rahvamajanduse kujunemine sündis aastasadade jooksul ja mõjurikastel põhjustel, millistest on kõige tähtsam ühiskondliku tööjaotuse tekkimine. Tegelik elu õpetas inimese tööjaotust hindama.

Milles seisab siis tööjaotus?

Kui algaegadel iga inimene oli ühel ja samal ajal sõjamees, kütt, põlluharija, insener jne., siis näeme, et praegusel ajal ühed on kaitsevaelased, teised põllupidajad, kolmandamad karja kasvatajad, neljandamad rauatöösturid või riidevabrikute omanikud, viiendamad töötavad mäekaevandustest, kuuendamad õpetajatena, jne. Niisugust töötajate jagunemist üksikute tööstusharude järele nimetatakse ühiskondlikuks tööjaotuseks. Igaüks nimetatud töötajatest loob omal alal rohkem varasid kui ise tarvitab. Paratamata tekib varade vahetus, mis võimaldab kõikidele nende mitmesuguste tarvete rahuldamise. Edeneva tööjaotuse ehk spetsialiseerimise tagajärjel jaguneb terve maa tööstusraioonideks, kus ühed raioonid valmistavad teistele teatud varasid.

Suuremates Lääne-Euroopa riikides on kindlad tööstusraioonid väljakujunenud: tekstiil, raua, mäetööstuse jne. raioonid. Eestis on veel raske väljakujunenud tööstuse raioonidest rääkida; kuid ikkagi on võimalik üksikuid maa alasid ära tähendada, mis oma majanduslise iseloomu poolest lahku minnes tööstusraioone meeletulevad. Nii on Lõuna-Eesti põllupinna suhtes Põhja-Eestist palju rikkam, mispärast ta ka enam põllumajanduslist iseloomu kannab. Selle vastu on Põhja-Eestis põllumajanduse kõrval hästi edenenud vabriku tööstus: Tallinnas on tähtsamad vabrikud metallitööstuse, kuna Narvas tekstiiltööstuse alalt. Põhja-Eestis on veel hulk vabrikuid teistelt tööstusaladelt ja õlikivi kaevandused. Kuivõrt tööstusraioonid teineteisest äraripuvad, seda illustreerigu järgmine näitus.

Ütleme, et põllutööstuse raionis on viljaikaldus. Viljaikalduse tagajärjel on põllupidaja sissetulekud ja ostujõud märksa vähemad. Nüüd väheneb saaduste valmistamine ka vabriku

tööstuse raionides, sest nõudmine on vähenenud. Väheneb ka kauba vedu raudteedel ja töö kivilõõ kaevandustes, sest vabrikud ja raudteed ei tarvita enam niisugusel määral kivilõõ. Üldine tootmise vähenemine mõjub halvavalt ka pankade operatsioonidele, kes vabrikomanikkudele laenu andsid. Tööstuse tagajärjel saavad niiviisi üksikmajandused teine teisest kõige ligemalt rippuvateks.

Ühendavalt mõjub üksikmajandustesse veel riigi majandusline poliitika: tööstus- ja kaubanduspoliitika, tollivalitsus, maksu, raha ja laenu süsteem, iseäranis aga riigi teed. Kuigi üksikmajandused on üksteisega ligidalt seotud, on igaüks neist ikkagi iseseisev oma majanduslikes tegevuses. Nii võiksime rahvamajanduseks nimetada väliselt vabade, kuid varade vahetusega seotud üksikmajanduste kogusummat.

*Majandus-
teaduse
mõiste.*

Üksikmajandust juhib üks tahtejõud, üks peremees. Rahvamajandusel niisugune juhtiv jõud puudub, ta on loodusjõuliselt (teadvuseta) üksikmajanduste vastastikuse tegevuse tagajärjel tekkinud. Kui meie aga rahvamajanduse tegevust ligemalt vaatleme, siis näeme, et see sünnib nagu mingi kava või plaani järele. Praegusel ajal pole niisugust ühiskondlikku võimu, mis kindlaks määraks, kuidas peaks jaotatud olema ühiskondlik töö, kui palju peaks valmistama rauda, klaasi, telliskive, siidi, kasvatama rukkit, nisu, puuvilla jne. Tegelikult aga valmistatakse iga aasta varasid niipalju, kui turg nõuab. Tõsi, nõudmise ja pakkumise vahel pole kunagi täielist tasakaalu. Aeg-ajalt koguni tekivad rahvamajanduses tööstuslikud kriisid*). Kui teravat iseloomu need ka ei kannaks, aga rahvamajandus ei varise kokku, ta funktsioneerib edasi. Täheleb, rahvamajanduses peitub sisemine seadusepärased, töötavad mingisugused nägematud jõud, mis loovad ja alalhoiavad üksikmajanduste vahel sideme ja vastastikuse tegevuse. Selle sisemise seadusepärased, nägemata jõudude, nägemata mehhanismi uurimine ongi majandusteaduse ülesanne.

Majandusteadus hakkas edenema võrdlemisi hilja — XVIII aastasajal. Tema edenemine on kõige ligemas ühenduses rahvamajanduse, s. o. vaba vahetusmajanduse edenemisega. Niikaua kui vaba vahetus oli vähe edenenu, nagu vana- ja keskajal, ei olnud ka majandusteadusel pinda. Keskajal, näit., sündis üksikmajanduste tegevus ühiskondliku valve, kontrolli all. Võrdleme turu hindu keskajal, kui maksis ühiskondlik reglamentatsioon ehk hindade kindlaks määramine mingi avaliku võimu poolt, hindadega vabal vahetuse ajal. Keskajal olid linna turul müüdavate saaduste hinnad kindlaks määratud linna võimude poolt, silmas pidades kodanikkude ja linna huvideid.

*) Vaata kriisid.

Hind ei tekkinud siin vabalt, iseenesest — ta oli ühiskondliku võimu sünnitus. Vaba vahetuse aeg aga annab meile hoopis vastupidise pildi. Vaba vahetuse ajajärgul ei võta turu hindade kujunemisest ükski võim osa, turu hinnad on siin ettevõtjate vastastikuse tegevuse, vaba vahetuse tagajärg — nad tekivad vabalt, loomulikult ja paratamatult, nagu vihma sadu teatava õhu rõhumise ja niiskuse juures. Vaba hindade kujunemise alal pidi tekkima teadus, mille ülesanne on uurida väljaspool inimese tahtejõudu seisvaid hindade kujunemise seadusi. Majandusteadus teatavasti õpetab, et hindade kujunemine oleneb saaduste pakkumisest ja nõudmisest.

Nagu eespool öeldud uurib majandusteadus rahvamajanduses peituvat seadusepärast, nägemata jõudusid, mis üksikmajanduste vahel sidet ja vastastikust tegevust loovad ja alahoiavad.

Mis mõistame meie nimetatud jõudude all?

Vahetusmajandusest osavõtjate inimeste ühiskondlikka suhteid.

Missugused on siis nimetatud suhted?

Igaüks vahetusmajandusest osavõtjatest, soovides omi huviseid rahuldada, omi sihte saavutada, astub teistega vastastikku tegevusse, mille tagajärjel vahetusmajandusest osavõtjad saavad teine teisest rippuvateks. Vastastikune ärarippuvus kujutabki enesest vahetusmajanduse ühiskondlikka suhteid. Tähendab, majandusteadus uurib inimeste suhteid, kes ühinevad näit. suure raskuse ülestõstmiseks, kaupade ostmiseks otseteed ettevõtjalt, valmistajalt (ühistegevus); uurib töösturite sündikaate ja truste, kui inimeste ühinemist ettevõtte paremaks korraldamiseks ja juhatamiseks, osanikkude huvide kaitseks; uurib kaubavahetuse protsessi, nimelt, kuidas kaupade vahetus faktiliselt sünnib; ta uurib tööliste ametiühisusi, mille siht tööliste huvide kaitsmine, tööliste ja ettevõtjate vahekorda jne. Nii siis: majandusteaduse all mõistame meie teadust inimeste ühiskondlikkudest suhetest nende majanduslike tegevuse piirides.

Tarvete rohkenemises ja mitmekesisistumises peegeldub inimkonna kasvav kultuur. Tarvete rahuldamine pole ilma majanduslike tegevuseta võimalik. Suurem osa inimese elumuredest seisabki selles, et majanduslike tegev olles omi tarveid võimalikult täies ulatuses rahuldada, oma olemasolu kindlustada. Majandusline võitlus olemasolu eest on rahvaarvu kasvamise tagajärjel palju pinevamaks ja raskemaks muutunud. Tõenduseks olgu töötajate arv, mis alatasa kasvab.

Et tööd leida ja oma olemasolu kindlustada, peab majanduslike elu tundma. Majanduslike elu aga uurib majandusteadus; siit selgub, kui tähtis on viimase (majandusteaduse) tundmine.

Majandusteaduse tähtsus.

Majandusteaduse tundmine on tarvilik igaühele, ükskõik mis-
sugusel alal ta ka ei töötaks.

Majanduslised huvid on alati olnud kõige tähtsamad kõigist
inimkonna huvidest ja on avaldanud kõige suuremat mõju
üksikute inimeste, niisamati ka rahvaste vahekorra kujunemisele.
Kui pilku ajalukku heidame, siis näeme, et ajaloo vältusel
peetud sõjadel olid kindlad majanduslised põhjused. Kui algaja
rahvaste sugharud sõdisid selleks, et naabritelt võtta nende
maid ja karju, siis sõdisid Euroopa rahvad XVIII ja XIX aasta-
sadadel asumaade, oma kaubanduse ja tööstuse edenemise
pärast. Seisuste, klasside, parteide poliitilises võitluses tuleb
sama majandusline põhitoon nähtavale — patriitside ja plebeide
võitlus Roomas, parteide võitlus meie aja parlamentides. Koguni
niisugustel usulistel liikumistel, nagu ristisõjad ja usupuhastus,
ei puudu majandusline põhitoon.

Terve inimkonna kultuur on kõige ligemas ühenduses
majandusega. Mida jõukam rahvas, seda kõrgem tema kultuur,
haridus. Iseäranis kujukalt tuleb see nähtavale praegusel ajal.
Ainult niisugused rikkad rahvused, nagu praegused Euroopa
rahvad — inglased, prantslased, sakslased — suudavad tuhan-
dete teadlaste, kunstnikkude, luuletajate, muusikameeste ole-
masolu kindlustada. Teaduse, kunsti ja kirjanduse produktiivsus
on meie ajal hiiglasuuri edusamme teinud. Kui meil Eestis
sada aastat tagasi ilmusid ainult üksikud ilmaliku sisuga
raamatud, siis ulatab nende arv praegusel ajal kümnetuhan-
deteni. Saksamaal ilmus XIX aastasaja algul aastas 3—4 tuhat
 uut raamatut, nüüd aga 25 tuhat. Ajaleht, praeguse aja majan-
duslise korra ja tehnika sünnitus, suudab omi ülesandeid täita
ainult minevikus tehtud leiduste tagajärjel, nagu rotatsiooni-
masin, raudtee, telegraaf jne. Kui Eestis XIX aastasaja algul
ilmus mõni üksik ajaleht vähestes eksemplaarides, siis ilmub
neid nüüd kümneid ja mitmesümnes tuhandes eksemplaris.
Saaksamaal saatis XIX aastasaja lõpul post iga aasta üle maa
laiali üle poolteise miljoni numbri.

Kapitalistlike majanduslike korra juures kasvab meie mater-
jaalne rikkus alatasa. Meie oleme muutunud koguni oma
tarbe orjaks, sest tarve materjaalsete varade järele kasvab
kiiremini kui varad ise. Kel on, see tahab veel rohkem. Mater-
jaalse vara ülikõrge hindamine tuleb nähtavale jõukamates ja
ka kehvemates rahvakihtides. Materjaalse vara kogumine ja
mõnutsemine tahab kõigile väga iseloomulik olla. Nii on rikkus
meie huvidele isesuguse iseloomu annud, mida praegusel
ajal nimetatakse materjaalseks. Materialism on praeguse aja
iseloomujoon.

Meie materjaalse kultuuri keskkohad, linnad, on tekitanud
koguni isesuguse rahvapõlve, kellele võõraks jäänud loomulik
tunne, loodusest arusaamine. Linnade mõjul kaovad endise
aja kultuuri iseäraldused — rahva riided ja laulud, kombed ja

harjumused, maad andes uue aja moodidele ja kommetele. Nii on meie aja kultuur kõige ligemas ühenduses majanduslise eluga. Majanduslist elu uurib aga majandusteadus. Et aru saada tähtsamaist oleviku ja ka mineviku elu nähtustest, peame tutvuma majandusteadusega.

Majandusteadus jaguneb mitmesse ossa: majandusaja-looks, majanduspoliitikaks, teoreetiliseks majandusteaduseks ja majandusteaduse ajalooks. *Majandusteaduse jagunemine.*

Majandusajaloo ülesanne on uurida missugused edenemistmed on inimkond ja üksikud rahvad läbi elanud omas majanduslises arenemises.

Praegune kapitalistline kord on võrdlemisi noor, alles umbes 100—150 aastat tagasi omandas ta kindla kuju. Et kapitalistlisest korrast ja ta olulistest iseäraldustest aru saada, peame teadma, kuidas inimesed varemini elasid ja majandusliselt tegevad olid.

Majanduspoliitika on tegelik osa majandusteadusest. Tema ülesanne on leida ja uurida abinõusid rahva majanduslise kultuuri tõstmiseks, näit., vabrikute, põllutööstuse ja kaubanduse edendamiseks.

Teoreetilise majandusteaduse ülesanne on uurida majanduslise elu nähtuste seadusepärast, sellepärast vaatleb ta majanduslise elu üksikuid nähtusi ja katsub neid üldistada, üldised mõisted ja nähtuste tüübid kindlaks määrata. Näituseks, vaadeldes üksikuid sündikaate leiab majandusteadus neis ühiseid iseloomujooni, mille ühendamine annab meile kindla ja üldise mõiste sündikaatidest. Edasi, majandusteadus katsub üksikute nähtuste vahel põhjuslist sidet leida ja üksikute nähtuste põhjust tabada. Järjelikult uurib teoreetiline majandusteadus seda, mis on, kuna majanduspoliitika seda, mis peab olema.

Majandusteaduse ajaloo ülesanne on uurida teoreetilise majandusteaduse edenemist, sest igale majandusajaloo astmele on omased vastavad majandusteaduslised õpetused.

Majandusteaduse pääosana esineb meile teoreetiline majandusteadus, mille mõiste selgitamine ongi meie ülesanne.

Harilikult jagatakse teoreetiline majandusteadus kolme ossa, majandusliste varade liikumist aluseks võttes.

Majandusline tegevus algab materjaalsete varade valmistamisega. Valmistamise protsessist võtavad osa kolm tegurit: loodus, töö ja kapitaal. Esimene osa, õpetus varade valmistamisest, vaatleb kuidas kujunevad inimeste majanduslised suhted majandusliste varade loomisel. On varad loodud, tekib varade vahetus. Teine osa, varade vahetus, uurib kuidas sünnib varade vahetus inimeste vahel ja missugused asutused vahetuseks kaasa aitavad. Kolmas osa, ühiskondliku sissetuleku jagunemine,

uurib kuidas kõik valmistatud varad saavad jagatud valmistamisest osavõtjate vahel.

Toome näitusena villase riide valmistamise, millest osa võtab terve rida inimesi: karjakasvataja, kui toore villa omanik, maaomanik, kelle maapinnal lambaid kasvatatakse; vabriku omanik, kelle vabrikus toores vill ümbertöötatakse, lõngaks ja riideks; töölised kui otsekohesed ümbertöötajad; kapitalist, kes vabrikuomanikule laenu andis toore villa, masinate ostmiseks ja tööjõu palkamiseks. Maaomanik saab maarendi, lambakasvataja ja vabrikuomanik — ettevõtja kasu, kapitalist — kapitaali protsendi, tööline — tööpalga.

Mõned majandusteadlased jagavad teoreetilise majandusteaduse nelja ossa. Neljas osa oleks õpetus varade tarvitamisest. Et aga tarvitamine oluliselt ei kuulu majanduslise tegevuse mõiste alla, siis ei kuulu ta ka majandusteaduse uurimiste piirkonda.

*Majandus-
lugu.*

Majandusline elu pole alati niisugune olnud, nagu käesoleval ajal. Praegune kapitalistline majandus on pika ajaloolise edenemise produkt.

Milles seisab siis majanduslise elu ajalooline edenemine, s. o. majanduslugu? Missugused edenemise astmed on majandus üleelanud?

Mitmed majandusteadlased, nagu Fr. List, Bruno Hildebrand, K. Bücher ja teised, on katsunud oma õpetustega nimetatud küsimusele vastust anda.

Aluseks võttes ained, mis teataval ajajärgul majanduslise tegevuse pääobjekti moodustasid, jagab Fr. List majandusloo viide järku: 1) jaht ja kalapüük, 2) karjakasvatatus, 3) põllutöö, 4) põllutöö ja tööstus, 5) põllutöö, tööstus ja kaubandus.

Listi õpetus on omajagu poolehoidjaid leidnud, kuigi tema teadusline väärtus on võrdlemisi piiratud, sest et tema skeem ei vasta täielikult majanduselu tõelisele arenemisele. Näit. jääb arusaamatuks, miks karjakasvatamine jahipidamise ja põlluhariduse vahel peab asuma. Uuemad uurimised tõendavad, et paljudel rahvastel põlluharimine käis karjakasvatamise eel. See on ka täiesti arusaadav, sest taimi kultiveerida on kergem, kui loomi. Sellepärast kuulus põlluharimine naesterahva tegevusse, kuna jahipidamine raskema tööalana meesterahva tegevuse piirkonda kuulus. Päälegi on karjakasvatatus domineerivana majandusvormina haruldane nähtus ajaloos, sest selleks on tarvilkud igasugused looduse tingimused, nagu suured rohtlaaned, milliseid leidub aga üsna vähe.

Bruno Hildebrandi õpetuse lähtekohaks on varade vahetus. Tema jagab majandusajaloo kolme järku: naturaali-, raha- ja laenmajanduseks. Naturaalmajanduses sünnib vahetus ilma rahata, nimelt, otsekoheselt teel ehk ei vahetata varasid üldse mitte. Rahamajanduses esineb vahetusvahendina raha, tekib

ostmine ja müümine; laenmajanduses sünnib vahetus laenu teel, ilma rahata. Hildebrandi õpetus on juba sisukam. Ta väärtus seisab majandusajaloo naturaali- ja vahetusmajanduse järkudesse jagamises. Tööpoolest valitses pikemat aega majandusajaloos naturaali järk — vanal ja varasel keskajal, millele järgnes paarsada aastat hiljemini vahetusmajandus, alates XVI aastasajal. Vahetusmajanduse jagab ta kahte järku: raha- ja laenmajanduseks. Laenmajanduses seisab selle õpetuse algupärasus ja ka nõrkus, sest laen ei kaota tarvet raha järele, vaid suurendab koguni, nagu seda näitab suurriikide majandusline edenemine. Laenmajandus on sama rahamajandus, ainult keerulisem.

Kõige rohkem poolehoidu on praegusel ajal leidnud Bücheri õpetus. Selle õpetuse lähtekohaks on tee pikkus, mis saadus teeb valmistajalt tarvitajani. Esiolgu on selle pikkus null — valmistaja ise tarvitab valmistatud varad — see on kinnine kodumajanduse ajajärk. Siis tee suureneb. Varad lähevad valmistajalt tarvitajale (kes ise ka valmistaja), kuid otseteed käest kätte, nagu hilisel keskajal — see on linnamajanduse ajajärk. Hiljemini suureneb tee pikkus veel enam. Vara läheb valmistajalt tarvitajale mitte otseteed, vaid kaupmehe kaudu, kes esineb vahemehena. Vara võib koguni kümnest käest läbi käia, enne kui tarvitajani jõuab — see on rahvamajanduse ajajärk.

Kinnine kodumajandus valitses kogu vanaaja vältusel. Iga perekond valmistas iseendale kõik tarvilikud tarbeained. Vahetus oli tundmata, koguni hukkamõistetav, sest paljud algajad rahvad arvasid, et iga töösaadus on osa inimesest enesest, mida vahetada ei tohi. Kui perekond vanematel aegadel oleks niisama suur olnud, kui praegu — kolme-, neljaliikmeline, siis oleks tarvete rahuldamine täies ulatuses võimatu olnud. Ühe perekonna liikmeteks olid aga tol ajal mitme põlve inimesed. Nad elasid koos ja moodustasid ühe suure majandusüksuse. Niisugune suur pere ongi iseloomulik algajaile rahvastele. Niisugused suurpered olid endisel ajal kõigil Soome-Ugri rahvastel üldiseks nähtuseks. Eestlastel kestnud suurpere võrdlemisi kaua, nagu seda Hupeli kirjutused tõendavad. Mordvalaste juures on suurpere koguni viimase ajani püsinud; sääl leidub peresid, kus nelja põlve inimesed (100 hinge) ühes elavad ja korraga kakskümmend kündjat põllule saadavad.

Tarvete suurenemisega tekib vajadus suurema töösivuse järele, mis on võimalik täielikuma tööjaotusega perekonnas. Et tööjaotust teostada, oli tarvilik perekonna liikmete arvu suurendada. Vanadel greklandel ja roomlastel sündis see sel tel, et perekonda toodi orjad, nagu mitte-vabad ja mitte-täieõiguslised perekonna liikmed. Kujuka näitusena olgu greklandel oikos ja rooma patriitsi majapidamine, sajad orjad olid käsutada. Niisugused tööd, nagu põlluharimine, karjakasvata-

mine, tööriistade vahetamine, jahvatamine, küpsetamine, ketramine ja kudumine, olid üksikute orje rühme vahel ära jaotatud, vastavalt iga rühma erialale. Mitte ainult hädalisemad, vaid ka kõige peenemad Rooma patriitsi tarved rahuldati orje töö abil.

Samasugust kinnist iseloomu kannab majandusline elu Euroopa rahvaste juures ka keskaja esimesel poolel (V kuni XI—XII a. s.). Germaani ja rooma rahvaste maad jagunesid tol ajal suurteks kuningate, mõisnikkude ja kloostrite mõismajandusteks. Töö lasus siin täielikult talupoeg-pärisorjade õlgadel. Kõik tarbed rahuldati niisuguse majanduse piirides säälsamas valmistatud varadega. Tarbed ei olnud veel küll kuigi suured. Nende rahuldamiseks jätkus kõige lihtsamast toidust, kehakattest, eluhoonest ja tööriistadest, mille valmistamisega pärisorjad hakkama said. Rahvaelu üldine iseloom oli tol ajal sama lihtne, nagu praeguse aja Välis-Euroopa metsrahvastel. Vähe paremini elasid suurnikud — vürstid, hertsogid ja kuningad. Üheksa kümnen dikku nende tarvetest rahuldati pärisorjade töösaadustega. Varade vahetus puudus. Aeg-ajalt ilmusid rändajad kaupmehed, kes pääsjalikult müüsid hommikumaa toredusasju, nagu vaipu, siidi, kalliskive. Ostjaiks olid kirik, kuningad ja feodaalid (mõisnikud). Talupojad nende järele tarvet ei tunnud, nad ei jõudnud neid ka osta. Nii kannab varajane keskaeg kinnise kodumajanduse iseloomu, nagu vana aegki.

Kinnine kodumajandus kaob aegamööda ühes linnade tekkimisega ja edenemisega. Tema asemele astub linnmajandus. Germaani ja rooma rahvaste maad jagunevad nüüd üksikuteks suuremateks majandusraiooneks, mis enesest kujutavad linna ühes teda ümbritsevate mõisate ja küladega. Majandusline elu on siin koondunud suuremale maaalale ja omab mitmekesisema iseloomu. Linn on tööstuse ja vahetuse keskkoh, siin elavad käsitöölised ja kaupmehed. Linnmajandust iseloomustab otsekohene kaupade vahetus linna turul. Vahetus ei sünni ainult linnas eneses, tema rahvastiku erikihtide vahel, vaid ka linna ja küla vahel ja üsna kergesti, sest linnu oli sedavõrt palju, et talupoeg võis päeva jooksul linna turul ära käia. Nagu öeldud, vahetusel on pääsjalikult otsekohene iseloom. Kaupmees esineb niisuguste kaupadega, mille valmistamiseks loomulikud tingimused koha pääl mingisuguseid võimalusi ei paku, nagu sool, nahad, raud ja teised metallid, lõunamaa puuvili, vürtskaubad jne. Keskaja linna majanduspoliitika oli ka niisugune, mis kaubanduse edenemisele takistusi tegi. Teiste linnade kaupmeestele tehti kauplemise tingimused liig raskeks ehk koguni võimatuks: kauplemine sündis enamasti kindlaks määratud ajal ja päälegi *en gros's*, müüdav kaup kuulus kontrolli alla, millele tihti järgnes konfiskatsioon ja karistus, maksud linna hääks müüdavalt kaubalt jne. Pääle niisuguste tüübiliste, kaubandusele vaenulikkude keskaja linnade olid

olemas veel puht-kaubanduslinnad, nagu Itaalia ja Hansa linnad. Kuid oma vähesuse tõttu ei suutnud nad linnmajanduse kinnist iseloomu muuta. Samati kui kinnine kodumajandus kadus linnmajandus järjekindla edenemise tagajärjel. Linnmajanduse asemele astub XV ja XVI aastasajal rahvamajandus, millele on iseloomulik saaduste tsirkulatsioon. Saadused lähevad käest kätte enne kui jõuavad tarvitajani: valmistaja ja tarvitaja vahele asub siin kaupmees, kes tervet vahetusprotsessi juhatab. Vahetus sünnib esialgu pääasjalikult riigi piires. Riik katsub toetada oma tööstust ja kaubandust, kitsendades kaupade sissevedu teistest riikidest (merkantilism), Vähehaaval võtab maad spetsialiseerumine — üksikud majanduslikud raioonid ja riigid pühenduvad pääasjalikult ühe ehk teise kauba valmistamisele. Tekib riike ühendav kaubandus. Kaubandusliselt seotuna moodustavad riigid hiigla suure majandusüksuse, ilmamaajanduse. Terve rida kaupu, nagu puuvill, vili, kivisüsi, raud jne., omandab rahvusvahelise iseloomu. Ameerikas kasvatatud puuvilla ostab näit. Inglise kaupmees ja müüb Eesti kaupmehele ehk otseteed vabrikutele, kus ta lõngaks ja riideks ümbertöötatakse; riide ostab Vene, Läti ehk Eesti kaupmees, viimastelt jõuab kaup juba tarvitajani.

Nii rändab kaup käest kätte, enne kui ta tarvitajani jõuab.

Niisugune on kuulus Bücheri teooria rahvamajanduse edemisest, mis oma väärtusliste omaduste tõttu lühikese aja jooksul väga paljude majandusteadlaste poolt tunnustamist leidnud. Siin esineb reaalsete ajalooliste faktide üldistamine, mille tõttu Bücheri õpetus vastab suuremal määral konkreetsele elule kui teiste majandusteadlaste teooriad.

Nagu igal teorial nii on ka Bücheri omal mõnedki eitaavad omadused. Näit. tõestab — ja väga tabavalt — ajaloo-teadlane E. Meyer, et vanaaeg täies ulatuses ei kannu kinnise kodumajanduse iseloomu, vaid on oma linnmajanduse ja rahvamajanduse ajajärgu üle elanud.

Varade valmistamine.

Valmistamise olemus ja tegurid.

Valmistamismõiste.

Loodus on rikas mitmesugustest ainetest. Loomulikus olekus pole nad aga kõlblikud nüüdisaja inimeste tarvete rahuldamiseks. Ainete ümbertöötamine majanduslisteks varadeks on selle tõttu paratamata tarvilik. Ühed ained nõuavad vähemat, teised aga suuremat töö kulutust ümbertöötamisel. Näituseks, puu ümbertöötamine redeliks sünnib lihtsalt, kuna raua ümbertöötamine lahingu laevadeks ja villa — riideks, on seotud hiiglasuure töö- ja ajakulutusega; siin on paratamata tarvilikud määratumad ehitused ja keerulised masinad. Majandusliste varade loomist inimeste plaanikindla töökulutuse teel nimetatakse varade valmistamiseks ehk produktsiooniks (toodanguks).

Valmistamisliigid.

Varade valmistamine jaguneb mitmesse põhiliiki:

1) Soetamistööstus, nagu küttimine, kalapüüdmine, maaasjandus jne. Siin omandab inimene niisugused looduse varad, mille loomiseks ta oma tööjõudu pole kulutanud. Nad on looduses valmis kujul olemas.

2) Põllutööstus, mis looduse sigitavate jõudude kasutamises seisab, et kasulikke taimi ja loomi kasvatada.

3) Valmistamistööstus, mis seisab tooresaine ümbertöötamises tarvilikkudeks varadeks. Siia kuulub, näit., klaasi, riide, paberi, masinate jne. valmistamine.

4) Kaubandustööstus, mille ülesanne valmistatud varade juhtimine valmistajalt tarvitajale. Siia kuulub kaubandus ja transport (raudteed, laevad, post, telegraaf, telefon).

Valmistamisprotsessi ligemalt vaadeldes näeme, et inimene üht aatomitki ainele juure ei lisa. See ei seisa tema võimuses. Ainukene, mis inimene teha suudab, on et ta ainele teise kaju annab, teda ümbertöötab. Selles kujumuutmises ja ümbertöötamises seisabki produktsiooni olemus. Inimese loov tegevus avaldub looduses peituvate ainete ja loodusjõudude kasutamises (maa sigitavad jõud, tuule, vee ja raskuse jõud, aur, elekter jne., jne.). Uurides ja tundma õppides aine omadusi ja mitmesuguseid energia liike, võib inimene, kindla plaani järele käies, neid nii kombineerida, et nende vastastikuse tege-

vuse tagajärjel aine omandab uue ja soovitava kuju tarvete rahuldamiseks. Inimese tegevus seisab õieti selles, et ta aine liikuma paneb ehk seda liikumist takistab.

Varade valmistamisest võtavad mitmed tegurid osa, kõige-päält loodus oma tooresmaterjalide ja jõududega, siis inimene, kes need materjalid ümbertöötab, kasutades looduse jõudusid ja kulutades oma tööjõudu. Nii esinevad loodus ja töö meile produktsiooni põhiteguritena.

Valmistamistegurid.

Väga hästi karakteriseerib mõlemate suhteid majandusteadlane Petty: töö — rikkuse isa, maa — tema ema.

Meie teame aga, et inimene juba oma majanduslise edenemise algastmel töötas mitte ainult paljaste kätega; mõnede tööde juures tuli inimese lihaste jõust puudus. Et raskustest üle saada, võtab inimene esialgu lihtsad, siis ikka keerulisemad ja keerulisemad tööriistad ja masinad tarvitusele, mis võitlust loodusega kergendavad. Nende vahendite valmistamine nõuab oma jagu tööd, kuid see töö tasub end mitmekordselt ja teeb inimese lõppude lõpuks looduse kuningaks. Kõiki neid vahendisi nimetatakse kapitaaliks. Nii esinevad meile varade valmistamise põhiteguritena — loodus, töö ja kapital.

Meie teame, et varade valmistamine ehk produktsioon jaguneb mitmesse põhiliki. Need liigid ei teki mitte ühel ja samal ajal ja edenevad teatavas vahekorras üksteisega. Fr. List jagas produktsiooni edenemise viide ajajärku. Igas edenemisjärigus on domineeriv üks ehk teine valmistamis-põhiteguritest, kas loodus, töö või kapital. Selgus aga, et tema vaade produktsiooni varasemate edenemisjärkude vaheldusel täielikult tõeoludele ei vasta, s. o. küttimine, kalapüüdmine, karjakasvatamine ja põlluharimine ei teki alati niisuguses järjekorras, nagu see tema õpetuses esitatud.

Tööstuse vormid.

Peatame pikemalt ainult valmistamistööstuse juures. Vaatame, millised edenemisastmed on ta üle elanud.

Varematel ajajärgudel valmistati ainult kodusteks tarveteks. Näit., talupoeg ehitas enesele maja, valmistas tarvilikud töö ja majapidamise riistad; ta oli enese kingsepp, rätsepp, kuduja jne. Põhiteguritest esines siin tähtsamana loodus. Aja jooksul arenevad üksikud niisugustest töödest erialadeks. Tekib iseseisev käsitöö. Käsitöö iseäraldus seisab selles, et käsitööline valmistab varu mitte enesele, vaid tarvitajale ja astub viimasega otsekohesesse vahetusesse.

Käsitöö on väiketööstus, käsitööline töötab sellidega ja õpilastega omas töökojas. Tema peaaegu ei tunne tarvet kaupmehe, kui vahemehe järele, sest ta valmistab võrdlemisi piiratud turu jaoks — linnale ühes ümbritsevate küladega. Valmistamisvormina on käsitöö iseloomulik hilisele keskajale (XII—XV aastasajale), mida käsitöö „kuldseks ajaks“ nimeta-

takse (linnmajandus). Käsitöö oli siis organiseeritud linna tsunftideks (ametiühingud). Kes tahtis iseseisvalt töötada ja töökoda asutada, pidi tingimata tsunfti liige olema. Ainult niisugusel organiseeritud meistritel-käsitöölistel oli õigus oma saadusi linna kodanikkudele ja külaelanikkudele müüa. Tähtsamana põhiteguritest esineb kirjeldatud ajajärgus töö.

Aegamööda turg aga laieneb; tööstus valmistab oma saadusi mitte ainult linnale ühes ümbruskonnaga, vaid tervele riigile ja koguni välismaale (rahvamajandus). Käsitööline, kes oma töökojaga seotud, ei suuda enam kõiki laienenud turu tingimusi tundma õppida. Siin on vahemees paratamata tarvilik. Niisugusena esineb kaupmees-ülesostja. Tema ostab meistritl-käsitööliselt saadused ja müüb tarvitajatele.

Tekib kodutööstus. Viimase all mõistame niisugust tööstust, kus meister-käsitööline valmistab kaupa küll omas kodus (töökojas), kuid laiapirrilisema turu jaoks, ja kaupade müümine tarvitajale sünnib kaupmehe kaudu. Tehniliselt on kodutööstus samasugune kui käsitöögi — töötatakse endiselt lihtsate käsitööriistadega.

Käsitööline ise on aga oma iseseisvuse kaotanud, ta on rippuvaks saanud kaupmehest-ülesostjast, kes teda tarvitajast lahutab. Kaupmees saadab kaubad turule, ostab tihti käsitöölisele tooresaine ja tööriistad ehk annab selleks laenu.

Kodutööstus, kapitalistliku tööstuse algkuju, on silmapaistvat osa etendanud kapitalismi arenemises — tema abil võis kapital vallata varade valmistamise.

Kaupmees-ülesostja astub nüüd järgmise sammu. Ta ei lepi enam puht-kaubandusliste funktsioonidega, vaid võtab enese kätte ka valmistamiskorralduse. Kaupmees esineb juba töösturina, ta paneb aluse uuele tööstusvormile — manufaktuuri-tööstusele. Manufaktuuri all mõistame niisugust suurettevõtet, kus töötatakse kindla tasu eest ühe katuse all, ettevõtja hoones ja ettevõtja riistadega. Siin on võimalik valmistamise kontroll.

Manufaktuur on suurtööstuse täielikum vorm, kuid veel mitte viimase kõrgem kuju.

Kapitalistlik manufaktuurtööstus tekib Itaalias 14. ja 15. aastasajal. Siit levib ta aegamööda teistesse Euroopa maile. Lääne Euroopas edenes 16., 17. ja 18. aastasajal kapitalistlik tööstus kiiresti, mitte manufaktuurtööstuse, vaid kodutööstuse kujul. Manufaktuurtööstuse ettevõtteid leidis tolalajal Euroopa riikides haruldase nähtusena.

Ei maksa muidugi arvata, nagu oleks kodutööstus, vabrikutööstusega võrreldes, oma aja üle elanud. Tegelik elu pakub meile vastupidise pildi. Kodutööstus on kaunisti levinud Londonis, Berliinis ja teistes suurlinnades, kus palju töötäi töölisi. Võimalik on see sellepärast, et kodutööstuse juures võib capi-

talist töötasu miinimumini alla suruda ja tööaega maksimumini suurendada, — on ju töölistel, kes igaüks omas kodus töötavad ja teineteist ei tunne, raske organiseeruda; teiseks, kapitalistil pole tarvis kodutööstuses mingisuguseid ehitusi, tööriistu ega masinaid muretseda, mispärast tema väljaminekud ka vähemad. Inglismaal nimetatakse kodutööstuse süsteemi, tööliste eksploateerimise seisukohalt väljamineks, „higi väljapressimise süsteemiks“ (sweating system).

Samuti on püsima jäänud ka manufaktuurtööstus.

Eestis näeme sedasama. Siin on kodutööstus püsima jäänud kujukalt puutööstuse alal, nimelt, metsarikkas Avinurmes, kus puunõusid, nagu tünnid, toobrid, panged, kapad, vankrid, sarjad, sõelad jne. valmistatakse. Nad lähevad kas otsekohe ehk ülesostjate ja kaupmeeste kaudu kaugemale müügile. Mitmesuguste puunõude valmistamine on Avinurmes paljudele sissetuleku pääallikaks. Manufaktuurtööstus on nüüdisajal Eestis kujukalt esitatud, näit., kudumistööstustena (äridena), kus paljud kujud töötavad. Siit jõuavad saadused väike- ja suurkaupluste kaudu tarvitajani.

XVIII aastasaja lõpul leitakse Inglismaal üles masinad (tähtsamad: ketramise ja kudumise ja aurumasin), mis aluse panevad uuele kõrgemale tööstusvormile — vabrikutööstusele. Vabrikutööstus on kapitalistilise tööstuse kõrgem vorm. Ta edeneb kiiresti väiketööstuse kulul, kuid senni pole ta veel suutnud teisi tööstusvorme välja tõrjuda. See on muidugi tuleviku küsimus. Tegelik elu näitab, et ikka uued ja uued tööstusharud tõmmatakse masina mõjukonda, millega seletatav ilmamajanduse evolutsioonile iseomulik suurtööstuse kiire ja võidurikas edenemine, algades XX aastasaja teisest poolest. Kapitalistlikes suurtööstuse ajajärgus omandab kapital domineeriva tähtsuse.

Vaatleme ligemalt nüüdisaja valmistamisprotsessi, millest loodus, töö ja kapital põhiteguritena osavõtavad.

Loodus valmistamistegurina.

Looduse tingimused, milles inimene töötab, avaldavad põhjanevat mõju valmistamissihile ja edukusele. Loodus annab inimesele aine ja mitmesugused jõud. Vili põllul kasvab maapinna sigitavate jõudude mõjul; tuule, vee, auru ja elektrijõud panevad liikuma hiiglasuured masinad.

Looduse jõudude kasutamine sai võimalikuks pääle selle kui inimene neid tundma õppis ja paenutas oma tahtejõu alla. Elekter oli olemas juba ilma algusel, kuid kasutatavaks sai ta alles XIX aastasajal.

Esimestel kultuurastmetel, kui inimene oma teadmistes ja kogemustes vaene oli, seisis ta täiesti looduse mõju all; ainult aega mööda vabaneb ta sellest. Tähendame siin

*Looduse
mõju inimese
majandusli-
sele tege-
vusele.*

ainult üksikud momendid looduse mõjust inimese majanduse tegevusele.

1. Maa geograafilisest asendist oleneb inimese majanduslike tegevuse iseloom. Kui on maa mereäärne, avaneb rahvale võimalus elu ülevalpidamist leida kalapüügist, pärlite, merekäsna, konnakarpide, merevaigu ja soola saagist ja kaubandusest, sest meri on kõige otstarbekohasem tee teiste rahvastega ühenduse loomiseks. Kui tähtis meri rahvaste elus, näitab meile ajalugu. Vana-aja kultuurrahvad istusid, Plato ütelse järele, kõik Vahemere ümber, nagu konnad tiigi kaldal. Siia Vahemere äärde oli koondunud tolle aja kultuur.

Keskajal olid majanduselu keskkohaks Vahe- ja Balti- (ühes Põhjamerega) mere äärsed maad, õigemini linnad, nagu Veneetsia, Genua, Florents Põhja-Itaalias ja Hansa linnad — Lübeck, Stettin, Bremen — põhja Saksamaal. XVI aastasajast alates asetub majanduselu Atlandi ookeani äärsesse maa- desse, nagu Madalmaad ja Inglismaa, mis asuvad kesk kaubateed India ookeanist Põhja ja Balti merde. Tolle aja tähtsamad kaubalinnad, nagu Antwerpen, Amsterdam, London ja teised asuvad kõik Atlandi ookeani ääres. Arusaadav, et inglased, hollandlased ja ka ameeriklased olid nagu kutsutud kaubandus- listeks rahvasteks. Mida rohkem mereranda riigil, seda soodsam tingimused kaubanduslikeks edenemiseks. Selles suhtes on hää asend Inglismaal, kus 1 versta merepiiri pääle tuleb 6,5 rt. penikoormat pinda, ja Prantsusmaa, kus see proportsioon on 14,6. Inglismaal leidub vähe kohti, mis merekaldast 100 v. eemal. Palju pahemates tingimustes on Venemaa, kus 1 versta merepiiri pääle tuleb 35,6 rt. penikoormat pinda.

2. Jõed, nagu meredki ühendavad maid ja rahvaid. Nad olid ajaloos esimesteks liikumisvahenditeks: inimesed asusid elama harilikult jõgede, häämeelega aga suuremate jõgede piirkonda. Mida rikkam maa jõgedest, seda paremad rahva majanduslised väljavaated. Mis Volga Venemaale, seda on veel suuremal määral Donau Austria-Ungarile ja Mississipi Põhja-Ameerikale. Lääne-Euroopa seisukord jõgede suhtes on parem Ida-Euroopa omast; see on üks põhjustest, miks esimene rohkem on majanduslikest edenenu, kui viimane. Näit., 100 rt. miili pinna pääle tuleb jõgesid Prantsusmaal 125, Inglismaal 120 ja Saksamaal 116, kuna Euroopa-Venemaal ainult 41 versta. Päälegi Lääne-Euroopa jõed voolavad kaubanduslikest tähtsamatesse ja sadamate poolest rikkamatesse meredesse. Mis puutub Eestisse, siis jääb siin palju soovida. Eesti jõed on enamasti lühikesed. Tähtsamad neist on Emajõgi, Narva ja Pärnu jõgi (alajooks). Kui ükskord Emajõgi Pärnu jõega ühen- datakse, siis kasvab nende majanduslike tähtsus.

3. Ka maapinna kujul on võrdlemisi silmapaiste- v tähtsus inimese majanduslike tegevuses.

Mägine maa takistab majandustegevust: põlluharimine

on võimalik orgudes, aga mitte mägedes. Sellepärast elatabki Schveitsis suurem osa rahvast end karjakasvatusest. Ka valmistaval tööstusel on võimatu mägedes edeneda. Kui mäed kaitsevad maad külmade tuulte eest, on nende mõju häätegev; on mäed soojale tuultele takistuseks, siis on nende mõju inimese majanduselule eitav. Eitav mõju on mägedel veel teiseski suhtes — nad raskendavad läbikäimist rahvaste vahel ja takistavad nii nende kultuurilist ja majanduslist edenemist. Näituseks võiks võrrelda Aasiat ja Euroopat. Aasia on terve rea läbipääsemata mägede süsteemiga üksikuteks isoleeritud maaaladeks jaotatud. Vastastikune kultuuriline ja majandusline mõju oli siin peaaegu võimatu. Euroopa mäed on madalamad, võtavad enese alla ainult $\frac{2}{7}$ maapinnast ja võimaldavad rahvastele vastastikuse läbikäimise. Siin oli võimalik kiire poliitiline ja majandusline ühinemine ja arenemine. Võime ajaloost ka niisuguseid momente leida, kus mäed oma jaotavat mõju ühe ehk teise rahva riiklisele ja majanduslisele edenemisele on avaldanud, näit, Alpi mäed kaitsevad vana Rooma põhjapooliste metsrahvaste vastu, sest nendele olid nimetatud mäed ülepääsematud.

4. Kliimal on suurem tähtsus inimeste majanduslikes tegevuses, kui senni nimetatud loodustingimustel.

Iseäranis tähtsad on kliima kaks omadust — soojus ja niiskus. Nendest oleneb põllutööstuse edukus. Mida rohkem soojust ja niiskust, seda mitmekesisem ja rikkam taimestik. Taimede lopsakas kasvamine nõuab paratamatult teatavat soojushulka, näit., Euroopas ei valmi nisu põhjapool 60° laiuskraadi, rukis ja kaer — 66° , oder — 70° .

Põllutöö aeg kestab Eestis 4—5 kuud, kuna Lõuna-Euroopas 7—8 ja kohati ka 10—11 kuud. Nii pikk põllutöö aeg võimaldab aastas kaks lõikust. Päälegi lähevad ühed ja needsamad taimed omadusliselt lahku, selle järele, kus nad kasvavad, kas põhjas või lõunas. Näit., Hispaania nisu annab vähem sõklaid ja, järjelikult, ka rohkem jahuolluseid kui Eesti nisu. Kliima soojus kindlustab ka laevasõidu meredel ja jõgedel pikemaks ajaks. Näit, Reini jõgi külmab kinni 52, Elbe 55, kuna suur Volga 152 päevaks.

Niiskusel, mille määraks on sademete rohkus, on samasugune tähtsus nagu soojuselgi. Võrdleme üksikuid maid sademete suhtes. Sademete hulk on Itaalias 122, Lõuna-Venemaal (Kaukaasias) 100, Lääne-Inglismaal 92, Põhja-Prantsusmaal ja Saksamaal 68, Eesti (Rakvere) 59,3, Põhja-Venemaal 45 tsentimeetr. aastas. Et lääne ja lõunapoolsetes maades sademete hulk 2—3 korda suurem, siis on sääl taimestik ka mitmekesisem, lopsakam ja suurejoonelisem*). Kui suurt mõju sademete hulk avaldab viljasaagile, tõendavad andmed ka niisu-

*) Golfi hoovuse mõju Lääne-Euroopas on teravalt tunda.

guselt väiksel maaalalt nagu Eesti. Kui juuni kuu sademete hulk ulatab üle keskmise, on ülekeskmise ka kaera saak; on aga sademete hulk alla keskmise, siis kujuneb vastavalt ka kaerasaak.

Kliima tingimustest oleneb täielikult ühe ehk teise rahva kultuuriline edenemine. Põhjamaade karedad kliima tingimused takistavad majanduslist arenemist. Siin on ööd pikad, valgust vähe, ilma päikeseta aga, nagu juba Spencer tähendas, pole kultuur võimalik. Et oma olemasolu kindlustada, peavad põhjamaade rahvad terve oma aja ja energia kulutama oma hädalisemate materjaalsete tarvete rahuldamiseks; kõrgemate vaimliste tarvete arendamiseks neil aega peaaegu ei jätku.

Troopika maad pakuvad meile vastupidise pildi. Siin on valgus ja soojus külluses ja rikkalik taimestik; sellepärast ei nõua võitlus olemas-olu eest suuremaid jõupingutusi, mille tagajärjeks hooletus ja tegevusetus olek. Kõrge temperatuur lämmastab siin inimese energia ja tekitab loiduse ja apaatlikkuse, vaimlise pikalduse, mis troopika rahvastele iseloomulik. Troopika maad olid küll inimkonna, aga mitte praeguse aja kultuuri hälliks.

Euroopa kultuur kujuneb paraskliima vöö piirkonnas. Siin puuduvad põhja ja troopika maade eitavad omadused. Siin pole midagi külluses ja inimese tarbed leiavad rahuldumist pärisa töö kaudu. Järjekindla ja pineva töö abil kasvatasid siin rahvad end füüsiliselt ja ka vaimliselt ja panid nii aluse Euroopa modernile kultuurile, vaimlisele ja majanduslisele.

5. Nagu kliima nii avaldab ka maapind suurt mõju taimestiku mitmekesisusele ja rikkusele. Maapinna viljakus on tema füüsilistest ja keemilistest omadustest. Mida täielikumalt on ta nimetatud omadustega varustatud, seda parem loikus sügisel. Ühesugustel kliima tingimustel annab üks maapind 5, kuna teine annab 16 ehk rohkem seemet.

6. Rahva majandusline edenemine on suurel määral veel maapõues peituvatest mineraalrikkustest (kivisüsi, raud, vask, nafta jne.). Vähe on niisuguseid aineid, mida igal pool soovital määral võiks leida. Iseäranis tähtsad neist rahva majanduslises edenemises on kivisüsi ja raud. Tarve nimetatud varade järele kasvab alatasa. Praeguse aja suurtööstus, tihenev raudteede võrk ja aurulaevad tarvitavad ikka suuremal ja suuremal määral rauda ja kütteinena kivisütt. Viimasel ajal on ka maju hakatud kivisöega kütma. Mida rikkam maapõue kivisöest ja rauast, seda paremad rahva majanduslised väljavaated. Kivisöe küllus kindlustas Inglismaale odava kütteinena ja oli üheks tema kiire majanduslise edenemise tähtsamaks teguriks XVIII ja XIX aastasajal.

Huvitav tähelepanna, et rauasulatamine suureneb ühes kivisöe saagiga. Inglismaal oli kivisöe saak

a. 1860 — 81,3 milj. tonni,

„ 1890 — 184,5 „ „

Toore raua saak kasvas sama aja jooksul järgmiselt:

a. 1860 — 3888 milj. kilogrammi,

„ 1890 — 8031 „ „

Nii kasvas kivisöe ja raua saak 30 aasta jooksul umbes kahekordseks. Ei ole ime, kui kivisütt mustaks teemandiks nimetatakse.

Eelajaloolistel aegadel allus inimene täielikult loodusele ja tema jõududele. Rasket võitlust oma olemas-olu eest pidades õppis inimene looduse nähtusi ja seadusi tundma, vabanes ikka enam ja enam looduse mõju alt ja hakkab ise ta pääle kindlat mõju avaldama, rakendab ta oma sihtide teenistusse: lahja maa teeb inimene kunstväetisainetega viljakandvaks, kuivatab sood ja järved, kaevab kanaalisid ja tunnelisi, ehitab teid üle kõrbete ja mägede, kaitseb end tammidega veetõusude eest jne. Kõige kujukamaks näituseks inimese mõjust loodusele on Hollandi, kus kolm maakonda merepinnast madalamal. Rahvas on säälnud maa, mille meri aeg-ajalt üle ujutas, merelt ära võitnud, hiiglavallid ja tammid merele tõkkeks ette ehitanud ja vee ärājuhtimiseks terve kanaalide süsteemi tarvitusele võtnud. „Jumal tegi mere ja hollandlane ranna“. Kohisevate merelaente asemel valdavad inimese tähelepanu Hollandis nüüd haljendavad aasad ja põllud, külad ja tööstuse suurlinnad. Inimene on hakanud ka kliimale mõju avaldama: ta istutab metsi niiskuse suurendamiseks ja jõgede veepinna soovitava kõrgusel hoidmiseks. Viimasel ajal on ka katseid tehtud suurtükilaskmise abil vihma sadu tekitada ja rahepilvi purustada. Kuivõrra edenevad looduse ja tehnilised teadused, sellevõrra suureneb ka inimese mõju loodusele.

*Inimese
mõju
loodusele.*

Töö valmistamistegurina.

Töö üldse on füüsilise ja vaimlise jõu kulutamine mingisuguse sihi saavutamiseks. Majandusteadust aga huvitab mitte töö üldse, vaid majandusline töö, mille all mõistetakse füüsilise ja vaimlise jõu kulutamist majandusliste varade loomiseks.

*Töö
mõiste.*

Kauemat aega kestis majandusteadlises kirjanduses vaieldus produktiivse (tootliku) ja mitteproduktiivse töö üle. Juba Adam Smith tõendas, et majandusteadusele allub ainult produktiivne töö, mis loob uusi majanduslisi varasid. Niisugusele seisukohale asudes, kuuluks produktiivse töö alla näit., vabrikutöölise, tehniku ja inseneri töö, kuna teenijate, ametnikkude, arstide, professorite, õpetajate jne. tegevus aga moodustaks mitteproduktiivse töö. A. Smithi niisugune töö liigitamine paistab meile täielikult ebaõigena. Näit., arsti töö, kes haige

*Produk-
tiivne ja
mitte-pro-
duktiivne
töö.*

surmast päästab, oleks siis mitteproduktiivne, kuna apteekri töö aga, kes rohte valmistab, produktiivne; masinaid ehitava tehniku töö oleks produktiivne, kuna professori töö aga, kelle juures sama tehnik mehaanikat õppis, mitteproduktiivne.

Majandusteaduse seisukohalt tuleb produktiivseks lugeda iga töö, mis otsekohele või kaudselt majandusliste varade arvuliseks suurendamiseks ja alalhoidmiseks kaasa mõjub, nagu tehniku, kuduja, rööpaseadja töö. Tööd, mis majanduslikkude varade hulka ei suurenda, tuleb mitteproduktiivseks tööks nimetada, näit. vabrikandi töö, kes ehitab küll vabriku ja ostis masinad, kuid ei valmistanud kaupu nõudmise puudumise tagajärjel, ehk börsse spekulandi töö, kuigi tema tegevus kindlat sissetulekut annab.

Mõned majandusteadlased nimetavad, ja täie õigusega, vaielust produktiivse ja mitteproduktiivse töö üle skolastiliseks sõnade lahinguks, sest majandusteadusele pole mingisugust tulu niisugusest töö liigitamisest. Majandusteaduse huvides oleks otstarbekohane tööd liigitada majanduslikeks ja mittemajanduslikeks, et tema uurimispiirkonda kindlaks määrata.

Töö produktiivsus.

Tööl on universaalne tähtsus. Terve inimkonna elu pole muud, kui vahetpidamata ja raske töö, mil sihiks looduse raskete tingimuste mõjust vabanemine ja täielikuma olemas-olu kindlustamine. Tööd tehakse mitmesugustes tingimustes, millistest ripub töö produktiivsus (tootlikkus), s. o. loodavate varade hulk. Kui tähtis niisugustest tingimustest ka loodus poleks, rahva üldine jõukus oleks ikkagi suuremal määral tööst enesest ja selle väljaspool loodust seisvatest tingimustest. Nende tingimuste uurimine on majandusteaduse seisukohalt tähtis, sest nad ripuvad suuremalt jaolt inimesest (rahvast) enesest ja on sellepärast ka muudetavad.

Millistest tingimustest ripub töö produktiivsus?

Need üldtingimused on järgmised: tööhulk, töö omadus, ühistöö ja haridus.

Töö hulk.

Nüüdisaja kapitalistlikes maades, kus rahvastiku juurdekasv langeb või seisma jääb, nagu Prantsusmaal ja Inglismaal, on tõsiselt tähelepanu hakatud juhtima sellele ühiselulisele nähtusele, sest iga uus inimene on uus loov jõud. Mida suurem niisuguste arv, seda suurem üldine töö hulk ehk summa. Töö hulk on järgmistest asjaoludest:

1) Absoluutselt rahvaarvust. Perioodilised rahvalugemised annavad meile kindlad arvud rahvastiku üle Euroopa kultuurriikides. Neid arvusid vaadeldes näeme, et rahvastiku kasv iseäranis kiirenes XIX aastasajal: a. 1800 võrdus Euroopa rahvastik 175 miljonile, kuna a. 1900 juba 400 miljonile. Nii on Euroopa rahvastik 100 aasta jooksul kahekordseks kasvanud. Rahvastiku suurenemine kiirendab aga saaduste juurekasvu.

Iga töötav inimene annab tööpäeva jooksul antud määra tööenergiat. Mõnede õpetlaste arvamise järele kulutab inimene 10 tunni jooksul 250 tuhat kilogramm-meetrit*) energiat. Mida enam inimesi, seda suurem tööhulk, loodavate varade arv. Näit. Soomes, kus umbes 4 miljoni elanikku, võib luua kolm korda rohkem majanduslisi varasid, kui Eestis, kus elanikke 1 miljon 200 tuhat.

2) Rahva ealisest jagunemisest. Rahvastik jaotatakse harilikult, tööjõulikkuse seisukohalt väljamines, mitmesse liiki. 20—60 a. vanadused kuuluvad töövõimeliste, 15—20 a. ja 60—70 a. vanused pooltöövõimeliste ja kunni 15 ja üle 70 a. mittetöövõimeliste hulka. Euroopa riikides on esimesi umbes pool — 48%; nende õlgadele langebki ühiskonna toitmise pää-raskus. Mida suurem töövõimeliste %, seda suurem olemas-olev töö energia ja loodavate varade summa, sest Quetelet dünamomeetriliste mõõtmiste järele annab 25 a. mees 89, 15 a. — 57 ja 10 a. — 26 kilogrammi jõudu. Kirjeldatud suhtes on Prantsusmaa kõige paremas seisukorras, sest siin on täiskasvanute töövõimeliste arv 50%; teistes maades sama-suhteline % väiksem, Venemaal aga kõige väiksem — 45.

3) Rahva jagunemisest soo järele. Quetelet väljaarvamiste järele on naisterahva käejõud meesterahva omast umbes poole vähem, nimelt % . Mida enam naisterahvaid, seda vähem on väärtusi loov tööhulk ühiskonnas. Tõsi, harilikult on meeste ja naisterahvaid arvuliselt peaaegu ühepalju ja kõrvalekaldumised on väikesed. Näit., iga 100 meesterahva kohta tuleb naisterahvaid Euroopas 102, Ameerikas 98, Aafrikas 97, Aasias 94, Austraalias 86.

Üksikutes riikides on samad suhted järgmised: 100 meesterahva pääle tuleb naesterahvaid Inglismaal 106, Saksamaal 104, Prantsusmaal 101,4, Venemaal 101, Itaalias 99, Britti Indias 95,8, Põhja-Ameerika Ühisriikides 95,2.

4) Rahva kehalisest jõust. Quetelet dünamomeetriliste mõõtmiste järele võrdub prantslase käte jõud 62,2, uuemere-maalase — 51,8, maalailase — 58,7 kilogrammile; prantslase jõud on aga väiksem inglase omast. XIX aastasaja 70. aastatel oli ühel ettevõtjal Prantsusmaal raudteed ehitades juhus korduvalt tähelepanna, et inglane saab niisuguste töödega hakkama, mis prantslasele üle jõu: 25 inglasi teevad sama palju tööd, kui 42 prantslast; 4 Inglise puuseppa võrduvad töö suhtes — 5 Hollandi puuseppale. Kehaline jõud on üldiselt elu ise-loomust ja keha füüsilistest omadustest.

5) Rahvastiku haigusest. Statistilised andmed haiguste suhtes on puudulikud, mispärast raske kindlaid järeldusi teha. Mõned teadusmehed on välja arvanud, et iga inimene kesk-

*) Kilogramm-meetri all mõistetakse jõuhulka, mis kulub kilogrammi tõstmiseks 1 meetri kõrgusele.

miselt 2% omast tööajast haiguste tagajärjel kaotab. Kui tööpäevade arv aastas 300, siis kaotaks iga tööline 6 tööpäeva, mis Eesti rahva kohta, kui tööjõulisi rahvastikust 50% oleks, 3.600.000 tööpäeva välja teeks, mille all tuntavalt üldine tööhulk kannatab. Seda silmaspidades peetakse uuemal ajal järjekindlat võitlust niisuguse ühiseulise pahe vastu ja päälegi tagajärjekalt, näit., Inglismaal suri tiisikusse 1851. a. iga 100.000 elaniku kohta 273,4, kuna 1894. a. aga 138,5 inimest s. o. poole vähem.

6) Rahva kommetest ja seadusandlusest. Nagu kommetest nii ka seadusandlusest ripub pühade, s. o. töövabade päevade arv. Protestandi usu maades ulatab pühade arv kunni 75, katoliku usu maades kunni 90 ja greeka-õigeusu maades kunni 100 ja tihti palju rohkem. Venemaal suurendavad töövabade päevade arvu tuntavalt mitmesugused külapäevad. Liig suur töövabade päevade arv vähendab tuntavalt väärtuste loomiseks tarvisminevat töö summat. Samas suhtes avaldavad oma halba mõju n. n. töövabad („sinised“) esmaspäevad.

Niisuguste all kannatas omal ajal Saksamaa, praegusel ajal on nad püsima jäänud veel Venemaal.

Ka seadusandlus piirab tööhulka, kindlaks määrates tööaja ülemäära, töövaba päevade arvu ja laste vanaduse, kel õigus on vabrikutes töötada.

7) Rahvastiku jagunemisest töö erialade järele. Ajalugu pakub palju näitusi tööalade ebakokkukõlalistest suhetest. Üksikute tööalade edustajaid oli rohkem, kui ühiskond nende järele tarvet tundis. Kasulikkude tööde vastu, nagu käsitöö, tunti põlgust, neid loeti alandavaiks. Niisuguse riigina esines XVIII a. s. lõpul Hispaania, kus 3.800.000 elanikust 1.221.000 olid vaimulikud, mungad, teenijad, ametnikud jne. Nüüdisaja riikes on rahvastiku jagunemine teisiti kujunenud, näit., Inglismaal ja Saksamaal kus 80 ja veel suurem % rahvastikust tuleb põllu- ja vabriku tööstusele, kaubandusele ja transpordile. Nimetatud riikes on tööalad harmoonilisemalt ära jaotatud kui Hispaanias 100 aastat tagasi. Arusaadav, et nüüdisaja kultuurriikides sellepärast tööhulk ka suurem on.

Mõned majandusteadlased peatavad eriti kahe äärmise ühiskondliku kihi juures, kes mingisugust väärtusi loovat tööd ei tee. Siia kuuluvad rentier'id, s. o. kapitalistid, kes oma kapitali % elavad (ka maaomanikud, kes ise põldu ei hari ja rendist elavad) ja seltskonna jäänused, s. o. kuritahtline element, kes ise väärtusi ei loo, vaid neid vägivaldselt omandab, nii riigi seadusi ignoreerides. Viimaste % on kohutavalt suur Euroopa suurlinnades.

Eitavad mõju tööhulkade pääle avaldavad veel niisugused nähtused, nagu sõjad ja riigis ülevalpeetavate sõjavägede arv, tööstuslised kriisid, revolutsioonid jne. Nii on siis töö produktiivsus kõige ligemas ühenduses rahvastikuga ja selle jagunemisega.

Et rahva juurekasv tähtis poliitiliselt ja majandusliselt, seda teadsid juba vanaaja riigitegelased ja mõttetargad. Greeklaste ja roomlaste vaated rahvastiku poliitikale olid tingitud riigi ideest. Isikul polnud vanal ajal väljaspool riiki mingisugust tähtsust.

Kõik inimese õigused leidsid tunnustamist niipalju, kui palju inimene riigile tarvilik oli. Riik arvas enesel õiguse olevat ka kõige intiimsemaid inimese olemas-olu nähtusi reguleerida. Spartas oli abielu riikline kohustus. Iga kodanik oli kohustatud teatavas vanaduses abiellu astuma; kes seda ei teinud, nende õigusi kitsendati; isad, kel kolm last, said autasu. Roomas valitsesid samasugused vaated riigi õigustele. Juba II aasta-sajal e. Kr. s. oli maks olemas, mida poissmeestelt võeti. Julius Caesar annab maaseaduse, mille järele riigimaade omandamiseks Campanias ainult neil õigus on, kel kolm ehk rohkem last. Veel kindlamad abinõud võttis tarvitusele keiser Augustus. Valitsuse sammud rahva juurekasvu suurendamiseks olid tarvilikud, sest alalised sõjad ja nendega kaasas käivad haigused, proletariaadi kasv jne. takistasid loomulikult rahva juurekasvu.

Vanaaja mõtteteadlased oma õpetustega, nagu Plato ja Aristoteles toetasid valitsuste samme rahvastiku poliitika suhtes. Aristoteles, näit., arvab, et riik peab kindlaks määrama vanaduse, mis õiguse annab abiellu astumiseks ja ka mõlemate poolte vanaduse vahe. Kidurad, vigased lapsed hävitatagu. Keskaeg on rahvastiku poliitika suhtes vaene, sest siis puudus püsiv õigusline kord. XVII aastasajaks omandab Lääne-Euroopa maades riikline ja majandusline elu kindlama kuju. Nüüd esinevad merkantilistid oma vaadetega rahvastiku poliitika kohta. Nende õpetuse järele on riigi pääülesanne tööstuse ja kaubanduse toetamine, et rohkem rikkusi, iseäranis aga jaunismetalle riiki koonduks. Mida suurem rahva arv riigis, seda enam valmistatakse kaupu ja veetakse võimalust mööda ka välja; mida suurem aga väljavedu, seda enam voolab kulda ja hõbedat riiki. Järjekult, et riik rikkam oleks kullast ja hõbedast, peab rahva signemist suurendama. Valitsused astuvad selleks terve rea samme. Näit., Prantsusmaal a. 1666 antakse mitmed eesõigused isikutele, kes 21—25 a. vanaduses abiellu astuvad ja kel 10—12 last; neid vabastatakse maksudest, asutatakse kaasavara kassad jne. Preisimaal asutatakse kasvatusmajad väljaspool abielu sündinud lastele, lubatakse vabalt protestantidele, kes Prantsusmaalt põgenevad päle Nantes'i edikti ära-kaotamist, Preisimaale elama asuda. Siin võib igaüks omal viisil õndsaks saada, nagu Preisi kuningas Friedrich II tähendas. Väljarändamine on aga keelatud. Suurem osa XVII ja XVIII aastasaja kirjanikkudest olid samal arvamisel rahvastiku poliitika kohta, nagu valitsusedki. XVIII aastasajal füsiokraadid esimestena esinevad mõttega, et rahva signemine ripub rahva

*Õpetus
rahvas-
tikust.
Malthus.*

ainelisest seisukorrast. Viimane paraneb aga põllumajanduse toetamisega ja edenemisega.

Kuigi valitsused oma rahvastiku poliitikaga rahva loomulikkudele siginemist toetasid, kasvas rahvaarv kunni XVII as. teise pooleni siiski võrdlemisi aegamööda. Ainult XVIII aastasaja 60-st aastatate alates võime Inglismaal ja ka Euroopa mandril märgata rahvaarvu kiiret kasvu. Sellega ühenduses on Malthuse õpetus rahvastikust. Nimetatud õpetuse tekkimise põhjusteks polnud mitte ainult rahva arvu kiire kasvamine, vaid ka üldine vaesus (pauperism), mis XVIII aastasaja teisel poolel ühes tööstusliku revolutsiooniga ja talupoegade maatumisega tekkis. Malthus omas töös rahvaarvu muutuvuse kohta, mis ilmus a. 1798, tunnustab, et vaesuse põhjused ei peitu mitte ühes ehk teises sotsiaalses korras, nagu seda arvas tol ajal Godwin, vaid selles, et inimeses, nagu teisteski elavates olendites, asub võimas siginemistung, mille mõjul rahvaarv kiiremini kasvab kui inimkonna elatusvahendite hulk. Nimelt, rahvaarv avaldab kalduvust kasvada geomeetrilises progressioonis (2, 4, 8, 16, 32. . .) kuna elatusvahendite summa kõige paremal juhtumisel aritmeetilises progressioonis (2, 3, 4, 5, 6. . .) kasvab, sest harimiseks kõlbuliste maade hulk kui ka nende maksimaalne viljakus on kindel suurus, mis ei lase end soovitatavalt muuta. Nii väheneks ikka enam ja enam ühes rahvaarvu kasvamisega iga inimese kohta tulev elatusvahendite hulk, mille tagajärg nälg ja kõrge surevus, mis rahvastiku elatusvahenditega jälle tasakaalu viivad.

Rahvaarvu kiiret kasvamist takistab päälle sõdade, raske töö, nälja, surevuse ja teiste viletsuste, veel laste sünnitamisest tagasi hoidmine, mida Malthus kõlbuse vastaseks ei loe. Ühiskond ei pea nende tegurite hädatoovat tegevust takistama.

Malthus soovib loobuda üleliigsest inimesearmastusest ja ärakaotada vaeste eest hoolekande-seadused Inglismaal, mille põhjal kihelkonnad oma vaestele pidid abi andma, sest häätegevus ehk hoolekanne kunstlikel teel suurendab rahva siginemist.

Riik teatagu avalikult, et ta kellelgi õigust ei tunnusta olevat riigi käest abi nõuda. Kui aga kehvemad rahvaklassid end laste sünnitamisest ära ei hoi, siis teadku, et nad ise on oma viletsuses süüdi.

Malthuse süsteemis saab nii halastamatu ja piirita egoism teadusliku sanktsiooni ja ettevõtjad võisid, tema teooriale tugeades, kõige armutumale laste ja naiste tööjõu kasutamisele asuda.

Malthuse õpetus kutsus esile terve rea vastuväiteid. Kui asjalikud nad ka pole, leiab nimetatud õpetus nüüdisajani palju pooldajaid. Nüüdisaja majandusteadus oma edustajate suures enamuses on Malthuse õpetuse põhijoontes vastuvõtnud, s. o. nad tunnustavad, et rahvastik võib oma loomulikkude omaduste tõttu palju kiiremini sigineda, kui elatusvahendid,

kuid inimene, oma mõistuse järele käies, võib seda ära hoida *) ja suurt materjaalset edu saavutada.

Teiselt poolt aga näeme, et täielikumate valmistamisvahendite ja viiside, tehnika ja rahva hariduse edenemise tagajärjel töö produktiivsus tõuseb, mis võimaluse annab Euroopa riikidele, nagu Inglismaa, Saksamaa ja Belgia, oma tihedalt elavat rahvast toita. Saksamaalt rändas viimasel ajal teistesse maadesse välja ainult 25 tuhat inimest aastas, kuna endistel aastatel neid ainult Ameerikasse ligi 100 tuhat inimest iga aasta rändas. Järjekult, Saksamaa suutis viimasel ajal tervet oma 60 miljonilist rahvastikku toita.

Malthuse õpetus purustas endise ühekülse vaate, nagu peaks riik, maksu mis maksab, rahva sigivust toetama, juhtis järeltulevate majandusteadlaste tähelepanu vaesusele ja selle põhjustele, võitlusele vaesusega ja rahvastiku poliitikalise üldse.

Töö produktiivsusele avaldavad olulist mõju töö oma-
dused — intensiivsus, osavus ja haridus.

*Töö
omadus.*

Töö intensiivsuse all mõistetakse kulutatud töö ja selle kulutamisaaja suhet. Mida enam töajõudu töötunni jooksul kulutatud, seda intensiivsem ja tagajärjerrikkam on töö. Töö intensiivsus oleneb 1) tööajapikkusest. Mida kauemini kestab töö, seda enam langeb selle intensiivsus. Võib ütelda, et töö intensiivsus on vastuproportsionaalne tööaja pikkusele.

*Töö inten-
siivsus.*

Juba vanaaja rahvad panid tähele, et inimene tunneb tarvet perioodilise puhkuse järele oma kulutatud jõu uuendamiseks. Arvatavasti sellepärast tekkiski juutide, egiptlaste, perslaste, araablaste komme üht päeva nädalas pühitseda.

Tarve puhkuse järele on tingitud neist füsioloogilistest protsessidest, mis inimese organismis töö ajal sünnivad, nimelt, tööajal kulub lihaste ja närvi kude, mille uuendamine paratamata peab sündima.

See sünnib aga siis, kui inimene puhkab. Mida täielikumini on kulutatud jõud uuendatud, seda jõurikkamini võib inimene töötada, vastasel korral sünnib töö loiult ja vähese intensiivsusega.

Sellelt seisukohalt väljamineks on uuemal ajal arstid, hügienistid, füsioloogid ja majandusteadlased teravat tähelepanu tööaja pikkusele ja selle eitavatele tagajärgedele juhtima hakanud. Tekkisid ägedad väielused kirjanduses ja ka ettevõtjate ringkonnis. Juba kuulus mõttetark Kant kirjutas, et inimene päevas ainult 8 tundi kasulikku tööd võib teha, 8 tundi

*) XIX aastasajal oli rahvaarvu ja elatusvahendite tasakaal nimetatud põhjusel olemas.

vajab ta puhkamiseks (uneks) ja 8 tundi meelelahutuseks ja eneseharimiseks. Kanti nõudmine paistis tol ajal ettevõtjatele mõttekujutusena, mida võimatu täita. XIX aastasajal puudutavad sama küsimust, füsioloogiliste kriteeriumide seisukohalt väljamine, Helmholtz, Landois, Setschenov ja teised. Suured teenused tööpäeva pikkuse füsioloogiliste kriteeriumide kindlaksmääramisel on füsioloogil Setschenovil. Keeruliste väljaarvamiste abil tuli ta otsusele, et iga töötaja inimene peab unele 8 tundi pühendama; see on norm, mis paratamata tarvilik ka töövabale inimesele. Ülejäänud 16 tunnist ei pea järjekindel töö kestma üle 8—9 tunni. Nii jääb meelelahutuseks ja eneseharimiseks järele veel 8 tundi. Tagajärg — eelmise päeva väsimus ei saa järgmisele üle kantud. Kirjeldatud teooria tahab olla peaaesjalikult maksev järjekindla töö kohta vabrikutööstuses.

Samas suhtes on huvitav tähelepanna Jevons'i katset. Tema katsus hoida väljasirutatud käel kolme raskust, mis järgmised tagajärjed andis:

18 n. suutis ta väljasirutatud käel hoida 15 sek.
Töö = 270 naelsekundit.

7 n. suutis ta väljasirutatud käel hoida 87 sek.
Töö = 609 naelsekundit.

1 n. suutis ta väljasirutatud käel hoida 321 sek.
Töö = 321 naelsekundit.

Nagu näha kõrgema töösumma (609 n. s.) saavutas ta mitte kõigesuurema, vaid keskmise käepingutuse juures. Järeldus: inimese organismi töö ei või piirita kesta; teataval momendil, s. o. töö lõputundidel hakkab töö produktiivsus langema, mis tunnustust annab tekkivast väsimusest ja viimasega kaasikäivast organismi hävimisest. Nii on liig pikk tööaeg kahjulik majandusliselt ja hügieeniliselt.

Kuigi õpetlased oma uurimuste ja katsetega tõendasid, et tööpäeva lühendamine tarvilik, soovitades koguni 8-tunnilist tööpäeva, jäid ettevõtjad esialgu oma ajalooliselt väljakujunenud vaadetele truuks — mida pikem tööaeg, seda enam saadusi loob tööline. Arvati töö olevat kõige produktiivsem just lõputundidel.

Aja jooksul muutusid aga nende vaated. Tegelik vabrikuelu näitas, et tööpäeva lühendamisega käib kaasas töö intensiivsuse ja valmistamise suurenemine. Juba Owen XIX aastasaja algul lühendas oma vabrikus tööpäeva, mille tagajärjel töö intensiivsus suurenes ja valmistavate varade arv ei vähenenud. Hiljemini ühes suuremas keemia vabrikus Londonis pandi 9 tunnilise tööpäeva asemele 8 tunniline maksma ja valmistavate varade hulk jäi endiseks. „Tööpäeva lühendamisega“, kirjutas vabriku valitsus, „käib kaasas töölise vaimlise ja füüsilise jõu suurenemine, võimalus mõistlikuks lõbutsemiseks, mis omakorda töölise

üldist eluilmet tõstab, tervist kosutab ja üleliigse väsituse eest hoiab“.

Saksa majandusteadlane Brentano räägib ühest huvitavast juhtumusest, kus üks Elsassi vabrikant töölistele ettepaneku tegi tööpäeva lühendada 12 tunnist 10-le, kindlustades neile endise töötasu, kuid tingimusega, et valmistatavate varade hulk ei väheneks. Selgus, et valmistatavate varade hulk mitte ainult ei vähenenud, vaid koguni suurenes 5% võrra. Veel huvitavamaid andmeid annab meile kuulsa Themse rauavabriku ja laevatehase direktor Hills, kes ühel tööliste aastapeol peetud kõnes tähendas, et 7 aasta jooksul*) olla tööliste palgad 145% tõusnud, mis selgesti tunnistavat, et 8 tunniline tööpäev end äratasub, et sõjalaevade ehitamine tonni kohta, tema väljaarvamiste järele, peale 8 tunnilise tööpäeva maksmapanekut 17—18% vähem maksuma läinud. Seega olla 8 tunniline tööpäev kasulik töölistele, tööle ja aktsionäridele.

Ülaltoodud nähtustest selgub, et töölise olemasolu tingimuste parandamine tööpäeva lühendamise teel pole mingisugune unistus, vaid on orgaanilises ühenduses vabriku tööstuse olemusega.

Liig pika tööajaga ei käi mitte ainult töö intensiivsuse langemine kaasas, vaid ka terve rida teisi nähtusi, mis tööstuse enese kui ka riigi ja rahva huvide seisukohalt lubamatud. Üldselt on teada, et prakttööd omas enamuses langevad öötöö ja töö lõputundidele.

Tööstuse igaaastane kahju prakttööde kujul ulatab miljonite markadeni.

Veel kohutavama pildi liig pika tööaja tagajärgedest pakuvad meile õnnetud juhtumused ja professionaalhaigused. Kujukaid andmeid leiame Saksamaal aastast 1887.

Õnnetuid juhtumusi kella 6—7 homm. oli	435
„ 9—10 „	1069
„ 11—12 „	1590.

Peale puhkeaja 12—1 langeb õnnetute juhtumuste arv tuntavalt — kella 1—2 oli neid 745, kuid k. 3—4 ulatab nende arv juba 1273-ni. Toodud arvud näitavad, et õnnetud juhtumused on täpselt ühenduses töölise väsimusega, mis iga järgmise töötunniga kasvab.

Professionaalsete ehk elukutsehaiguste all mõistame haigusi, mis üksikute tööaladega seotud. Mida pikem tööaeg, seda kohutavamad nimetatud haigused inimese elule. Hügienist Kolb ütleb: XIX aastasaja keskel andsid mõned kutsed 75—100% kõlbmatuid sõjaväe-teenistuseks; vabriku töölistele on iseloomulik väike kasv ja rinnamõõt ja liig kerge kaal, võrreldes rahvastiku teiste rühmadega. Vähestel, tähendab Kolb, läks

*) 1892—1898 a. 1894 pandi 8 t. tööpäev maksuma.

korda täiesti töövõimulistena üle 40 eluaasta astuda; nad muutusid epamasti alkoholikuiks.

Alkoholi tarvitamine on ka üks pahedest, mida suurem osa nüüdisaja uurijaist pika tööajaga seovad. Nad tähendavad, et liig suur füüsiline pinevus ja pikk tööaeg on põhjused, mis väga tuntavalt narkootiliste ainete ja joovastavate jookide tarvitamisele kaasamõjuvad.

Terve rida juhtumusi — fakte — näitab, et tööaja lühendamisega alkoholi tarvitamine väheneb. Näit., Prantsusmaal Roubaix lühendati tööaega 1½ tunni võrra, mille tagajärjel 25 kohalikust kõrtsist 10 ukсед sulgusid. Vürst Paskevitschi paberivabriku juhataja kirjutab peale kaheksa tunnilise tööpäeva maksmapanekut, et varsti kohalik viinapood oma tegevuse lõpetanud, „sinised esmaspäevad“ kadunud, laulu ja mängukoor asutatud ja ettelugemistel 4—5000 töölist käinud. Varemini olid niisugused nähtused võimatud, sest täiesti ärakurnatud töölisel oli ainult üks kosutus — alkohol, mis ta elujõudu ruttu ergutas.

2) Töö intensiivsus on tuntavalt tõotasust. Peatades tööpäeva pikkuse juures, nägime, et tööpäeva lühendamisega käib kaasas kõrgem tõotasu. Viimane avaldab omakorda tuntavat mõju töö intensiivsusele. Juba Adam Smith kirjutab, et korralik tõotasu suurendab alamate rahvakihtide tööarmastust. Seal, kus tõotasu kõrge, leiame enam tegevaid, usinaid ja osavaid töölisi, kui neis kohtis, kus tasu madalam. Owen oma töödes ja kõnedes tõendab, et kui „surnud mehhanismi“ s. o. masina eest hoolitsetakse, siis peab paratamatult hoolitsetama ka „elava mehhanismi“ s. o. inimese eest. Igasugune hoolitsemine tööliste suhtes suurendab kõigepealt kapitalisti kasu.

Nii arvasid nimetatud tähtsad majandusteadlased XVIII a. lõpul ja XIX a. algul. XIX a. tööstusline edenemine pakub meile rikkalikke andmeid nimetatud arvamiste tõenduseks. Raudtee töölisel teevad kõige rohkem tööd neis maades, kus nad tõotasu suhtes on kõige paremais tingimustes. Kui võrrelda Prantsuse töölist Inglise töölisega, kelle tõotasu kõrgem, siis näeme, et nende töö tagajärjed suhtuvad nagu 3:5.

Puuvillatööstuses Itaalias juhatab üks kuduja ainult 1, Saksamaal 2, Schveitsis ja Elsassis 3, Inglismaal 4, Ameerikas aga 6—8 kudumistelge. Inglismaal ja Ameerikas, eriti viimases, on tõotasu kaugelt suurem ja tööpäev lühem kui teistes maades. Töölise töö kudumistele juures seisab selles, et ta valvab keerulise mehhanismi liikumist, teda reguleerides; sõlmib katkenud niidid ja kõrvaldab mitmesugused seisakud masina tegevuses. Niisugune mitme kudumistele järele valvamine on hiigla tähelepanu nõudev töö (vaimline töö), milleks töölisel jõudu jätkub ainult siis, kui tööpäev võrdlemisi lühike ja töö enam-vähem hästi saab tasutud. Niisugustes tööstusharudes, nagu raua-

valamine, kus töö suurt füüsilist jõudu vajab, oleneb viimase edukus veel suuremal määral töötasust, s. o. korralikust toitmisest.

Lovtian Bell, kuulsam rauatööstuse tundja Inglismaal, võrreldes inglise töölisi sama tööstuse alalt Euroopa mannermaa töölistega, teatab avalikult, et Inglise töölise paremused on seletatavad parema toitmisega, milleta tema vaevalt suudaks soovitava jõupingutusega töötada. Ameerika teadusmehe, statistiku Wright'i tabel annab kujuka pildi igaaastase keskmise valmistamise suuruse ja töötasu vahekorra mitmesugustes riikides :

	1 töölisele tulev igaaastane keskmine valmistamise suurus.	1 töölise igaaastane keskmine tasu.
Venemaa	381 doll.	120 doll.
Austria	409 „	150 „
Prantsusmaa	545 „	155 „
Saksamaa	545 „	175 „
Inglismaa	760 „	204 „
P. A. Ühend. riigid	1880 „	347 „

Nagu tabelist näha, on neis riikes, kus töölised paremas seisukorras, ka töö intensiivsusest olenev produktiivsus kõrgem. Võrdleme ainult Venemaad ja Ameerikat. Vene töölise töö on küll absoluutselt odavam — 3 korda, kuid suhtuvalt aga kallim, sest ameerika töölise töö on 5 korda produktiivsem.

Nüüdisajal on üldiselt tunnustatud tõde, et töö intensiivsus ja sellest rippuv töö produktiivsus on kõige ligemas ühenduses tööpäeva pikkusega ja töötasu suurusega. Hea töötasu loob võimaluse korralikuks toitmiseks, kuna lühike tööpäev annab töölisele võimaluse raskest lihaste ja närvikava pingutusist end väljapuhata ja ka vaimliselt end harida. 8 tunniline tööpäev on nüüdisajal paljudes tööstusharudes Euroopas ja Ameerikas maksma pandud. Eestvõitlejana kirjeldatud suhtes esineb Austraalia tööline. Austraalias pandi juba XIX a. 50 aastatel mõnes tööstusharus 8 tunniline tööpäev maksma. Neilt levis ta aegamööda teistele tööstusharudele ja XX a. algul oli 8 t. tööpäev maksev Austraalia 64 tööstusharus.

Nii on Inglise töölise laul: „8 tundi töötada, 8 tundi meelt lahutada, 8 tundi magada, ja 8 schillingit päevas tasu saada“ Austraalias nüüdisajal peaaegu täielikult teostatud, sest 8 schillingit teeb välja umbes 13 E. k. marka, kuna täielik töötasu tolajal juba ulatas kunni 9—10 E. k. margani. Tegelik elu Austraalias on näidanud, et seal tööline lühikese tööpäevaga loob enam varasid kui tööline Euroopa suurriikes, nende hulgas ka Inglismaa.

Muidugi mõista tööaja lühendamine tasub end siis ära, kui tööline omi kohustusi täpselt täidab. Revolutsiooni aega-

del, tööaja lühendamise peale vaatamata, langeb töö intensiivsus ja sellega kaasaskäiv töö produktiivsus.

Töö intensiivsus oleneb 3) töö vabadusest.

Majandustegevuse tähtsamaks teguriks on isiklik huvi, töö suuremate resultaate saavutamine oma huvide rahuldamiseks. Majandusloos leiame ajajärke, kuna inimese huvi töö ja tulemuste (resultaatide) vastu liig piiratud oli ja töötamine liig vähese intensiivsusega sündis. Tüübilise näitusena olgu siin Rooma ori, kel perekond ja oma iseseisev majapidamine puudus. Tema töövili ja ka ta ise olid isanda eraomandus, mispärast ta töötamine vähe tagajärgi andis. Ainukeseks põhjuseks, mis teda töötama kihutas, oli sundus ja hirm, mille tekitas isanda kepp ehk piits. Ta põgenes, kui selleks hea juhus avanes. Ühiskondliku elu arenemise ja mitmekesistumisega loob orja töö sedavõrt vähe, et isand on sunnitud väljapääseteed otsima. Vanast ajast keskaega ülemines näemegi, et Rooma orja töö asemele astub pärisorja töö. Pärisorjad said isandalt maa oma iseseisvaks majapidamiseks ja elu ülevalpidamiseks, kuid olid sunnitud selle eest isandale tegu tegema ja maksu maksma kas rahas ehk saadustes. Pärisorja töö on küll vabam ja intensiivsem Rooma orja omast, kuid jätab ikkagi palju soovida: ka pärisori töötab hooletumalt ja loiult, sest suurem osa ta tööviljast läheb isandale. Kaugelt paremini ja suurema intensiivsusega töötab vaba palgatöeline. Ta saab tasu suhtuvalt oma hoolsusele ja virkusele, sellepärast on temal põhjust sedavõrt intensiivsemini töötada, kuivõrt see tema seisukorda parandab. Täit intensiivsust vaba töölise töö ikkagi ei anna, sest osa ta tööviljast läheb ettevõtjale. Täie intensiivsusega töötab põllumees-pärisomanik, kes oma perekonna liikmetega tööd teeb ja teab, et töövili täielikult temale saab. Sellega ongi seletatav talupoja hoolsus, mis teda sunnib varasest hommikust kunni hilise õhtuni töötama.

Töö intensiivsus oleneb 4) töö vähearvulisist katkestustest. Arusaadav, et hästi tasutud töö peab katkestamata kestma. Töö algul töötatakse harilikult loiult, vähese intensiivsusega. On aga tööline juba tööle andunud, kasvab töö intensiivsus kunni maksimumini. Kui töö tihti katkestub ja tööline samavõrra peab ühelt tööprotsessilt teisele siirduma, siis langeb töö intensiivsus iga uue tööprotsessi algul. Sellepärast katsuvad ettevõtjad võimalikult tööd tööliste vahel nii jaotada, et töö kestaks katkestamata.

Töö intensiivsus oleneb 5) inimese majanduslike tegevuse kindlustusest.

Igale inimesele on tähtis, et tema isik ja ka töövili oleks kolmanda isiku kuritahtlike püüete eest kaitstud. Selleks on paratamata tarvilik, et riigis töötaks erapooletud kohtud, korralik

politsei ja et riigiametnikud rahvalt seaduse vastaseid makse ei nõuaks.

Vastasel korral kaotab inimene huvi intensiivseks tööks, mis idapoolsetele maadele iseloomulik, kus elanikkudele nende õigusi kindlustav õigusline kord väljakujunemata.

Viimasel ajal on töö intensiivsuse suhtes laialise kuulsuse omandanud Ameerika inseneeri Tayloriga süsteem, millele omased järgmised iseloomujooned: iga töö õpitakse tehnilisest küljest teaduslikult ja põhjalikult tundma, uuritakse täpselt ka tööline ja ta omadused; tehtakse väljavalik töölistest s. o. iga töö jaoks valitakse enam vastavate omadustega töölised, kes õpivad ja ka töötavad osavate ja õpetatud instruktorite juhatusel; igaks päevaks määratakse töölisele kindel töö hulk, millega ta valmis peab saama. Täidab ta oma ülesande (töö) hästi, siis määratakse talle preemia; ei tee ta seda aga mitte, siis lastakse ta lahti. Kui tööprotsess nimetatud süsteemile vastavalt on hästi korraldatud, tõuseb töö produktiivsus $2^{1/2}$ —9 kordseks. Tayloriga süsteem suurendab kahtlemata töö intensiivsust ja ühes sellega ka töö produktiivsust, kuid ta üleüldise ja kestva kasutamise tagajärjena võib olla töölise füüsilise ja vaimline degeneratsioon.

Teiseks tähtsaks töö omaduseks, mis produktiivsust suurendab, on tööosavus. Viimase all mõistame oskust tööjõudu nii kasutada, et kõige vähema jõukulutusega kõige suuremaid tagajärgi saavutada (le minimum d'effort, le maximum d'effet). Osavus omandatakse kestva tööga, praktikaga. Kui inimene uuele tööle asub, siis teeb ta selle kordasaatmiseks terve rea ülearuseid pingutusi; ta liigutused pole teine teisega kokkukõlas. Mida kauemat aega ta sama tööd teeb, seda enam ta tööle kohaneb ja seda otstarbekohasemalt, suurema kokkuhoidmisega kasutab ta oma tööjõudu. Ta omandab töösavuse.

*Töö-
osavus.*

Töösavus omandatakse veel järelaimamise teel. Algaja vaatab, kuidas töötab vilunud tööline, omandab aja jooksul võtteid ja ka osavuse. Järelaimamisel põhjenebki tööõppimine töökodades ja täielikumate valmistamisviiside juurdumine tööstusmuuseumide ja näituste abil, kus vaatajaid tutvustatakse eeskujuliste töösaadustega ja neile uusi tehnilisi võtteid demonstreeritakse. Sama sihiga asutatakse põllutööstuses katsepõllud, mis edendavad täielikumate põllutööriistade, uute väetamisviiside, parema seemne jne. tarvituselevõttu põllupidajate keskel.

Ka tehniline algharidus edendab töösavust. Selleks asutatakse vastavad koolid, nagu käsitöökool j. t. Siin jagatakse tööprotsess üksikuteks eriosadeks ja õpilased tutvuvad nendega kindlas järjekorras, alates lihtsamatest ja kergematest, lõpetades kõigekeerulisematega.

Tutvudes ümbritseva loodusega, võtab inimene tarvitusele ikka uuemad ja täielikumad vahendid, omab uued võtted, et kergemini omi majanduslisi sihte saavutada. Siin tulevad talle tehnilised teadused abiks, mille edenemine annab inimesele täielikumad valmistamisviisid, uued valmistamisvahendid ja paneb ikka uued loodusjõud inimese teenistusse, kergendades sellega varade valmistamist. Kui meie põlluharimise põhjalikumaks muutumist jälgime, siis näeme, et esialgu külvati seeme peaaegu ettevalmistamata pinnale. Inimene, tähelepanes, et nii põld vähe saaki annab, võtab aegamööda uued künni viisid tarvitusele; edasi, kui tegelik elu näitas, et sama vilja külvamine samale pinnale teeb pinna lahjaks, hakati külvikohti vahetama, neid väetama ja, lõpuks, samale pinnale külvatavaid viljatõugusid vahetama. Indigovärvi valmistati ennemalt indigopuust (põõsastik), mis kasvab troopika maades, nagu Indias ja Kesk-Ameerikas, kus tuhandet tiinud nimetatud puu oma alla võtnud. XIX a. lõpul leiti Saksamaal Baadeni keemiavabrikus uus viis indigo valmistamiseks. Rohkearvuliste katsete ja uurimuste tagajärjel läks korda indigovärvi naftaliinist keemilisel teel saada. Mõne aja pärast tõrjus uus ja parem indigovärv endise turult välja ja vabastas nii tuhandet tiinud teiste taimede kultiveerimiseks.

Kuivõrra uued valmistamisvahendid ja uued loodusjõud, mis tehniliste teaduste saavutus, töö produktiivsust tõstavad, selgub õmblusmasina tegevuse vaatlemisest. Osav käsitsiõmbleja teeb minutis umbes 50, sama õmbleja töötades käsimasinal 500, kuna aurumasinal aga 1200—1500 pistet. Kui elekter teatavaks sai, tekkis varsti uus teadusharu — elektrotehnik ja ka uus masinateliik elektrijõu kasutamiseks tööstuses. Ühe jõu kasutamine andis võimaluse varasid luua vähema jõukulutusega, tõstes nii töö produktiivsust.

Uuemal ajal on iseäranis teravat tähelepanu hakatud juhtima tehnilise hariduse edendamisele. Nüüdisaja kultuurriikes, nagu Saksamaal, on asutatud suuremate keemiavabrikute juure teaduslikud laboratooriumid, kus keemikud katsete ja uurimuste varal uued värvid, keemilised ained ja nende saamise uued viisid ülesleiavad. Riik omakorda katsub tehnilist haridust edendada, asutades tehnika üli- ja keskkoolid ja ka täienduskoolid. Viimased annavad harilikult, näit. masinaehituse töölistele, terve rea eriteadmisi, täiendades neid geometrias, joonistamises, joonestamises jne. Koguni korstnapühkijatele ja habemeajajatele on Saksamaal vastavad erikoolid olemas, mis neid nende kutses täiendavad. Edendades tehnilist haridust on Saksamaa mitmes tööstusharus Inglismaast ette jõudnud, näit., keemia tööstuses ja osalt ka masinaehituses. Ameerika töölise kõrge tööproduktiivsus on seletatav suurel määral just sellega, et seal teaduste saavutused tehakse kättesaadavaks laiematele rahvahulkadele. Mõned statis-

tikud arvavad, et Ameerika tööline aastas keskmiselt üle 100% rohkem väärtusi loob kui Prantsuse tööline, kuigi viimase tööpäev pikem.

Töö produktiivsusele avaldab oma mõju ka üldharidus. Ta mõjub inimese vaimlisele arenemisele kaasa, laiendab ta silmaringi, teeb vastuvõtlikumaks valmistamisviiside omandamisel, suurendab ta oskust kohaneda valmistamises juhtuvatele muudatustele. Üldhariduse sihiks on inimese mõistuse ja vaimu arendamine. Elu on näidanud, et mitte ainult keskkooli, vaid ka algkooli haridus sedavõrt arendab inimese mõistust, et ta kaugelt produktiivsemini töötab kui hariduseta tööline. Seda tõendavad paljude vabrikute juhatuste otsused alghariduse tähtsusest töö produktiivsuse kohta. Nad kirjutavad, et haritud tööline on arusaajam, tähelpanelikum, osavam, rutemini kohanev ootamata juhtumustele töö protsessis; ta on kõlblik ka niisuguste ülesannete täitmiseks, kus tähtis mitte ainult füüsiline jõud, vaid ka täpne vaatlemine, taipamine ja terav tähelpanu.

Üldharidus ei jäta oma mõju avaldamata ka inimese kõlblisele iseloomule. Haritud inimesel tuleb vastutuse- ja kohusetunne kujukamalt nähtavale, ta on ausam ja kultuursem, mis ei lase teda harimata kihtidele omaste pahede mõju alla sattuda. Huvitav on võrrelda kõlbliste omaduste suhtes Vene ja Inglise töolist. XIX a. lõpul tuli Venemaa ketrusvabrikutes iga 4—6 tuhande kedervarre peale 1 järelevaataja, kuna Inglismaal järelevaatajad puudusid täiesti, sest seal töötavad töölisel oma väljaarenenud kohusetunde sunnil korralikult. Samal põhjusel ulatavad Venemaal juhatuskulud kunni 230 rublani iga 1.000 kedervarre pealt, kuna Inglismaal samad kulud ulatavad ainult 7 rublani, s. o. Inglismaal on juhatuskulud üle 40 korra vähemad.

Haritud töölise paremate omadustega käib kaasas ka kõrgem tötötasu, mis tunnistust annab suuremast töö produktiivsusest. Näit., Zindeli riidevabrikus Moskvas a. 1899 said kirjaoskajad töölisel 2,4—50% võrra kõrgemat tötötasu, kui kirjaoskamatud töölised. Mehaanika töökoda Nikolajevis annab meile samas suhtes järgmised andmed:

Kooliaastate arv: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6.

Keskm. päevapalk:

kopikates: 103, 105, 108, 117, 119, 122, 124.

Andmetest selgub, et keskmine tötötasu järjekindlalt kasvab, alates kirjaoskamatuist ja lõpetades nendega, kes 6 aastat koolis käinud.

Arusaadav, et rahvakool peab sunduslik ja tasuta olema, sest ta mõju tööproduktiivsusele ja töölise elutingimustele on suur. Tähelpanu, mis nüüdisajal Inglismaa, Prantsusmaa,

Saksamaa, Ameerika ja ka teised riigid rahvaharidusele pühendavad, on seletatav püsimate sooviga ilmaturgu enese käes hoida.

Ühistöö.

Senni nimetatud tingimuste mõju edukale majandustegevusele on suur. Kuid töö poleks ikkagi veel nii produktiivne, kui inimesed lahus töötaksid, igaüks oma ette. Peaaegu iga majanduslise sihi saavutus sünnib kiiremini ja paremini, kui inimesed ühinevad. Pealegi on nüüdisajal niisuguseid ettevõtteid, nagu raudteed, kanaalid, vabrikud, mis võimalikud ainult paljude inimeste töö ühenduse teel. Üksiku inimese nõrkus ongi ühinemise põhjus. Inimeste tööühendust ühise majandussihi saavutamiseks nimetatakse ühistööks. Ühistöö jaguneb kahte liiki: liht- ja keerduhistööks.

Lihtühistöö sünnib siis, kui mitmed inimesed samal ajal sama tööd teevad. Näit., kui mitmed inimesed samal ajal korjavad marju, kuduvad ühises töökojas, raiuvad puid jne. Siin teevad kõik iseseisvalt sama tööd, mis neile üksikult üle jõu pole. Teistel juhustel teevad inimesed niisugust tööd, mis igale üksikule üle jõu, kuid jõudumööda, kui nad ühinevad. Näit., kui mitmed inimesed tõstavad üht suurt raskust — kivi, löövad vaiasid maasse, peavad jahti metsloomadele, ehitavad maju, teid, sildu, kanaale jne. Lihtühistööd tuntuks üsna varakult. Juba algajale rahvastele, küttijatele ja kalapüüdajale oli ta teada; tihti mindi jahile ja kalapüügile ühiselt. Võib ütelda, et vanemal aegul lihtühistööl suurem tähtsus oli kui nüüd, sest siis tuli inimesel sagedasti peaaegu paljaste kätega töötada. Lihtühistöö oli peavahendiks töö produktiivsuse tõstmisel. Praegusel ajal näeme aga enamasti lihtühistöö ühendust keerduhistööga.

Ühistöö on majandusliselt kasulik järgmistel põhjustel:

1) Ta loob, üksikute tööjõudu ühendades, jõudude hulga ehk summa, mille abil on võimalikud niisugused tööd, mis üksiku isiku jõuga pole läbiviidavad (nagu suurema raskuse tõstmine).

2) Ta võimaldab kapitaali kokkuhoidmist, näit., siis kui mitu inimest tööd teevad ühises ruumis. Üks suur ruum 10 kudumistele jaoks tuleb palju odavam, kui 10 ruumi sama arvu kudumistele jaoks. Sedasama võime ütelda ka valgustuse ja kütte kohta.

3) Koostöötamisel tekib võistlus, mis iga üksiku töö intensiivsust suurendab. Näit., 20 niitjat niidavad koostöötades päevas rohkem kui üks niitja 20 päevaga. Tihti tehakse mõisates nii, et palgatakse üks hea niitja, kellega siis teised peavad sammu pidama.

4) Lihtühistöö abil on võimalik tööde teostamine soovitavaks ajaks, mis üksikule aga üle jõu. See tuleb iseäranis nähtavale põllutöös, kriitilistel momentidel. Ilm ehk teised

tingimused sunnivad sagedasti ühinema, sest vastasel korral võib töö üldse tegemata jääda, nagu heina ja vilja koristamise ajal.

5) Lihtühistöö võimaldab niisuguse töö kiire teostamise, nagu maja ehitamise juures telliskivide paigutamine alt õuest üles müürile. Selleks moodustavad töölised enesest keti ja telliskivid lähevad käest kätte jõudes lõpuks määratud kohale. Viimasel ajal on Lääne-Euroopas niisuguste tööde jaoks blokk tarvitusele võetud. Üldseelt on lihtühistöö ainult siis kohane ja kasulik, kui sihi saavutamiseks paremad tehnilised abinõud puuduvad.

Keerdühistöö ehk tööjaotus sünnib siis, kui mitmed inimesed teostavad mitmesuguseid tööoperatsioone, mis ühise majandusliku sihiga seotud. Tööjaotus omakorda jaguneb tehniliseks ja ühiskondlikuks tööjaotuseks. Tehnilise tööjaotuse juures teostavad inimesed sama valmistamisprotsessi üksikuid operatsioone. Näituseks Adam Smithi kirjelduse järele jagunes nõõpnõelte valmistamine XVIII a. 18 iseselsvaks operatsiooniks. Iga tööline teostas üht operatsiooni: üks tõmbas traati, teine lõikas seda tükkideks, kolmas teritas nende otse, neljas lihvis, viies tegi päid jne. Pea tegemine omakorda jagunes 2—3 operatsiooniks.

Niisuguse tööjaotuse tagajärjel sündis nõõpnõelte valmistamine palju kiiremini. Samasugune tööjagunemine üksikuteks operatsioonideks tuleb nähtavale ka teistes tööharudes: näit., taskukellade valmistamine Schveitsi manufaktuurides jaguneb 102 operatsiooniks, mängukaartide valmistamine ligi 70 operatsiooniks.

Ühiskondlik tööjaotus avaldub töötajate jagunemises elukutsete ja valmistamisharude järgi. Siin erinemine ei sünni enam töökoja ehk vabriku, vaid terve ühiskonna piires. Niisugune erinemine on paratamata tarvilik, sest iga töö nõuab teadmisi ja harjumusi. Inimene ei saa olla ühekorraga hea põllumees, puusepp, rätsepp, luksepp jne. Arusaadav, et ühiskond peab kutseliselt jagunema: Ühed harivad põldu, teised kasvatavad karja, kolmandamad töötavad raua- ehk riidevabrikutes, neljandamad — arstidena, inseneeridena ehk õpetajatena jne. Igaüks nimetatuid valmistab saadusi niiviisi enam ja paremini, mille tagajärjel paratamata tekib varade vahetus, mis neid ühendab ja võimaldab ühist sihti saavutada, s. o. tarbeid rahuldada. Ühiskondlik tööjaotus ei avaldu mitte ainult ühe riigi rahvastiku erirühmade, vaid ka rahvaste ja riikide vahel. Ta on rippuv mitmesugustest looduse tingimustest: Venemaa kasvatab peaaesjalikult vilja, Inglismaa valmistab riide- ja metallkaupu, Prantsusmaa veinisid jne. Niisuguse rahvusvahelise tööjaotuse tagajärjel tekib rahvusvaheline kaubandus, mis paremini valmistatud kaubad kõigile kättesaadavaks teeb.

Ühiskondlik tööjaotus on ajalooliselt tehnilisest vanem. Eelajaloolistel aegadel põhjenes ta peaausjalikult rahvastiku soolisel ja ealisel jagunemisel. Naisterahva õlgadel lasus siis toiduks tarvilikkude taimede muretsemine ja ümbertöötamine ja ka selleks vastavate riistade valmistamine, kuna meesterahva ülesanne seisis küttimises, kalapüügis, sõdimises ja selleks tarvilikkude töö- ja sõjariistade valmistamises. Naisterahvale olid abiks lapsed ja ka vanemad inimesed.

Keerdühistöö ehk tööjaotus on majandusliselt tähtsam kui lihtühistöö — ta suurendab veel suuremal määral töö produktiivsust.

1) Sünnib see tööosavuse suurenemise tagajärjel. Sest alata sama tööd tehes harjuvad ja kohanevad inimese vastavad lihaksed ja meeled, omandavad suurema paenduvuse ja teravuse, mille tagajärjel tööline osavus kasvab.

2) Tehes sama tööd, hoiab inimene aega kokku, sest tööjaotuseta peaks tema ühelt tööprotsessilt teisele minema, mis aega nõuab. Pealegi käib niisuguste sagedate üleminekutega kaasas töö intensiivsuse langemine. Uuele tööprotsessile ülemineks peab inimene esialgu end „sissetöötama“, et töö võiks täie hooga kesta.

3) Jaguneb tööjaotuse juures terve valmistamisprotsess üksikuteks operatsioonideks, mille õppimine sünnib kiiremini ja kergemini.

4) Tööjaotus avab võimaluse rahva tööjõu kasutamiseks inimeste kalduvustele ja annetele vastavalt. Igaüks võib niisugust tööd teha, mis temale enam meeldib. Ühed harivad põldu, teised töötavad riidevabrikus, kolmandamad kauplevad, neljandamad töötavad arstidena, õpetajatena, kirjanikkudena jne. Pealegi avaneb tööjaotusega võimalus laste ja ka naisterahva tööjõu kasutamiseks, vastavalt nende jõule ja kalduvustele.

5) Tööjaotuse juures on võimalik kapitaali kokkuhoidmine, mis töö produktiivsust suurendab. Ütleme et antud vara valmistamine jaguneb 10 operatsiooniks; tööjaotuseta teostaks üks tööline kõik operatsioonid üks teise järele, tarvitades sealjuures 10 instrumenti samas järjekorras. Pahe seisaks siin selles, et iga operatsiooni ajal 9 instrumenti seisaks kasutamata. Tööjaotuse tarvituselevõtmisega teostatakse aga kõik 10 operatsiooni korraga, kusjuures iga tööline kasutab kogu aja üht instrumenti ehk tööriista. Kõigile kokku oleks tarvis ainult 10 instrumenti; kuna esimesel juhul samal 10 töölisel, töötades iseseisvalt, peaks olema 100 instrumenti ja nendest oleksid tegevuses ainult 10, kuna 90 seisaksid surnud kapitaalina. Nii on kokkuhoidmine tööriistade ja instrumentide muretsemiseks võimalik. Kokkuhoitudid summasid võib kasulikult teisteks operatsioonideks kasutada. Majanduslikes elus ei tohi kapital kunagi surnult seista, ta peab tegev olema, uusi väärtusi looma. On tähelepanud, et tööjaotuse juures, kus valmistamisprotsess jaguneb üksikuiks

ja võrdlemisi lihtsaiks operatsiooniks, sünnib uute instrumentide ja ka masinate ülesleidmine kergelt ja tihti on sellega hakkama saanud töölised ise, sest neil on võimalus tervet oma tähelepanu teatavale operatsioonile koondada.

6) Rahvusvaheline tööjaotus loob võimalused ühe ehk teise maa rikkuste täielikumaks kasutamiseks ja nii inimkonna tarvete täielikumaks rahuldamiseks.

Niisugused tööjaotuse jaatavad omadused, mis varade arvuliseks suurendamiseks ja ka nende omaduste tõstmiseks kaasaaitavad ja neid rahvale odavamaks ja sellega ka kättesaadavamaks teevad.

Pikemat aega peatasid majandusteadlased ainult tööjaotuse jaatavail omadusil, kuid elu sundis neid oma tähelepanu ka eitavale juhtima.

Tööjaotuse tähtsam pahe seisab 1) inimese ühekülgses füüsilises ja vaimlises arenemises. Esinedes teeb inimene ühe-laadilisi liigutusi, tegevuses on ühed ja samad lihaksed ja liikmed, kuna teised peaaegu tegevusetu seisavad. Selle tagajärg on mitmesugused haigused ja füüsilised defektid. Näit., tramvai konduktorid, alatasa seistes, kannatavad tõmbsoone laienemise all. Õmblejad tihti põevad tiisikut, sest nende keha seisak takistab töötamise juures korralikku hingamist. Rätseppadele, kes laual jalad ristas istudes töötavad, on iseloomulik kõverad jalad. Niisamuti eitavat mõju avaldab tööjaotus, ka vaimliselt. Päevast päeva sama tööd tehes võtab inimene omast ümbrusest vähe muljeid vastu, töötab mehaaniliselt ja muutub lõpuks nagu masinaks. Arusaadav, et inimene niiviisi tõntsiks läheb, mida meie vabrikutöölise seas võime tähelepanna. Põllupidaja seisukord on mitmes suhtes parem; töö on mitmekesisem, vaheldus- ja muljeterikkam, sellepärast on põllutöö mõju ka vaimliselt soodsam.

Tööjaotuse kahjuliku mõju vastu peetakse nüüdisajal kindlat võitlust. Üheks võitlusabinõuks on sport, mille karastav mõju füüsilise kasvatuses suhtes õieti tähtis. Lääne-Euroopa suurriikides, nagu Inglismaal, Saksamaal, on sport armastatud ajaviiteks rahvastiku kõigile eriklassidele. Sportlaste hulgas võime näha nii haritud ja jõukamate kihtide kui ka tööliste esitajaid. Tegutsevad suurjoonelisel mitmesugused spordiseltsid, kes omavad ajakohased ehitused ja sisseseaded. Töölise vaimliseks kasvatamiseks on asutatud tööliste klubid, kus nad peale päevatöö kokku puutudes mõtteid vahetavad, rahvalisteaduslikke loenguid kuulavad, näitemängu vaatavad ja klubi lugemistoas end kirjandusega ja ajakirjanduse kaudu ühiskondliku elu nähtustega tutvuvad.

Tööjaotuse eitav mõju seisab 2) selles, et ta piirab töölise vabadust kutse valimisel. Kui inimene on enesele kitsa eriala valinud, siis saab ta rippuvaks juhuslistest asjaoludest. Näit. tööline, kes mõistab ainult nõõpnõela teritada, ja peale selle mitte mi-

dagi teha ei oska, satub väljapääsemata seisukorda, kui mõnesugustel põhjustel nõudmine nõopnõelte järele väheneb või hoopis kaob, sest tal on raske otsekohe teist teenistust leida. See pole aga absoluutselt alati nii, sest tööjaotus teeb paljude füüsiliste tööde omandamise nii lihtsaks, et praegu ilma vaevata võib tööline ühelt töölt teisele üleminna. Näit. kes enne töötas ketrusmasinal, sellele ei tee suurt raskust paberi valmistamisasinal tööle hakata.

3) Ühes ühiskondliku tööjaotusega jaguneb ühiskond sotsiaalseiks erirühmiks üks teisele vastukäivate huvidega, nagu sõjaväelased, vaimulikud, maaomanikud, vabrikandid, töölised j. n. e. Nende erirühmade vahel tekib tihti võitlus, mis hävitab ühiskondliku rahu ja halvab rahva majanduslist tegevust. Võitluse tekkimine on arusaadav, sest enamus on vähemuse käes, kellele allub mitmesugust füüsilist tööd tegev rikkus ja võim. Ühtedel on võimalus mitmekülgset väljaareneda, kuna teistel see võimalus puudub. Kui kõrgemaks eluväärtuseks arvata isikut, kel peab võimalus olema igakülgset väljaareneda, siis on ka arusaadav paljude protest nüüdisaja ülemäärase tööjaotuse vastu.

Muidugi mõista, ei saa ühineda nende kirjanikkudega, kes tööjaotust täiesti eitavad ja unistavad heast vanast ajast, kus igaüks enesele oma kätega kõik valmistas. Niisugune põhjalik pööre mõjutaks töö produktiivsuse ja rahva rikkuse langemise. Väljapääse tee seisab reformes, mis isikule igakülgse arenemise kindlustaksid.

Tööjaotus, mis suurel määral töö produktiivsust tõstab, pole alati teostatav. Selleks on tarvilikud kindlad majanduslised tingimused. Tööjaotuse teostamispiirid olenevad 1) turu tingimustest s. o. nõudmise suurusest teatava saaduse järele ühiskonnas. Näit. väike külakene ei suuda kindlustada ülespidamist sepale, kes ainult, ütleme, naelu valmistab, sest nõudmine naelte järele külas on võrdlemisi piiratud. Samuti ei suuda niisugune küla ka arsti ülevalpidada. Vastupidise pildi pakuvad meile suurlinnad ja tööstuskeskkohad.

Siin jõuab tööjaotus kunni äärmuseni: ärid spetsialiseerivad kaupade ja arstid haiguste järele, vabrikud valmistavad näit. ainult teatud liiki põllutööriistu, mis ilmaturule määratud.

2) Tööjaotuse kasutamine on kõikide üksikute tööprotsesside samaajalisest teostamisvõimalusest. Näit. on tarvilik, et kellade valmistamise juures samal ajal üks tööline valmistaks kruvisid, teine vedrusid, kolmas rattaid, neljas tunninäitajaid j. n. e. Kui see võimata, pole võimalik ka spetsialiseerimine. Seda näeme põllutööstuses, kus üksikute tööprotsesside teostamine sünnib mitmesugustel aastaaegadel.

3) Tööjaotus on võimalik, kui terve valmistamisprotsess annab end üksikuiks osadeks jagada. Seal kus see võimata, pole ka tööjaotust, nagu pildimaalimise juures.

Kapital valmistamistegurina.

Kapitaali mõiste on üks tähtsamatest majandusteaduses. Esialgul mõisteti kapitaali all võlgu antud raha summat; nii lihtne arusaamine kapitaalist valitsesreekas, Roomas ja keskajal. Ühe aja algul (XVII a. s.) arvasid merkantilistid, et rahva rikkus seisab rahas ja lugesid kapitaaliks raha üldiselt, aga mitte ainult võlgu antud raha. XVIII a. s. teistest pooltest peale omandab kapital mõiste, milline tal nüüdisaja majandusteaduseski omane. Teenused selles suhtes on füsiokraatidel ja Inglise majandusteadlastel Adam Smith'il ja Ricardo'l. Nüüdisaja majandusteadus nimetab kapitaaliks üldse varemalt töö abil loodud varasid, mis valmistamise jätkamiseks vajalised. Selles üldises mõttes on kapital igas majandusajajärgus olemas, algades eelajaga ja lõpetades moderni kapitalistliku majandusega. Ükski majandus ei saa varasid valmistada, kui puuduvad valmistamisvahendid, nii primitiivsed kui nad ka ei oleks. Kapitaalina esineb algaja inimese kivist kirves ja vibu, millega ta jahile läheb, samasuguse kapitaalina esinevad ka nüüdisaja vabrikute keerulised masinad.

Nüüdisaja kapital jaguneb kahte põhiliki: põhi- ja liikuvkapitaaliks. Põhikapitaaliks nimetatakse niisuguseid valmistamisvahendisi, mis on mitme valmistamisprotsessi teenistuses ja sealjuures oma omadusi ja kuju ei muuda. Siia kuuluvad, näit., masinad, tööriistad, vabrik ja töökoja hooned; nad on valmistamise teenistuses kümned aastad. Liikuvkapitaaliks nimetatakse niisuguseid valmistamisvahendisi, mis on määratud ainult üheks valmistamisoperatsiooniks ja valmistamise juures oma kuju ja endised omadused kaotavad. Siia kuuluvad, näit., toores materjal (vill, puuvili, jne.), kütteained (puu, kivisüsi) ja mitmesugused õlid. Nimetatud liigitamine põhjeneb kapitaali tegevuse kestvusel. Põhikapitaali väärtus läheb üle valmistatava vara väärtusesse jaoliselt, aegamööda ja mitme valmistamisprotsessi jooksul, kuna liikuvkapitaali väärtuse üleminek valmistatava vara väärtusesse sünnib ühekorraga ja täielikult. Näit., ütleme, et kudumismasin suudab töötada 15 aastat ja valmistab päevas 1 tüki riidet. Kui aastas 300 tööpäeva, siis võrdub masina tegevuse kestvus 4.500 päevale ja ühe päevaga kulub $\frac{1}{4500}$ masina väärtusest. Et masin päevas valmistab ühe tüki riidet, siis peab selle tüki väärtusesse ka $\frac{1}{4500}$ masina väärtusest üleminema. Valmistamisprotsessis tarvitatud tooresmaterjaali (nagu vill) nii ka abiainetete (nagu kivisüsi, puud, õlid jne.) väärtuse aga peab ettevõtja täielikult valmistatud vara (käesoleval juhul ühe tüki riide) väärtuses tagasi saama.

Majandusteaduse seisukohalt on veel tähtis kapitaali jagunemine rahvamajandus- ja eramajanduskapitaaliks. Kapitaali mõiste on rahvamajanduse seisukohalt sarnane kapitaali üldmõistele, millega eespool tutvusime. Eramajanduse seis-

kohalt esineb kapitaalina iga varandus, mis omanikule sissetulekut annab, nagu maja ehk klaver, mis üürile antud, panka hoiule antud raha jne. Nii saadaksegi harilikus kõnekeeles kapitaalist aru — ta on varandus, mis eraisikutele sissetulekut annab, ja eriti raha, mida tihti ja heameelega laenatakse ja mis ta omanikule protsentide kujul sissetulekut annab. Mitte kõik eramajanduse kapitaali ei kuulu aga rahvamajanduse kapitaaliga alla. Üürile antud maja ja laenuks antud raha, võivad suurt sissetulekut anda, tähendab, nad on nende omanikkudele kapitaaliks, kuid rahvamajanduskapitaali mõiste alla nad ei kuulu, sest nad ei võta uute väärtuste loomisest osa. Rahvamajanduse seisukohalt on nad ainult tarvitamiseks määratud varad, aga mitte kapital. Siselaenu paberid, pantkirjad jne. on eramajanduskapitaali ja kui nad kõik korruga häviks, siis oleks eraisikute kahju suur, kuid kapital rahvamajanduse seisukohalt ei väheneks penni võrragi. Niisama miljoniline talupoeg-pärisorjade hulk oli Eesti mõisnikkudele hiiglasuureks kapitaaliks, kuid rahvamajanduse seisukohalt neid kapitaaliks lugeda ei saa, mispärast pärisorjuse kaotamise tagajärjel kapital rahvamajanduse seisukohalt penni võrragi ei vähenenud, just sellevastu koguni oma tagajärgedega rahva jõukuse suurenemiseks tuntavalt kaasa mõjus. Et mitte kõik eramajanduskapitaali ei kuulu kapitaaliga alla rahvamajanduse seisukohalt, nägime eespool; kuid rahvamajanduskapitaali, kapitalistlike korra juures, eramajanduskapitaalide alla küll. Viimane oma mõiste pooldest on siis praeguse majanduslike korra juures laialisema ulatusega: näit. masin on kapital rahvamajanduse ja ka eraisiku seisukohalt, sest ta on ühe ehk teise isiku omandus, kuna maja, klaver jne. on ainult eramajanduskapital, mis uute väärtuste loomisest osa ei võta. Rahvamajanduskapital oli, on ja saab alati olema, kuna eramajanduskapitaali kohta seda ütelda ei või. Näit. valmistamisvahendid, nagu masinad, tööriistad jne., jäävad rahvamajanduskapitaalina alati püsima, kas aga samad kapitaali ka eramajanduskapitaalina püsima jäävad, on küsitav, sest kapitalistlike kord võib põhjalikult muutuda. Kui sotsialistlike kord maksusele pääseb, siis lähevad kõik valmistamisvahendid ühiskonna kätte ja nad kaotavad eramajanduskapitaali mõiste.

Edasi, jaotatakse kapital produktiivseks ja surnud kapitaaliks. Esimese all mõistetakse niisugust, mis tegelikult valmistamisprotsessist osa võtab, nagu vabrikus töötavad masinad, toores materjal; teise all aga niisugust, mis tegevuseta seisab, nagu seisma jäänud vabriku ehitused ja masinad. Selle järele, kelle omandus kapital, jaguneb ta ühiskondlikuks ja erakapitaaliks. Esimene kuulub ühiskonnale, nagu riigi õpeasutuste ja vabrikute ehitused, linna veevärgid, elektri- ja gaasivabrikud jne. Teine kuulub eraisikutele või organisatsioonidele, nagu vabrikandi või aktsiaühingu masinad ja ehitused.

Eespool antud kapitaali üldmõiste on maksev igal majandusajajärgul. Kui meie nüüdisaja majanduslist elu vaatleme, siis näeme, et kapitaalil on isesugused omadused — ta etendab silmapaistvat, koguni domineerivat osa praeguses majanduslikes korras, mida kapitalistlikeks nimetatakse. Kapitalistlike korra juures on kapitaali omanikul võimalus igasuguse tööjõu kulutuseta, ainult kapitaali olemise teel sissetulekut saada, mida kasuks nimetatakse. Nii siis, kapitalistlike korra seisukohalt tuleb kapitaali all mõista valmistamisvahendite kogusummat, mille olemine võimaluse annab kasu kujul omaks pidada võõra töövilja. Öeldut silmaspidades jagavad mõned majandusteadlased kapitaali ka kahte liiki: alaline ja muutuv kapital. Alalise kapitaali alla käivad, näit. tooresmaterjal, abiained ja ka masinad ja tööriistad, kuna muutuva kapitaali moodustab ainult töötasu.

Mispärast just töötasu muutuvaks kapitaaliks nimetatakse? Kõik valmistamisvahendite kulud (tooresmaterjal, abiained, masinad), väljaarvatud töötasu, lähevad täielikult loodavate varade väärtusesse üle. Töötasu eest omandab kapitalist elava tööjõu, mis temale võrdlemisi töötasuga enam väärtusi (kasu moodustava) loob. Tähendab, töötasu ei lähe loodava vara väärtusesse mitte täpselt üle, vaid muudetult, nimelt suurendatult. Sellepärast kannabki töötasu muutuva kapitaali nime.

Nimetatud kapitaali liigitamise loogilisest järeldusest kõneleme pikemalt ühenduses õpetusega vahetusväärtusest.

Et kapitaalset selgemat ettekujutust saada, vaatame, missugused varad kuuluvad kapitaali hulka. *Kapitaali koosseis.*

Need varad on järgmised:

1) Ehitused, mis majandusliste varade valmistamise teenistuses, nagu vabrikute ja töökodade hooned, aidad kaupade hoidmiseks, tallid, rehi ja teised majandusehitused talus ehk mõisas. Majad aga, kus inimesed elavad, ei kuulu kapitaali alla, sest nad on otsekoheks tarberahuldamiseks määratud.

2) Valmistamiseks tarviminev tooresmaterjal, nagu vill ja kiudained riidevabrikule, raud masinaehitusevabrikule, vili leiva- või õllevabrikule jne.

3) Valmistamiseks tarvilikud abiained, nagu küte, õlid, värvid riidevärvimiseks, keemilised ained riidepleekimiseks jne.

4) Masinad, instrumendid ja tööriistad, mis aine ümber-
töötamiseks tarvilikud.

5) Kaubad, mis tarvitajani pole jõudnud ja seisavad vabriku või kaupmehe ladus.

6) Raha kui kapitaali ja kaupade ringjooksu hõlbus-
tav vahend.

7) Liikumise ja teadete edasiandmise abinõud, posti ja telegraafi ehitused, aurikud, raudteed jne., sest nad pole ini-

mese otsekoheste tarvete rahuldamiseks määratud, vaid on vahendina rahva rikkuse ringjooksu teenistuses.

8) Maaparandused, nagu soode kuivakslaskmine, torutamine, niisutamine veevaesel maal, jne. Need parandused on inimese töövili ja lähevad valmistamise jätkamiseks (kapitaali tunnusmärk).

Mõned majandusteadlased loevad ka maa kapitaali hulka, mis ekslik, sest maa on looduse and ja ta valmistamiseks pole inimese üht tundigi kulutanud. Maa kuulub loodusandide hulka, nagu päikese valgus, auru jõud, elekter jne. Kui maa aga nüüdisajal tingitud väärtuse on omandanud, siis sellepärast, et teda piiratud arvul on olemas.

Kõik teised majanduslised varad, mida rahvamajanduse seisukohalt meie eelpool nimetatud kapitaalide hulka lugeda ei saa, moodustavad tarvitamistagavara ja on määratud inimese otsekohesteks tarvitamiseks.

Mõned majandusteadlased arvavad rahvamajanduse seisukohalt riigi, inimese ja ta omadused ja töötasu natuuras või rahas ka kapitaali hulka. Esimese kolme kohta on nimetatud vaade täiesti ekslik, kuna neljas, töötasu, kuulub küll kapitaalide hulka, kuid eramajanduse seisukohalt, s. o ta pole rahvamajanduskapital, vaid eramajanduskapital.

Kapitaalil on suur tähtsus valmistamises järgmistel olulistel põhjustel:

Kapitaali tähtsus.

1) Kapital suurendab töö produktiivsust. Juba algaja majanduses oli kapital tarvilik, sest niisuguse kapitaali abil, nagu ling, silmus, võrk jne. oli saak kaugelt suurem ja enam kindlustatud kui kahe palja käega. Mida täielikum kapital, seda produktiivsem inimese töö, näit., põlluharija künnab põldu raud adra- või traktoriga palju edukamalt, kui liht harkadraga. Nüüdisajal on valmistamisvahendite täielikumina vormina masin iseäranis suure tähtsuse omandanud. Elu pakub rikkalikult näitusi, kuidas masina tarvituselevõtmine on mitmekümnekordselt tööproduktiivsust suurendanud.

Kui suurel määral masinad nüüdisaja tööstuses tarvitusel, selgub järgmistest andmetest: juba XIX a. s. 90-datel aastatel kultuurriikes aurjõud võrdus 60 miljoni hobuse- ehk 250 miljoni inimjõule. Nii on inimkond enesele abiks loonud isesuguse väe „surnud orjest“, mis sõnakuulelikult pretensioonita töötab ja inimese töö produktiivsust suurendab.

2) Paljude tööstuste (nagu masinaehituse, riide, suhkru jne. tööstused) olemasolu on võimalik ainult teatava kapitaali juuresolekul, sest nad vajavad hiiglasuuri ehitusi, suuri ja keerulisi masinaid.

3) Et nüüdisaja majanduslises korras ükski kapitaalita ettevõtte võimalik pole, siis võime ütelda, et igal antud momendil valmistamise suurus oleneb kapitaali suurusest. Tahab

ettevõtja oma ettevõtet laiendada, siis peab ta oma kavatsuste teostamisest esialgu loobuma, kunni valmistamisvahendid soovitava arvul pole loodud.

4) Nüüdisaja majanduslikes korras etendab kapital oma suurusega valitsevat osa. Ainult kapitaalil omamine annab inimesele võimaluse valmistamist algada. Kuigi inimese töösaadusena ja sõnakuuleliku ning pretensioonita vahendina on kapital nüüdisajal valitsevaks majanduslikeks jõuks, millel põhjeneb terve ühiskondlik majandus. Kapitaalide omanikud on valmistamise, vahetuse ja ühiskondliku sissetuleku jaotamise peajuhatajad.

Eri tööstusharud vajavad kapitaalil mitmesuguses suuruses.

Soetatav tööstus vajab üldse vähem kapitaalil, kui valmistav tööstus. Tooresainete soetamine ei nõua nii suurt kulu materjalide, masinate ja ehituste muretsemiseks sest töö sünnib siin vabas õhus. Mis puutub põhi- ja liikuvkapitaalisse, siis ei ole nende suhe mitmesugustes tööstusharudes ka ühesugune. Põllutöös, tööstuses ja transpordis etendab põhikapital valitsevat osa. Näit., põllutööstuses on liikuval kapitaalil (seemned, loomatoit jne.) võrdlemisi väiksem tähtsus kui põhikapitaalil (tööriistad, ehitused, maaparandus jne.). Tööstuses on nimetatud kapitaalide suhe umbes samasugune. Raudteel on liikuvkapital veel vähem põhikapitaalil, siin moodustavad liikuvkapitali kivisüsi, puu või mõni teine aine, kuna rööpad, sillad, tunnelid, vaksali ehitused, vedurid ja vagunid — põhikapitalil. Vastupidise pildi äga annab meile kaubandus. Siin on peaaegu kõik kapital liikuvkapital; põhikapital äga, nagu laduhooned, poed ja kontorid, etendab võrdlemisi väikest osa. Niisama väikest osa etendab liikuvkapital ka metsatööstuses. Üldiselt ei kujuta põhi- ja liikuvkapitali suhe mitmesugustes tööstusharudes enesest midagi kindlat, ta muutub ja pealegi ühes sihis — põhikapital igas tööstusharus alatasa suureneb. Põllutööstuses võetakse ikka täielikumad maaparandused ette ja masinad tarvitusele; valmistavas tööstuses astuvad käsitööriistade asemele kallid masinad; transpordis astub endiste liikumisvahendite asemele raudtee ühes aurjõuga. Iga edusammuga transpordis suurenes põhikapital — ikka enam kulutati teede ja liikumisvahendite peale, — kuna liikuvkapital samal ajal vähenes. Põhikapitalil üleolek valmistamises algab ainult XVIII a. s. lõpul ühenduses vabrikutööstuse ja aurtranspordi tekkimisega. Nimetatud ajani puudusid masinad, vabriku hooned, raudteed oma ehitustega, mis nüüdisajal moodustavad tähtsama osa põhikapitalil.

Elus kui ka majandusteaduses valitses pikemat aega vaade, mille järele kapitaalil tekkimine sündis kokkuhoidmise teel. *Kapitaalil tekkimine.* Arvati, et inimene ainult osa omast sissetulekust äratarvitab, kuna teine osa läheb tegevusse kapitaalil valmistamise lai-

damiseks. See on liig lihtsustatud vaade. Kui näit. põllupidaja saab 500 puuda vilja ja oma elamiseks ainult 250 p. kulutab, siis ei kujuta kokkuhoidmise teel ülejäänud 250 p. enesest veel mitte kapitaali; see on surnud tagavara, mille olemasolu ei loo ei masinaid ega tooresmaterjaali.

Kapitaali tekkimine oleneb kahest objektiivsemast tingimusest: 1) töö produktiivsus peab sellevõrra edenenud olema, et inimene võiks äraelada neist varadest, mille valmistamiseks ainult osa tööpäeva tarvilik. Varematal aegadel, kui töö produktiivsus üsna madal oli, pidi inimene oma tööaja tervelt ainult tarvilikkude elatisvahendite valmistamiseks kulutama. Kuid aja jooksul töö produktiivsus suurenes ja inimesele oli küllalt, ütlemine, 8 tunnist 12-tunnilise tööpäeva asemel ta tarbeid rahuldavate varade valmistamiseks. Ülejäänud 4 tundi võis nüüd inimene kapitaali — masinate, tööriistade ja teiste vahendite valmistamiseks kulutada. Siit järgneb iseenesest teine kapitaali tekkimise tingimus — 2) et inimene ülejäänud aja, antud juhul 4 tundi, ka täieliselt kapitaali valmistamiseks kulutaks. Ei tee ta seda mitte, s. o. valmistab ta vabal ajal enesele näit. toredusaju, siis ei teki ka kapital.

Nüüdisaja majanduslikes korras otsekoheseks kapitaali tekkimise allikaks on kapitalistide sissetulek, s. o. kapitaali kasu. Töö produktiivsus on nüüd sellevõrra edenenud, et inimeste olemasolu tarvete rahuldamine nõuab võrdlemisi väikese osa tervest ühiskonna tööajast. Ülejäänud aeg läheb suuremalt jaolt kapitaali valmistamiseks. Kapitalistid, saades suuri sissetulekuid, kulutavad võrdlemisi väikese osa isiklike tarvete peale, kuna teine osa läheb kapitaali valmistamiseks. Valmistamise laiendamiseks pühendatud ülejäägid ulatavad kunni tuhandete miljonite markadeni. Paralleelselt kapitalistide ülejääkidega on oma tähtsus, kuigi kaugelt väiksem, kapitaali tekkimise allikana, ühiskonna töötavate rahvakihtide ülejääkidel, mis harilikult voolavad hoiukassadesse, laenu- ja hoiuühisustesse ja teistesse sarnastesse asutustesse ja moodustavad seal sajad miljonid margad. Näit. a. 1907 oli Saksamaal hoiukassadesse kogunenud üle 18 miljardi ja Prantsusmaal üle 1,27 miljardi E. k. marga.

Kapitaali tekkimisele avaldab kindlat mõju ka riigi poliitiline kord ja maksud: kus halb administratsioon, vägivaldsed maksud harilik nähtus ja julgeolek puudub, nagu praegu idapoolsetes maades, seal pole rahval kindlat tahtmist loovaks tööks, rahvamajanduskapitaali suurendamiseks. Seal igaüks varjab oma vara, et mitte ahnete valitsejate ja ametnikkude tähelepanu enese peale tõmmata. On maksud ühiskonna kihtide vahel õiglaselt jaotatud ja kulutatakse nad rahva huvidele vastavalt, nagu hariduse tõstmiseks, teede ehitamiseks jne., siis on sellega ka soodsad tingimused töö produktiivsuse suurendamiseks rahvamajanduskapitaali tekkimiseks ja kasvamiseks loodud. Selleks pakuvad Inglismaa ja Venemaa õieti huvitavaid tõendusid.

Tekib küsimus, kuidas kapitaalid ajalooliselt võrdlemisi väheste kättesse on koondunud.

Niisugustel aegadel, nagu algajal või hiljemini pärisorjuse ajal, etendas kapital võrdlemisi tähtsusetu osa. Ta mõju kasvab tuntavalt ülemannes keskajast uude aega.

Nüüd algab ajajärk, mida nimetatakse kapitaali „esialgseks kuhjumisajaks“. Kapitaali kuhjumisprotsess on ühenduses uute maade ülesleiuga ja sellega kaasaskäiva kaubandusliku tõusuga. Kaubandus kandis rööviseloomu, mispärast temal vähe ühist nüüdisaja kaubandusega. Vägivald ja petmine olid harilik nähtus. Euroopa kaupmehed — avantüristid — vahetasid, kas pettuse ehk sunni teel uutes maades täiesti väärtusetu kaupu kallihinnaliste vastu ümber. Sellega on seletatav tolle aja kaubaseltside suur kasu, mis ulatas 100—2000%. Samal ajal tehtakse kümned ja sadad tuhanded pärismaalased (Ameerikas) orjeks, kes hõbedat ja kulla kaevandustes ja ka istandustes piitsa all töötavad ja seal ka surevad. Nõrgajõuliste punanahkade pärismaalaste orjastamise ja nendega kauplemise keelab küll Hispaania valitsus täiesti ära. Nüüd lubatakse aga Aafrikast neegreid tuua. Nii algab kauplemine neegritega, 500—700% kasu andes. Prof. Sombart kirjutab: „Meie rikkusime, sest et meie eest surid terved rahvatõud ja suguharud, terved ilmajaod tehti rahvavaesteks meie jaoks“. Arusaadav, et uute maade ja uute rahvaste eksploateerimine läänes ja idas on üks Lääne-Euroopa kapitaali kuhjumise ja majandusliku edenemise tingimustest. Suuremate kapitaalide tekkimises etendasid üksikuis maades silmapaistvat osa veel liiakasuvõtmine ja riigi maksude nõudmisõiguse väljarentimine, ja ka niisugused majanduslikud ebanormaalsused, nagu pärisorjus ja mitmesugused ainuõigused, mille osalisteks said ettevõtjad, kaupmehed ja nende ühingud.

Nüüdisaja majandusliku korra juures on kapitaalil valitsev koht: kel on kapitaali suuremal arvul, sel on võimalus valmistamist alata. Kui ettevõtja tahab valmistamist alata, peab temal kapital — raha olema. See on esialgne kapitaali kuju igas nüüdisaja ettevõttes. On valmistamisvahendid muretsetud, nagu vabrikuehitused, masinad, tooresmaterjal, abained jne., siis esineb kapital juba uuel, nimelt, valmistamiskapitaali kujul. Nüüd algab valmistamine. On soovitatavad varad loodud, esineb valmistavkapital kaupkapitaali kujul. Valmistatud varad lähevad nüüd kaupadena turule, kus nad raha eest ostjatele äramüüakse ja kapitaali ringjooks algab uuesti.

Et ettevõttesse paigutatud kapital võiks takistamata ühest kujust teise siirduda, peab üleminek katkestamata ja täielikult sündima. Ütleme, et katkemine tekib kauba müümisel, siis ei saa ettevõtja materjaalide ostmiseks tarvilikku raha ja valmistamine jääb seisma. Niisamuti sünnib seisak vabriku tegevuses

Kapitaali ringjooks.

ka siis, kui ettevõtja ei saa kaupade eest lunastatud rahaga otsekohe tooresmaterjaali ja teisi valmistamisvahendisi osta.

Teiseks, peab kapitaali üleminek ühest kujust teise sündima täielikult, vastasel korral ei saa kapitaali kulud kaetud ja ettevõtte on sunnitud oma tegevust kas piirama või koguni lõpetama. Näit., kui masin antud aja jooksul $\frac{1}{10}$ omast väärtusest valmistamise tagajärjel kaotab, siis peab ettevõtja valmistatud varade turuhinnas $\frac{1}{10}$ kulutatud kapitaalist ka tagasi saama. Ei sünni see mitte, siis pole ettevõtjal võimalik uut masinat osta, sest masin kaotab 10 valmistamisperioodi vältusel oma tegevusjõu. Niisamuti peab ettevõtja valmistatud vara turuhinnas ka tooresmaterjaali kulud tagasi saama, sest vastasel korral pole valmistamise jätkamine võimalik.

Kapitaali ringjooksu täielikkus on kapitalistlike valmistamisviisi kõige tähtsam tingimus. See täielikkus on rippuv turu tingimustest. Kui kauba turuhind on sellevõrra kõrge, et kõik kapitaali kulud kaetud saavad, sünnib kaupkapitaali üleminek uude, nimelt rahakapitaali kuiju takistamata. Kui mõnesugustel põhjustel aga kauba hind niivõrt turul langeb, et tehtud kulude katmine võimata, sünnib valmistamise jätkamine suurte raskustega.

Kriisid.

Nagu teada, suurendab kapital töö produktiivsust. Näit., puuvilla tööstuses saaduste arv on saja aasta (1770—1870) jooksul kasvanud 700 kordseks. Tähtsamat osa on siin etendanud kapital masinate kujul, sest produktsiooni kiire suuremine sai oma alguse masinate tarvituselevõtuga. Selleks, et kõik valmistatud varad omandaksid turul hinna, mis tehtud kapitaali kulud kataks, on tarvilik tasakaal nõudmise ja pakumise vahel. See on tingimus, mis kapitaali täieliku ringjooksu võimaldab. Niisugune tasakaal puudub tööstuses tekkivate kriiside ajal. Kriiside all tööstuses mõistame niisuguseid momente, kus maad võtnud üliproduktsioon, mis avaldub selles, et kaupa on enam valmistatud kui tarvitatakse, mille tagajärjel hinnad langevad, ettevõtted pankrotti ja töölised tööta jäävad.

Kriisi pilt.

Keskajal kriisid puudusid, sest tsunfti seadused piirasid käsitöölise arvu ja määrasid kindlaks produktsiooni suuruse. Uude aega ülemines laienes turg ja nõudmine kaotas oma endise kindluse. Juba XVI—XVII a. s. näeme Inglismaal kriise tekstiiltööstuses. Aeg-ajalt tekkis üliproduktsioon ja turu küllastumine kaupadest. Riie seisis müümata ja ülesostjatel puudus võimalus tööliste töö anda. Tööta oleku tõttu tekkisid mäsud ja röövimised näljaste tööliste poolt.

Vabakaubanduse ja ilmaturu edenemisega, milleks suurel määral raudtee, post ja telegraaf kaasamõjusid, muutusid kriisid teravamateks. Pealegi kordusid nad perioodiliselt. XIX a. s. 20 aastatest kunni praeguse ajani elavad suurriigid, eriti Inglis-

maa, tööstuslisi kriise üle, umbes iga 10-ne aasta tagant. XIX a. s. lõpul muutuvad nad aga üleilmlisteks, kuigi tööstusline tõus ja seisak eririikides ei sünni ühesuguse jõuga.

Tööstusline kriis pakub meile harilikult järgmise pildi. Esialgu võtab maad tööstuses tõus, mis avaldub produktsiooni laienemises, uute ettevõtete asutamises ja vanade laiendamises, kaubanduse elustumises, nõudmise suurenemises raha ja valmistasiskapitaali järele, nagu raud, masinad, kivisüsi, jne.; pangad annavad ohtrasti oma kapitaale laenuks, mille tagajärg kassasummade vähenemine ja laenu % tõus; kõrge % tagajärjel kasvab raha juurdevool teistest riikidest. Tööstuslisele tõusule on veel iseloomulik kauba hindade järkjärguline tõus, mis suurendab kasu ja kaupade sissevedu, luues võimaluse spekulatsiooniks. On tööstusline tõus oma haripunktini jõudnud ja pankade kassad nõrgenenud, algab äkki kriis — kõigepealt börse kriisiga: sünnib järsk börsepaberite kursi langemine. Sellele järgneb hindade langemine kauba börsel, mille tagajärg on ettevõtete kokkuvarisemine tööstuses ja kaubanduses. Kriis omandab üldise iseloomu, vabrikud lõpetavad oma tegevuse, võtab maad tööta olek. Aegamööda mööndub ärevus, kuid tööstusline seisak ja madalad hinnad kestavad veel kaua; produktsioon ei laiene ja pankades seisab kapital tegevuseta. On mõni aeg niisugune seisak kestnud, algab tõus uuesti, mis omakorda lõpeb kriisiga.

Peab silmas pidama, et uuemal ajal kriisid oma iseloomu on muutnud Inglismaal, algades 70-datest aastatest. Tüübilised kriisid kadusid ja nende asemele astusid perioodilised depressioonid. Üleminek tõusult langemisele ei kannu enam nii teravat iseloomu, nagu kriiside juures.

Õpetuses tööstuslistest kriisidest esineb tähtsamana nende põhjuste probleem. Selles suhtes on mitmesugused õpetused ehk teooriad olemas. Ühed majandusteadlased näevad kriiside põhjusi valmistamises, teised vahetuses, kolmandad ühiskondliku sissetuleku jagunemises. Inglise majandusteadlane Jewons seletab kriiside perioodilikkust põllutööstuse tingimustega: kriisid Inglismaal ripuvad viljaikaldustest Indias, kuhu esimene omi kaupu välja veab; viljaikaldused Indias aga ripuvad iga kümne aasta tagant korduvatest põudadest; viimased ripuvad soojusest, mida annab päikene; päikese soojuse suurus on ühenduses päikese plekkidega, mis perioodiliselt päikesel korduvad. Nii on tööstuslised kriisid kausaalses ühenduses päikese plekkide perioodilikkusega.

Jewons'i teooria, oma algupärasuse peale vaatamata, ei vasta tegelikule elule. Tema väljaarvamiste järele kriisid korduvad iga 10,45 aasta tagant. Tegelikult kriiside perioodilikkus ei kujuta enesest mingisugust muutumata matemaatilist suurust; kriisid korduvad 7—11 aasta tagant. Pealegi oluliselt

*Tööstus-
liste krii-
side põh-
jused.*

tähtis Inglismaale pole mitte ainult India, vaid ka teised maad. Mõned sama rühma kuuluvad kirjanikud, nagu Herkner, näevad kriiside põhjusi tööstuse tehnikas, nimelt selle äkilistes ja alalistes edusammudes.

Teine rühm majandusteadlasi leiavad kriiside põhjusi vahetuse tingimustes, nagu Prantsuse majandusteadlane Laveleye. Tema tähendab, et kriiside eel alati käib kulla vool väljamaale. Niipea, kui kullatagavara Inglise pangas väheneb, võtab maad ülemaaline ärevus, pangad piiravad krediiti, hinnad langevad, algab kriis. Täielikult pole kriisi põhjus mitte kulla vool väljamaale, mis harilik nähtus kriisi eel, vaid ainult tekkiva kriisi tunnismärk. Pealegi pole viimasel ajal Inglismaal kriiside eel kulla voolu välismaale üldse märgata. Mõned sama rühma kuuluvatest majandusteadlastest tõendavad, et kuld valuuta juures alati tundub puudus raha järele, mispärast kauba hinnad langevad ja maad võtab rõhutud olek tööstuses.

Kolmas rühm majandusteadlasi tõendab, et kriiside põhjused peituvad ebaühetaolises ühiskondliku sissetuleku jagunemises, nagu Schveitsi majandusteadlane Lomonde de Lismondi. Ta väidab, et valmistatud kaubad ei leia ostjaid rahva hulkade vaesuse tagajärjel. Mitte ainult tööliste, vaid ka väikeettevõtjate sissetulekud vähenevad, kes ei suuda võistelda suurettevõtjatega. Ka suurettevõtjate sissetulekud ajajooksul ei kasva vastavalt valmistamise laienemisele. Lismondi õpetuse seisukohalt pole kriiside perioodilikkus arusaadav; arusaamatuks jääb ka, kuidas on üldse kriisile järgnev tööstusline tõus võimalik, sest kriisi tagajärjel rahvahulgad jäävad ju veel vaesemaks; kui kriiside põhjuseks võtta rahva vaesus, siis poleks tööstusline edenemine üldse võimalik. Sama rühma kuulub Saksa majandusteadlane Rodbertus.

Millistel tingimustel siis kriisid tekivad?

Küsimuse otsustamiseks ei tule lähtekohta otsida mitte mõnest üksikust majanduse eriharust, nagu seda tegid senni nimetatud majandusteadlased, vaid ühiskondlikust majandusest omas terves ulatuses. Kriiside lähtekohaks on nüüdisaja majanduslisele elule iseloomulik liig kiire kapitalide kuhjumine. Kapital on nagu elav organism, mil paratamata tung kasvamiseks; ta avaldab alalist mõju ehk survet produktsioonile, katsudes seda edendada, laiendada. Nüüd, ilmamajanduse ajajärgul, on turg selle võrra laienenud, valmistaja ja tarvitaja teine teisest sellevõrra lahutatud territoriaalselt ja ka terve rea vahetalitajate läbi, et tasakaalu loomine pakkumise ja nõudmise vahel liig raske, või koguni võimata. Kapital on nüüdisajal rahvusvaheline, ta leiab ostjaid igal pool, mille tagajärjel kõik ilma maad on teineteisega kaubandusliselt kõige ligemalt seotud, moodustades nii ühe hiiglasuure ilmaturu. Iga maa ostab ja müüb, veab kaupu sisse ja välja, ükski ei saa teine teiseta läbi, nad on üks teisele turuks. Iga ettevõtja teab, et vaevalt on kohta

turul tema kaupule, kuid ikkagi laiendab ta produktsiooni, lootes, et tema kaubad oma odavuse ja headusega teised turult välja tõrjuvad. Ettevõtja teab ka, et kui ta produktsiooni ei laienda, siis ta sellega kasu toob ainult oma võistlejale. Sellepärast katsub tema kaupu valmistada rohkem ja kiiremini, odavamini ja paremas headuses, et võistlejast ette jõuda. Tagajärg on aga üks — üliproduktsioon, alaline raskus leida oma kaupule turgu. Nüüdisajal pole raske kaupu valmistada, vaid raske on neile turgu leida, nagu Vene majandusteaeline Tugan Baranovski tähendab.

Niisugusel tingimusel võib kergesti ühes ehk teises produktsiooni harus pakkumine nõudmisest suuremaks kujuneda, millele paratamata hindade langemine järgneb. On üliproduktsioon ühes tööstusharus tekkinud, siis saab tema siit teistesse ülekantud ja muutub niiviisi üldiseks, s. o. kriisiks. Kui näit. puuvillase riide hind on langenud, siis väheneb ka nõudmine ketruse ja masinate järele, mis riide valmistamiseks tarvilikud. Väheneb nende vedu ka raudteel. Viimane esjaolu omakorda vähendab nõudmist raudtee, masinate jne. ehitamiseks tarviliku raua järele. Nii kandub üliproduktsioon ühest tööstusharust kiirelt teistele, muutudes üldiseks, s. o. kriisiks.

Masin on tähtsamana kapitaali kujuna seda väärt, et ta tähtsuse ja mõju juures pikemalt peatame. Masinaid tunti juba üsna varakult, mitusada aastat tagasi. Näit. mehaaniline kudumine leiti üles Danzigis a. 1579. Aurmasinat tunti juba XVII a. s. Kahjuks kõik need ülesleidused jäid kasutamata, sest tolle aja ühiskondlik majanduslik tingimused polnud masinate tarvituselevõtuks küllalt soodsad. Alles XVIII a. s. lõpul omandab majanduselu, eriti Inglismaal, iseloomu, mis masinate tarvituselevõtuks kohane. XVIII a. s. on Inglismaa kõigekapitaalirikkam Euroopas. Kui mannermaal kaevatakse kapitaalide puuduse üle, on Inglismaal vabu kapitaale külluses. Suurte kapitaalide kogunemise põhjuseks Inglismaal on õnnelik väliskaubandus. XVII a. s. algades kujuneb Inglismaa suureks asumaade riigiks. Suurkaupmeeste klass kasvab kiiresti, sest valitsus toetab neid, võttes kaubaseltsid oma kaitse alla ja andes neile suured eesõigused, nagu ainuõiguse ühe või teise asumaaga kauplemiseks. Kaubaseltsid oma laialiste volituste tagajärjel võivad ise uusi asumaid juure ja saavad oma võimuka seisukorra tõttu suuri kasusid. Väliskaubanduses kujunenud rahakapital omab sotsiaalses elus suure tähtsuse ja inglise rahvamajanduses valitseva koha. Et sisekaubandust edendada, luuakse XVIII a. s. Inglismaal odavad ja eeskujulised liikumisabinõud, ehitatakse teid, kaevatakse kanaale, mida veerikaste jõgede paljus hõlbustab. Näit. väliskaubanduse kesk-punktid Liverpool, London, Bristol, Hull ja teised ühendatakse kanaalide abil sisemaaga. Kaupade hulgaline ümberpaigutamine

Masin.

sündis Inglismaal nüüd kiiresti. Nii langeb sisekaubandus ikka enam suurkapitaali mõju alla. Sedasama võime ka tööstuses märgata. Vanades tööstusharudes, nagu kalevi, lõuendi, siidi valmistamises, maksis küll osalt tsunftikord, kuid uutes tööstusharudes, nagu puuvillatööstuses, ei olnud enam vanu iganenud tsunfti korraldusi. Siin võis ettevõtja takistamata oma algatusvõime ja energiaga esineda. Riik ei kaitsenud teda, ei teinud talle ka tõkkeid. Tööstuse reglementeerimine valitsuse poolt XVIII a. s. teisel poolel kaotab iga reaalse tähenduse. Kunni XVIII a. s. oli Inglise majanduspoliitikas ainuõiguste süsteem õitsenud, mis eraalgatust takistas. Valitsus andis üksikuile isikuile, või ühinguile ainuõiguse, monopooli, teatud aine valmistamiseks, kas ühes maakonnas, või terves riigis. XVIII a. s. kaovad aga viimased s. o. kivisöe ja tina monopoolid. Vaba võistlus XVIII a. s. pääseb tööstuses ja kaubanduses ikka rohkem ja rohkem võimule. Ta saab tööstuse edenemise pääteguriks, uusi kapitaale tööstusesse tõmmates ja ettevõtlikkuse vaimu arendades. Vabad kapitaalid valguvad peajasjalikult kodu ja manufaktuurtööstusse. Et nimetatud tööstusvormide juures valmistamise pearaskus langeb tööle, siis ei suuda nad kõiki vabaid kapitaale enesesse mahutada. Ka kaubandus on kapitaalist küllastatud. Nii on arusaadav, mispärast jõukamad kihid oma vabad kapitaalid siselaenude kujul valitsusele tarvitada annavad, saades 3% aastas. Kapitaali küllusest tunnistavad ka spekulatiivset iseloomu kandvad aktsiaühingud, n. n. „Seebimullid“, mis asutati üsna veidratega otstarveteks, nagu perpetuum mobile leidmiseks, tina hõbedaks muutmiseks jne. Kuigi niisugused ettevõtted kokkuvarisesid, mahutas rahvas ikkagi oma vabad summad kahtlastesse aktsiaühingusse.

Kapitaalide küllus ja vaba võistlus löid Inglismaal soodsad tingimused põhjalikkudeks muutusteks valmistamisviisis. Siin võetakse masinad tarvitusele, missugune asjaolu tekitab tööstusrevolutsiooni ja paneb aluse kapitalistilisele suurtööstusele. Kõigepealt sünnib see tekstiiltööstuses. Nõue ketruse järele oli alati suur, iseäranis aga teravaks läks ta, kui a. 1738 John Kay kiirsüstiku ülesleidis, mis võimaluse andis sama aja jooksul 2—4 korda rohkem kududa. Uute kudumistööstuse tehniliste tingimuste tagajärjel tekkinud „ketrusenälg“ sundis abinõusid otsima, millistega ketrumistööstuse produktiivsust tõsta. Viimaks leiti Arkwright'i poolt a. 1769 ketrumismasin üles. Et Arkwright'i suurt ja rasket ketrusmasinat võimata oli käsitsi liikuma panna, siis kasutas ta selleks veejõudu, mispärast ta masinat vesimasinaks kutsuti. Varsti tekkis Põhja-Inglismaal koskede ja kiire jooksuga jõgede ääres terve rida suuri vabrikuid. Arkwright'i vesimasin võis ainult jämedaid ja tugevaid lõngu kedrata. Selle puuduse kõrvaldas Hargreaves'i käsiKETRAMISMASIN, mis mitu korda peenema lõnga valmistas. Ta andis oma ketrusmasinale tütre auks nime „Jenny“. Hiljemini läks Crompton'il korda

senniste masinate omandusi ühendada. Uus masin andis tugeva, kuid ühtlasi ka peene lõnga. Et Cromptoni masin paaritamise teel tekkis, siis nimetati teda „mull-jenny“ („mull“ — hobueesel, kes samuti paaritamise saavutus). Uued masinad tõrjusid käsitsi ketravad hoopis kõrvale. Senni veeti Inglismaale musliini Indiast, nüüd kadus tarve selle järele, sest uued ülesleidused löid võimaluse veel peenema ja õrnema musliini kudumiseks Inglismaal. Ketrusmasinad kõrvaldasid küll ketruse nälja, kuid nüüd tuli kangruteist puudus. Pealegi nõue puuvillariide järele alatasa tõusis. Nüüd leiab külavaimulik Cartwright kudumismasina üles (1785), mis hiljemini Joh.-Sohni ja teiste poolt täiendatakse. Nii on tarvilik tasakaal ketramis- ja kudumistööstuse vahel saavutatud. Käsikangrud ei jaksa masinaga võistelda ja on sunnitud palgatöölisena vabrikutesse tööle asuma.

Esiolgu tarvitati ketrusmasina liigutavaks jõuks veejõudu. Selle pärast olid tööstusettevõtted maal veerikastes kohtades. Et veejõu kasutamine tööstuses mitmeti halbustega ühendatud; siis hakati teid otsima aurjõu soodsamaks kasutamiseks. Lõpuks andis õpetatud keemik James Watt a. 1769 aurmasinale, mis varemini tuhtud oli, täielikuma kuju. Tema masinat tarvitati esiti veepumpamisel kaevandustes, pisut hiljemini ka teistel tööstusaladel. Aurjõuga omas tööstus tähtsa teguri. Auru võib vaba tahtmise järele suurendada ja vähendada — ta on piiramata. Aurmasin nõudis suurel määral kütet. Kesk- ja Põhja Inglismaal hakkasid metsad juba lõppema. Nüüd pidi paratamata leitama uus odav küteteaine. Selleks saab kivisüsi ja Inglise tööstus võib takistamata edeneda.

Nimetatud masinate tarvituselevõtte sünnitas, mitte ainult tööstuses pöörde — vaid tööstusrevolutsiooni terves tolle aja ühiskondlis-majanduslikes korras, sest vanad sotsiaalsed rühmitused langevad, uutele elujõulistele sotsiaalsetele klassidele maad andes (kapitalistid, töölised). Ühiskondlik elu omandab hoopis uue ilme.

Milles seisab siis masina erinemine liht tööriistast ?

See ei seisa mitte ainult selles, et ta töölise tööjõudu suurendab ja täiendab, vaid et ta ise inimjõu asemele astub ja kõik need operatsioonid ära teeb, mis senni tööline tegi, töötades seal juures automaatselt. Näit. õmblusmasina töö erineb õmbleja käsitsitööst selles, et masinasse paigutatud nõel liigub automaatselt, ilma et õmbleja käed otsekohele ta tööst osavõtaksid; aurhaamer on samasugune haamer, millisega töötab sepp, ainult ta liikumapanejaks pole mitte inimeste lihaste jõud, vaid terve mehhanismide süsteem.

Iga masin jaguneb kolme ossa: liigutav mehhanism, edasiandev mehhanism ja töötav mehhanism, ehk töömasin. Liigutav mehhanism on masin, mis mehaanilist jõudu tekitab ja reguleerib, olgu see jõud aur, elekter või koguni inimese jõud,

nagu meie seda käsitsi õmblusmasina juures näeme. Edasiandvasse mehhanismi kuuluvad jõu- ja hammasrattad, mitmesugused rihmad jne., mis mehaanilist jõudu masina esimesest osast kolmandamasse, olulisemasse ossa edasi annavad. Töömehhanismid töötavad alati samad instrumendid, nagu nuga, nõel, saag jne., millistega töötab inimene käsitsi valmistades. Ainult töötavad nad automaatselt, milles masina pääiseäraldus seisabki. Tööline nüüd ainult valvab ja juhib tööprotsessi. Kui tööline töötab senni ainult ühe instrumendiga korraga, siis masin töötab terve rea instrumentidega — kas samalaadiliste (nagu kümme-kond kudumistelgi) või erilaadilistega. Näit. Pariisi väljanäitusel a. 1900 oli väljapandud nõõpnõeltele masin, mis ise traati lõikas, nõeltele otsad teritas, pead valmistas ja nõeltega ühendas, lihvis, poleeris jne. ja valmisenõõpnõelad voolasid masinast, nagu külluse sarvest.

Masinate tarvitusele võtuga muutub töölise osa valmistamisprotsessis põhjalikult. Ta pole sunnitud enam oma füüsilist jõudu kulutama, sest seda teeb nüüd masin. Tööline ainult valvab ja juhib masina tegevust. Siit ei järgne veel, nagu oleks töölise töö nüüd kergemaks, hõlpsamaks muutunud, sest masina tegevuse järele valvamine nõuab alalist ja püsivat tähelepanu ja pinevust, iseäranis aga siis, kui masina tegevus on kiire. Pealegi nüüdisaja keerulised masinad nõuavad tööliselt suurt intelligentsust, haridust ja kiiret taipamist mitmesugustel juhtumustel. Mis puutub töölise erilisse ettevalmistusse masinatega valmistamise juures, siis sünnib see kergemini ja lühema ajaga kui käsitsi valmistamisel, näit., masinaga kudumise omandab tööline 2—3 nädalaga.

*Masina
majandus-
line täht-
sus.*

Masin oma majandusliste paremustega löi põhjaliku pöörde valmistamises. Need paremused on järgmised:

1) Masin arendab hiigla jõu, mida inimene anda ei suuda. Pealegi on inimesel võimalus masina kaudu hiigla jõudu ühte punkti koondada. Vaevalt oleks inimeste jõududega teostatav niisugune ülesanne, nagu 1000 puudalise lati tagumine, kui puuduksid aur- ja elektermasina, aurhaamer jne. 1905. a. andmete järele teostasid aurmasina kokkuvõttes niisuguse töö, mis vajaks enam kui miljard inimest. Elekter esineb samasuguse jõuna.

2) Masina töö oma automaatsuse tagajärjel sünnib täpselt ja ühetasaselt, mispärast masina saadused kujutavad teine teisest täielikke koopiaid. Käsitöölise töö saadused aga erinevad teine teisest, kas pikkuse, laiuse, paksuse ehk vormipoolest. Võiks võrrelda vabrikus ja sepikojas valmistatud naelu; kui palju sarnasust üksteisega ühtedel ja kui vähe teistel. Heaks näituseks, kui võrd täpselt masin töötab, on Reichesbergi jagamismasin, mis instrumendidele jagatiste äramärkimise juures eksib vähem kui $\frac{1}{25.000}$ tolli. Masina töö täpsuse tagajärjel ava-

neb võimalus masina kulunud osi, nagu hammasrattaid, kruuve jne., silmapilk uuendada ja masin võib jälle takistamata edasi töötada. Kord Londoni väljanäitusel esines üks P.-A. Ühendatud riikide vabriku esitaja järgmise katsega. Ta lahutas päält-vaatajate ees 50 taskukella mehhanismi osadeks, iga osa paigutades erirühma, siis segas osad erirühmis ja nüüd algas uuride kokkuseadmise, kus juures ta igast rühmast võttis otsimata ühe osa. Tagajärg — iga uur käis nagu ennegi.

3) Masin loob niisuguse kiiruse, mis inimesele tõesti kättesaamata. Näit. käsitsi õmbleja teeb minutis 50, käsimasinal — 500, aurmasinal aga 1.200—1.500 pistet. Käsikedervars tegi ligi 200 ringi minutis, kuna mehaaniline kedervars teeb nüüd sajalt enam kui 11.000.

4) Kõikide nimetatud tehniliste paremuste tagajärjel on masina majandusline tähtsus suur — ta võimaldab kokkuhoiu inimese tööjõus. Masinatega valmistamise juures iga kauba üksusele kulutatav töö väheneb. Näit. puuvilla tööstuses 306 n. puuvilla ümbertöötamine ketruks nõuab ainult 150, kuna käsitsi ketramine 27 000 töötundi. Nööpnõelu XVIII a. s. iga tööline valmistab päevas 4.800, kuna nüüd $1\frac{1}{2}$ miljoni, tähendab, kulutatav töö väheneb 312 korda. Ameerika tööbüroo andmete järele püssi kruvi mutrite valmistamiseks kulutatud töö on vähenenud 3.750 korda. Et iga tunni ehk päeva jooksul inimese töö loob palju enam varasid kui ennemini, siis on töö produktiivsemaks muutunud. Saksa majandusteadlase Schmolli väljaarvamiste järele on töö produktiivsus kasvanud umbes saja aasta (1769—1855) jooksul 700 kordseks, raua tööstuses aga 30 kordseks. Mida kiiremini väheneb varade valmistamiseks kulutatav töö, seda odavamaks nad muutuvad, 3 jalga looriiit käsitsi töötamise juures maksis umbes 138 E. k. marka, kuna nüüd ainult 75 kuldpeni, 1879. a. 1 n. puuvillast ketrust maksis 243 E. k. m., 1830. a. — 1 m. 86 p., 1892. a. aga umbes 99 peni. Masinaga valmistatud saaduste kiires odavanesemises peitubki masina töö võit käsitsi töö üle, suurettevõtte võit väikeettevõtte üle. Sellest pikemalt ühenduses suur- ja väikeetööstusega.

Saaduste järkjärgulise odavanesemisega, mille põhjuseks masin, kasvab alatasa ka nõudmine nende järele. Paljud saadused, mis ennemini olid kättesaadavad oma kalliduse tõttu ainult jõukamatele, leiavad ostjaid ikka enam ja enam laiemates rahvakihtides, nagu looriiite, millest juba jutt oli. Taskurätikud olid enne harilikult toredusajuks, koguni Hejnrich II õuekondlastel polnud neid, kuna nüüd leiame neid kõigelihtsama kodaniku taskus.

Masinate tarvituselevõtte tõi enesega kaasa ka terve rea pahesid. Vabrikandid pikendasid tööpäeva ja võtsid tarvitusele öö-töö, mis senni oli tundmata. Nad arvasid, et mida kauemini töölisel töötavad, seda kiiremini kulub

masin ja tuleb tagasi väärtus valmistatud varade hindades. See oli tol ajal tähtis sellepärast, et alatasa uued paremini töötavad masinad ülesleiti. Teiseks paheks on töö puudus. Kui näit. käsitsi valmistamise juures töötas 100 inimest, siis masina tarvitusele võtuga nõudis sama töö ainult 5—10 inimest, teised jäid tööta. Iseäranis terava kuju omandab tööta olek (töö puudus) niisugustel momentidel, kui sünnib masseline masinate tarvituselevõtte tervetes tööstusharudes. Nii sünnis näit. Inglismaal kudumistööstuses XIX a. s. teisel veerandil, kui masin käsitsi kudujad välja surus. Kui uued masinad käsitsi valmistamise ehk vanade asemele aegamööda tarvitusele võetakse, ei anna end tööta olek nii teravalt tunda. Samal ajal, kui ühed tööta jäävad, on osa teistest enesele juba tööd leidnud. Tööta töölisi on nüüd küll vähem, kuid nad on alatasa olemas. Nüüdisajal on Inglismaal tööta töölisi organiseeritud tööliste hulgas keskmiselt 7%^o, teiste keskel on neid 20—25%^o. Prantsusmaal tööta tööliste %^o kõigub 6 ja 9 vahel. Tööta töölistes, nagu öeldud, leiavad küll enamasti tööd, kuid see võtab aega millega rasked kannatused ja üleelamised kaasas käivad. See asjaolu sundis ühiskonda tööta töölistele abi andma. Eialgu tegid seda tööliste ühingud, hiljemini asus riik samale teele, ka naesterahva ja laste töö halastamata eksploateerimine sai võimalikuks. Iseäranis viimaste seisukord muutus kohutavaks, nad langesid vaimliselt ja kõlbliselt.

Kui tähtis masin valmistamistehnika seisukohalt ka poleks, kuid ta tarvituselevõtte pole igal tingimisel otstarbekohane. Masin peab majandusliselt kasulik olema. Tähtsama tingimuseks on siin töötasu kõrgus. Näit. Venemaal peale talupoegade vabastamise 1861. a. paljud mõisnikud võtsid mitmesugused põllutöömashinad tarvitusele. Kuid täiesti jaatavate tulemusteta, sest töötasu oli sedavõrt madal tol ajal, et masinateta töötamine oli tulusam. P.-A. Ühendatud riikides, kus töötasu kõrge, tasuvad masinad end täielikult.

Suur- ja väiketööstus.

Masinate mõju majanduselule on suur. Nad löid uue ettevõtte tüübi — vabriku. Vabrikud on suurettevõtted ja moodustavad oma kogusummas suurtööstuse. Vastandina viimasele esineb väiketööstus, mille moodustavad väikeettevõtted. Nüüdisaja majandusellu kuuluvatest küsimustest esineb kujukamana küsimus suur- ja väiketööstuse ehk suur- ja väikeettevõtte elujõulikkusest. Kuidas jaotatakse nüüdisajal ettevõtted oma suuruse järele? Harilikult jagatakse ettevõtted suur-, kesk- ja väikeettevõteteks. Jagamine sünnib ühe ehk teise põhimõtte järele. Statistilistes uuringutes võetakse jagamise aluseks tööliste arv, nimelt, ettevõtteid, kunni 5 töölisega, loetakse väikeseks, 20 ja enam töölisega suurteks, ülejäänud kuuluvad keskmiste hulka. Nimetatud arvud üksikuis riikides lähevad lahku. Tihti võetakse jagamise aluseks ettevõttesse mahutatud kapi-

taali suurus ehk seisukoht, mis ettevõtjal omas ettevõttes on Mida vähem ehk suurem ettevõte, seda lähemal ehk kaugemal seisab ettevõtja töölisele. Käsitöökojas töötab omanik enamasti kõrvuti töölisega, kuna vabrikus ta ülesanne seisab ainult juhatamises. Mõnikord nimetatakse väikeettevõtteks niisuguseid, kus palgatöölised puuduvad, kuna ülejäänud kuuluvad suur-ettevõtete hulka. Ühesõnaga, puuduvad üldseltselt maksivad tunnismärgid ettevõtete jagamiseks. Iga riik käib kirjeldatud juhul ise rada. Sedasama võime ka majandusteadlaste kohta ütelda. Kui suur- ja väikeettevõtet nende olemuselt vaadelda, siis võime julgesti puhtaprioorilisel teel otsusele jõuda, et suur-ettevõttel võrreldes väikeettevõtetega on terve rida paremusi. Need on järgmised:

1) Suurettevõttele on kättesaadav täielikum kapital — masinad. Nende kasutamine, nagu meil teada, suurendab tööproduktiivsust. Ka laialisem tööjaotus on siin võimalik. Vabrikus, kus sajad ja tuhanded töölised töötavad, võib neid kalduvuste ja vaimuannete järele üksikutele töö protsessidele vastavalt rühmitada. Tehes üht ja sama tööd, saavutab tööline lõpuks suure osavuse, mis tuntavasti tööproduktiivsust tõstab.

2) Suurettevõte võimaldab kapitaali suurema kokkuhoiu olgu see ostmise ehk kasutamise korral. Näit. ühe suure hoone ehitamine 300 kudumisetelje jaoks on odavam kui hoonete ehitamine iga 100 kudumistelje jaoks eraldi. Pariisi Louvre'i hiiglasuure universaalmagasiini rendimaks on 5—6 korda vähem kui vastava arvu keskmiste magasinide oma kogusummas. 100 hobuse jõuline aurmasin on ostes palju odavam kui 20 viie hobuse jõulist. Kapitaali kasutamiskulud oleavad ka kapitaali suurusest: mida suurem kapital, seda vähemad kasutamiskulud. Näit. ühe hobusejõu kasutamine läheb maksma aastas:

5 hobuse jõulise aurmasina juures 754,5 S. marka.

100	„	„	„	„	154,1	„
3000	„	„	„	„	78,1	„

Tähendab 3000 hobuse jõulise masina kasutamine on 5 h. j. masina kasutamisest umbes 10 korda odavam. Arusaadav, et 3000 h. j. masin ei nõua 600 korda enam kivisütt, õliid, masiniste jne. Ühe h. jõu kasutamine aastas,

1 hobuse jõulise elektri mootori juures on 216 marka.

50	„	„	„	„	„	144	„
500	„	„	„	„	„	93	„

Mõlematel juhtumustel, nagu näha, ühes masina suurusega langevad ka kasutamiskulud. Mida suurem ettevõte, seda suuremad masinad, seda vähemad nende kasutamiskulud (ja ka ostuhinnad). Täheandab: kapitaali kulud suurettevõttes langevad saaduse üksusele vähemas proportsioonis kui väikeettevõttes, missugune asjaolu lubab esimesel omi saadusi odavamini müüa.

3) Suurettevõttes on võimalik kokkuhoidmine üldistes, peaaesjalikult juhatuskuludes. Näit. olgu raudteeseltsi päralt olev liin 1000 ehk 5000 versta pikk, ikkagi raudteel peab olema kindel keskjuhatus oma raamatupidamisega ja terve rea ametnikkudega ja teenijatega. Nimetatud juhatuselukud langevad suures raudteeseltsis võrdlemisi vähema 0%-na tervele ettevõttele, kui väikses raudteeseltsis. Teine näitus, kui üks keskkool on õpilaste arvuliselt teistest 5 korda suurem, siis teenistuses oleva personaali töötasu mõõdustab esimeses võrdlemisi väiksema osa kõigist väljaminekutest kui teises. Mida suurem ettevõtte, seda võrdlemisi vähem 0% teevad välja üldkulud.

4) Suurettevõttel on võimalus tehniliste uuenduste ja ülesleiduste kasutamiseks, kuna väikeettevõttel pole selleks ainelist jõudu. Tihti asutavad suurettevõtted terved laboratooriumid, kus õpetlased, eriteadlased töötavad ja mitmesuguseid tehnilisi katseid teevad. Niisuguste asutuste ülevalpidamine tasub end täiesti. Uue masina ostmise, ehk patendi omandamine uue ülesleidusele on võimalik ainult suurettevõttel, kel kasutada suured kapitaalid. Mida täielikum aga kapital ettevõttes, seda enam varasid luuakse, seda odavamad ja paremad nad on. Sellepärast on väikeettevõttel raske võistlust väljakannatada. Ta on sunnitud isaisast päritud valmistamisviiside juure jääma.

5) Suurettevõttel on võimalus valmistamisjäänuste kasutamiseks, kuna väikeettevõttel see puudub, juba nende vähesuse pärast. Näit. viina- ja õllefabrikute praak läheb loomadele toiduks. Malmivalamise vabrikutes ülejäävast shlakist Saksamaal valmistatakse tänavate silutamiseks isesuguseid telliskive. Niisuguste jäänuste kasutamisest saadav sissetulek vähendab valmistamiskulusid.

6) Suurettevõtted on paremates tingimustes tooresmaterjali ja teiste tarvilikkude asjade ostmised (en gros), kui ka valmissaaduste turule saatmisel (en gros reklaam). Sedasama võime ka krediidi suhtes ütelda. Pangad, olgu nad riigi ehk era pangad, annavad heameelega laenu suurettevõtjatele. Pikaajalise laenu saamine on väikeettevõtjatel raske. Suured kapitaalid, mis laenu teel koonduvad suurettevõttesse, hõlbustavad veel enam viimase võistlust väikeettevõttega.

7) Suurettevõttel on võimalus paremate tööliste kasutamiseks, sest kõrgem tasu, paremad töö tingimused (tervishoidlitselt), võimalus tähtsamatele kohtadele pääseda meelitavad töölisi suurettevõttesse.

Eelpool kirjeldatud põhjustel valmistavad suurettevõtted kaupu enam, paremini ja odavamini kui väikeettevõtted, mis pärast viimased ei suuda võistelda suurettevõtetega. Nad tõrutakse välja kõigist tähtsamatest tööstusharudest, mis tähendab suurtööstuse võitu väiketööstuse üle. Valmistamine koondub ikka enam ja enam suurettevõttesse. Seda uuemale ajale

iseloomulikku nähtust nimetatakse kontsentratsiooniks ehk koondumiseks tööstuses.

Suurettevõtted pole oma paremuste peale vaatamata kunni viimase ajani siiski suutnud väikeettevõtteid täielikult välja tõrjuda. Millega seda seletada? Väikeettevõtte on küllalt elastiline kohanemiseks: — tõrjutakse ta ühest tööstusharust välja, siis läheb ta teistesse, kus tingimused paremad. Väikeettevõtte püsib koguni jäädavalt niisugustes valmistamisharudes, kus nõutakse täpset kohanemist individuaalsetele tarvetele. Siin asendub esimesele kohale käsitöölise isiklik töösavus, mis ta tuleviku kindlustab. Teistes valmistamisharudes püsib ta aga pika tööpäeva, alatoitluse ja laste töö eksploateerimise tagajärjel.

Kontsentratsioon tööstuses leiab tõendust ka uuema aja tööstusliselt arenemiselt. Iseäranis näitlikka andmeid pakub Saksamaa, kus kapitalistiline revolutsioon kunni nüüdisajani sündis iseäranis intensiivselt. Siin a. 1882—1907 väike-, suur- ja keskettevõtted arvuviselt suurenesid. Et majanduslist põhiten-dentsi näha, vaatleme ettevõtete arvulist juurekasvu igas rüh-mas eraldi. Väikeettevõtete (1—5 töölisega) arv kasvas 8⁰/₀, tööliste arv aga 23⁰/₀, keskettevõtete (6—50 töölisega) arv kasvas 140⁰/₀, tööliste arv 170⁰/₀. Kõige enam kasvas suurettevõtete (50 ja enam töölisega) arv, nimelt, 220⁰/₀, kuna tööliste arv suurenes 225⁰/₀. Nagu näha on suurettevõtted palju kiiremini kasvanud ja suurem osa kasvavast produktsioonist nende kätte läinud. Veel iseloomulikumad on andmed hiiglasuurte ettevõtete (Riesenunternehmungen) kohta, kus üle 1000 töölise töötavad: a. 1895 oli nende arv 296, kuna 12 aastat hiljem, s. o. 1907. a., ulatas nende arv 586-ni. Nii kasvas nende arv ligi 100⁰/₀, tööliste arv sama ettevõtetes aga kaugelt üle 100⁰/₀. Hiiglasuurte ettevõtete tähtsus ühiseluliselt ja majandusliselt on suurem kui teiste rühmade oma, sest nad vajutavad oma pitseri kogu elule, loovad ta stiili.

Samasuguse pildi annavad P.-A. Ühendatud riigid. Siin sündis suur- ja väikeettevõtete arvuline juurdekasv tööstuses a. 1900—1905 järgmiselt:

Ettevõtete juurdekasv ⁰/₀-des.

Tööliste arv üksikutes

ettevõtetes	0—5	6—100	üle 100
aastal 1900	— 56,6 ⁰ / ₀	39—1 ⁰ / ₀	4,3 ⁰ / ₀
„ 1905	— 44,3 ⁰ / ₀	49,3 ⁰ / ₀	6,11 ⁰ / ₀

Suuremate ettevõtete arv on 5 aasta jooksul, mis esimesest võrdlemisi lühike aeg, järsult kasvanud, kuna väikeettevõtete arv aga vähenenud.

Väga kujuka pildi kontsentratsioonist annab malmivalmistamine. Inglismaal a. 1865 valmistasid 629 sulatisahju 6.365 t. tonni, kuna 1907. a. 369 sulatisahju juba 10.114 t. tonni. Ahjude arv on peaaegu poole võrra vähenenud, kuna malmisaak

aga sama palju suurenenud. Nii leiab kontsentratsioon tööstuses tõendust ka uuema aja tööstuseliselt arenemiselt.

Lõpuks olgu tähendatud, et masinate tarvituselevõttega ja suurtööstuse edenemisega käib kaasas n. n. „rahvamajanduse industreerumine“. Näit. Saksamaal langes a. 1882—1907 põllutöö teenistuses olev rahva arv 42⁰/₁₀-lt 28⁰/₁₀-ile, kuna tööstuses ja kaubanduses aga tõusis 45⁰/₁₀-ilt 56⁰/₁₀-ile. Inglismaal a. 1861 langes põllutööstusele 22⁰/₁₀ kõigist töötajatest, kuna a. 1901 ainult 8⁰/₁₀; vastavalt suurenes muidugi rahvaarv tööstuses ja kaubanduses. Kõige enam industreerunud maadena esinevad Inglismaa, Belgia, siis teised, nagu Saksamaa, Ühendatud riigid ja Prantsusmaa. Industreerumisele on iseloomulik linnade kui kaubandustööstuslike keskkoha järjekindel kasv (urbanisatsioon). Inglismaal võrdub linna elanikkude arv ⁹/₁₀ elanikkude koguarvust. Saksamaal XIX a. s. 70-st aastatest kuni 1900. a. kasvas linna elanikkude arv ¹/₃-lt tervest rahva arvust kuni 55⁰/₁₀-ni. P.-A. Ühendatud riikides oli linna elanikkude arv a. 1850 12⁰/₁₀, kuna a. 1900 juba 33⁰/₁₀.

Suur- ja väikepõllupidamine.

Kui tööstuses suurettevõtte masinate ja tööjaotuste tagajärjel järjekindlalt väikeettevõtte väljatõrjub, siis pole põllutööstuses niisugust suurettevõtte ülekaalu märgata. Suurpõllupidamisel puuduvad niisugused paremused, mis väikepõllupidamise olemasolu võimatuks teeks. Küsimus mõlemate põllupidamistüüpide elujulikkusest on üks teravamast, millisenä ta kuni viimase ajani on püsinud. Vaielused, kumb neist rahvamajanduseliselt tulusam, on niisama vanad kui majandusteaduse ise. XVIII a. s. keskel vaidlesid selle üle füsiokraadid, esimesed majandusteaduse teoreetikud. Turgot oli sõna täies mõttes suurpõllupidamise pooldaja. Tema arvamise järele annab suurpõllupidamine kõige suuremat puhastkasu, kuna väikepõllupidajad hädavaevalt ennast ja oma perekonda suudavad ära elatada. Teised, nagu Boisguilbert, Mirabeau ja Montesquieu kaitsesid väikepõllupidamist. XIX a. s. keskel ennustas Saksa majandusteadlane Karl Marx, ilmavaatelt sotsialist, omas kuulsas töös „Kapital“ väikepõllupidamise langemist. Statistilised andmed ja paljud uuemad teaduslikud uurimused ei räägi aga niisuguse väite kasuks. Kõige enam kasvab väike- ja keskmapiidamiste arv, kuna suurmaapiidamiste arv kahaneb. Ilma et meie põllumajanduse faktiilist külge jälgiksime, võime puhtaprioorilisel teel terve rea kaaluvaid argumente väikepõllupidamise kasuks kindlaks määrata. Missugustel põhjustel on siis väikepõllupidamine kuni nüüdisajani elujulisena püsinud.

Põllupidamisel on omad erilised omadused. Siin peab põllupidaja looduse seadustega rehkendama, mille muutmise tema võimuses ei seisa. Põllupidaja on sunnitud valmistamisprotsessi lahutavad ja kombineerivad funktsioonid looduse enese hooleks jätma. Loodus on otsekohene produtsent; tema sea-

dused määravad terve valmistamisprotsessi edenemiskäigu ära. Saksa põllumajanduse tuntja David leiab õigusega, et vabrikutööstus on mehaaniline protsess, põllupidamine aga orgaaniline. Sellel asjaolul on terve rida tagajärgi.

1) Põllupidamises pole võimalik vahetpidamata tööd teha. Siin on tööd üksteisest aja läbi lahutatud, mis tingitud looduse nõuetest. Põllutöö algab meil kevadel künniga, künni vaheaegadel sünnivad maapinnas füüsilised, keemilised ja bakteriooloogilised protsessid. On külv mööda, asub põlluharija põllule ainult lõikuste ajal. Lõikusega lõpeb töö põllul ja ta ei saa alata enne kui järgmisel kevadel. Loodus on siin inimese töölepaneja ja vabakslaskja. Vabrikutööstuses aga võib tööline igal ajal ühe ehk teise vara valmistamisele asuda ja valmistamist jätkata ehk katkestada, mis ripub temast enesest, aga mitte töö nõuetest. On ta ühega valmis, siis võib ta teise valmistamisele minna. Vabriku tööstusel iseloomulik vahetpidamatus annab võimaluse valmistamisprotsessi üksikuid operatsioone üksteise kõrval ja ühel ja samal ajal täita. Näit., olgu puuvillase riide ehk taskukellade ehk nõöpnõelte jne. valmistamine. Sel teel sünnib valmistamine kiiremini, edukamini, mis suurettevõttele tööstuses võidu kindlustab. Põllupidamises pole see võimalik. Siin on tööd üksteisest aja läbi lahutatud: pole võimalik üksikuid valmistamisoperatsioone, nagu kündmist, külvi ja lõikust ühel ajal täita.

Ka vili ei valmi kiiremini, kui palju hoolt ja vaeva põllupidaja ka ei näeks.

2) Põllupidamises pole võimalik tööd ühte paika kontsentreerida, nagu tööstuses, kus kümned tuhanded tööliised võrdlemisi väiksel maa alal töötavad. Nimetatud põllutööstuse omadus on tingitud sellest, et maa mitte ainult valmistamise kohaks, nagu tööstuses, vaid ka harimisobjektiks, valmistamisvahendiks on. Mida suurem maapidamine, seda suurema maaalale peab ta levima. Teatavasti on suur kokkuhoid jõududes ja üldse väljaminekutes ainult siis võimalik, kui valmistamine võimalikult suuremal määral ühte paika on koondatud.

3) Põllutööstuses on võrdlemisi vähesel määral teostatav, tehniline tööjaotus, mis vabriku tööstuses suurt osa etendab, sest põllupidajad on sunnitud ühel ja samal ajal üht ja sama tööd tegema. „Inimesed ei tee siin mitte üheskoos tööd, vaid üksteise kõrval“ ütleb Vene majandusteadlane Bulgakov. Sellejärele missugune aastaaeg, peab põlluharija kündma, külvama, lõikama jne. Tööjaotuse teostamisega — üks künnab, teine külvab jne. — läheks palju tööjõudu kaduma, sest igalühel neist tuleks suurem osa aastast töötä olla, mis aga rahvamajanduse huvide, nimelt produktiivsuse, seisukohalt vastuvõetav pole. Ka ühiskondlik tööjaotus on vähe teostatav. Põllupidaja ei saa end ainult ühe teatava taimesordi kasvatamisele pühen-

dada. Niisugust spetsialiseerimist ei luba külvikorra nõuded ega teised põhjused.

4) Piiratud võimalus masinate tarvitamiseks. Teatavasti on masin suurtööstuse võidu põhjus. Nüüdisaja vabrikus paneb üksainus keskjõud mitmekesised töomasinad liikuma, muudab tööstusasutuse järkjärgult üheks hiiglaautomaadiks. Sarnast nähtust meie põllupidamises ei leia. Mispärast? Lihtsalt sellepärast, et põllupidamises üksikute tööprotsesside vahetpidamatus puudub, mis tööstuses valmistamise alusprintsipiiks on. „Senni, kui meie ei suuda elavate organismide loomisprotsessi alalisteks, järjekindlateks mehaanilisteks operatsiooneks jagada, ega aja ja temperatuuri tingimustest lahti üteldes ajas üksteisele järgneva protsesse üheaalisteks muuta, mis tööjaotuse alusel kombineeritud, senni ei saa ka põllupidamine üheks hiiglaautomaadiks muutuda“ (David). Pealegi pole paljudel juhtumistel masinate tarvitamine põllutööstuses loomulikkude tingimuste tõttu võimalik. Näit. aurader ei saa töötada, kus maapind mägine ehk künkline, kivi- või känduderikas; niidumasin ei saa töötada, kui vilil on maapinnale langenud. Kõige tähtsam on aga asjaolu, et iga masin töötab võrdlemisi lühikest aega. Suurema osa aastast seisavad nad surnud kapitaalina ja lasuvad kasutajate kuludena valmistata-vatele saadustele.

5) Põllutööstuses pole võimalik, paljude valmistamisprotsesside mehaniseerimine, nagu tööstuses, kus masinad tarvitusel, millele eelpool kaudselt tähelepanu juhtisime. Siin kannavad need protsessid individuaalset iseloomu s. o. töö peab iga juhtumuse iseärasustele vastavalt kohanema. Näitusena olgu umbrohu kõrvaldamine, juurvilja muldamine, karjaravitsemine, taimede köitmine jne.

9) Põllutööstuses on valmistamise laiendamine tuntuvalt piiratud, tööstuses aga mitte. Et maapind enesest kindla suuruse kujutab, siis jääb üks tee üle — valmistamise suurendamiseks ikka suurema ja suusema kapitaali ja töö kulutamisega põlluharimist põhjalikumaks, intensiivsemaks teha; ka see väljapääsetee pole mõjuvast takistusest vaba, missugusena esineb maapinna langeva viljakuse seadus. Selle seaduse olemus on järgmine: iga järgmine töö ja kapitaali kulutus põllutööstuses ei anna mitte endise, vaid mõnevõrra vähema arvu saadusi. Näit. kui põld andis senni 100 puuda vilja ja meie mahutame põllusse nüüd poole võrra enam tööd ja kapitaali, siis viljasaak ei kasva mitte 100 puuda võrra, nagu see vahest esialgu paistab, vaid, ütleme ainult 75 puuda võrra. Põllupinna langeva viljakuse seadus on maksev nii suur- kui ka väikemaapidamistes. Vabrikutööstuses sünnib aga valmistamise laiendamine s. o. saaduste arvu suurendamine, kiirelt, kui selleks ainult turu tingimused takistust ei tee. Suurete-võtjal on sel teel võimalik turgu monopoliseerida. Väikesed

tehniliselt mahajäänud ettevõtted hakkavad kiratsema ja surevad loomulikku surma. Sama nähtus maapinna langeva viljakuse seaduse tagajärjel ei saa põllutööstuses korduda.

Nii siis, põllupidamises eneses peituvad takistused nende mõjuvate abinõude kasutamiseks, mis suurpõllupidamisele võidu võiksid kindlustada väikepõllupidamise üle.

Senni peatasime iseärasuste juures, milliste poolst põllupidamine tööstusest erineb ja mis nii suur- kui väikepõllupidamisele omased. Nüüd peatame omaduste juures, mis on iseloomulikud ainult väikepõllupidamisele, ühtlasi ka kasulikud. Need on järgmised:

1) väikepõllupidamises on võimalikud suurem tööosavus ja intensiivsus. Mõisa töötab palgaline herrale, talus peremees aga enesele. Teadmine, et töövili ainult enesele saab, kihutab väikepõllumeest oma jõudu intensiivsemini ja otstarbekohasemalt kasutama. Siin on majapidamise psühholoogiliseks aluseks täieline ja otsekohene omavastutus. Palgatöölisel aga puuduvad need eeldused. Kuipalju väikepõllupidamine oma intensiivsuses suurpõllupidamisest kõrgemal seisab, näitavad Dr. Lauri esitatud arvud Schveitsi kohta:

Sissetulek hektari (umbes $\frac{9}{10}$ tiinu) suurustelt maatükidelt, väljaarvatud metsad.

	Kunni2hekt. suurused maapid.	Väikemaapidamis.	Keskmaapidamis.	Suuremad kui keskmaapid.	Suurmaapidamis.
f r a n k i d e s					
Üldine sissetuleku summa	658	646	533	499	383
Oma tarvitatud . . .	253	202	153	114	102
Turule saadetud . . .	405	444	380	385	282

Tabelist on näha, et väike- ja keskpõllupidaja maad kõige paremini kasutab; mitte ainult enese, vaid ka kogu seltskonna huvides valmistavad nad kõigerohkem ja saadavad ka kõigerohkem produkte turule.

2) Väikepõllupidamine on vähemal määral seotud turutingimustega kitsikusaegul kui suurpõllupidamine. Väikepõllupidaja sihiks pole suur kasu ja maarent, vaid eluülevalpidamine. Maa on temale tööjõu kasutamise ja perekonna äraelatamise abinõuks. Talupoeg elab ka niisugusel korral, kui ta majapidamisest ainult keskmise tööpalga kätte saab, kuna suurpõllupidaja niisugusel korral oma tegevuse peab lõpetama. Seda iseärasust peavad uurijad üheks tähtsamaks asjaoluks võistluse juures. „Teatavatel tingimustel võib põllupidamine

väikemaapidamise kujul hindade langemisel edeneda, kuna suurmaapidamine hävib“ (Bulgakov).

3) Väikepõllupidamine ei kannata tööliste puuduse all, suurpõllupidamine aga küll, sest viimases töötavad palgalised, vabrikutööstus oma suuremate palkadega meelitab terved rahvahulgad enese juure. Lahkuvad eeskätt paremad tööliselised; seepärast on tööliste personaali omaduste halvenemine põllutööstusele iseloomulik nähtus. Kõigis kapitalistlikes maades näeme põllutööliste arvu vähenemist. Saksamaal näit. 1882—1895 a. on vabrikutööliste arv 2.215 tuhande võrra kasvanud, põllutööliste arv aga 254 tuhande võrra vähenenud. Et nüüd osavamad ja vaimukamad tööliselised, kui neil lootust pole maad saada, linna lähevad, kus töötasu suurem ja elu huvitavam, siis langeb ka töö põllutööstuses, mitte ainult omadusliselt, vaid ka arvuliselt.

3) Väikepõllupidamises hoitakse materjaali ja tööriistu paremini. Talupoeg käib oma tööriistadega ja masinatega ettevaatlikumalt ümber kui mõisas palgaline, sest et viimane vähe huvi tunneb nende vastu. Erilist hoolt ja tähelepanu, mida palgatööliselt vähe oodata, nõuavad põllutöös tööloomad.

Kui suurpõllupidamise paremustest räägitakse, siis tähendatakse tihti, et suurpõllupidaja asja juhatajaks eriteadlase võib seada, kuna väikepõllupidajal see võimata. See on tõsi, kuid talupojal on võimalus seltside, rahvaülikoolide, pühapäevakoolide, kursuste, näituste, rändavate lektorite ja instruktorite kaasabil niisama hästi teaduslisi leidusi kasutada kui suurpõllupidajalgi.

Lõpuks peame üht tegurit, s. o. ühistegevust — silmas pidama, mis väikepõllupidaja seisukorda võistluses kindlustab. Ühistegevus pole sugugi vähem leidus kui tehnilised leidused. Ta annab väikepõllupidamisele suurettevõtete paremused kätte. Ühisus, mis kaupade ostmiseks või produktide müümiseks asutatud, on turul suur jõud, millega rehkendada peab. Ühisus võib heade tagajärgedega või, juustu valmistamise ja muude piimasaaduste ühismüügi linna turul sisseseada, võib kalliste masinate ja riistade ostmist kergendada ja teostada niisuguseid maaparandustöid, mis muidu ainult suurmaapidamistel võimalikud. Hoopis tähtsat osa mängib ühistegevus kapitali nõutamises. Väikepõllupidamise silmapaistvama puuduse moodustab muidugi tarvitusel oleva kapitali väiksus ja väljaspoolt kapitalide saamise raskus. Ühistegeisel alusel töötavate laenu- ja hoiuühingute abil saab aga talupoeg üle ka nendest takistustest. Öieti ühistegevuse läbi ongi Daani talupoeg kõige vabamaks, haritumaks ja jõukamaks väikemaapidajaks tõusnud terves maailmas. Daanimaa seisab oma saaduste kõrge väärtuse poolest esimeses reas ja on saanud kaubandusliselt tähtsaks riigiks.

Ka Eestis on ühistegevus laialt poolehoidu leidnud. Enne 1905. aastat olid meil ainult üksikud ühistegeisel alusel tegutsevad asutused. A. 1907—1910 tegi ühistegevus hiigla samme. Meil on praegu suur arv laenu- ja hoiuühinguid, tarvitajate ühinguid, ühispiimatalitusi ja rehepeksu ühinguid jne. Viimastel aastatel on iseäranis suurt tähtsust maokultuuri tõstmisele juhtima hakatud, milles ühistegevus esineb tähtsa tegurina. See on suur samm üldises edenemiskäigus, sest maokultuuri tõstmine on üks rahva elu-olu arenemise peatingimustest, eriti Eestis.

Põllutööstuse statistikat silmitsedes näeme, et ettevõtete kontsentreerimisprotsess, mis tööstusele iseloomulik, põllutööstuses maksev pole. Mõnes kohas ja teatud tingimustel näeme majanduse vormide liikumatust; teistes aga väikepõllupidamise kasvamist, nii arvu kui ka suuruse poolest.

Peatame ainult Saksamaa juures. Kus 1882., 1895. ja 1907. a. rahvalugemised huvitavaid andmeid esitavad. Saksamaa 1907. a. rahvalugemine näitab, et üksikute majapidamiste arv üldse a. 1882—1907 on 459.738 võrra kasvanud, s. o. 5.276.345 pealt 5.736.082 peale tõusnud, kuna samal ajal põllupidamiste all olev maapind 0,1% võrra on vähenenud. Juba needki arvud lasevad arvata, et Saksamaal põllumajanduseliste ettevõtete kontsentreerimist märgata pole. Niisugusele arvamisele viib põllutööstuses tegevate peremeeste arvu võrdlemine palgatöölise arvuga, sest esimeste arv on suurenenud. Lõpuotsusi, mis arvude üldkokkuvõttest järgnevad, kinnitavad mitmesuguste ühesuurustesse rühmadesse jagatud põllupidamiste kohta käivad arvud.

Maapidam. suurus.	1882. a.	1895. a.	1907. a.	Vähennemine ehk suurenemine a. 1882.
2 hekt.	3.061.831	326.367	3.378.509	+ 316.678 = 10,3%
2— 5 „	981.407	1.016.318	1.066.277	+ 24.870 = 2,5 „
5— 20 „	926.605	998.804	1.065.539	+ 138.934 = 15 „
20—100 „	281.510	281.767	262.192	— 19.319 = 6,1 „
100 ja üle „	24.991	25.961	23.566	— 1.425 = 5,7 „
	5.276.344	5.558.317	5.736.682	+ 459.798 = 8,7%

Nagu näeme, on kunni 2 hekt. maapidamiste (härjapõlve- ehk käabus-maapidamiste) arv kasvanud, kasvanud on ka 2—5 h. maapidamiste arv, kuid kõige tugevamini liiguvad edasi 5—20 hektarilised maapidamised, mille arv on 138.934, s. t. 15% võrra on kasvanud. Suurmaapidamiste piirkonnas paistab silma selle vastu suur tagurpidimine. 1882. aastast peale on 20—100 h. maapidamised arvuliselt 19.319 võrra ehk 6,9%

vähenenud, ning üle 100 h. suurused maapidamised 1.425 võrra, s. o. 5,7%.

Eelpool seisvad arvud näitavad, et põllumajanduslise arenemise käigul väikemaapidamised täiel hool kasvavad ja suurmaapidamisi ähvardavad välja tõrjuda.

Et põhjalikumalt nendest tagajärgedest aru saada, peame seda majanduselist ja poliitilist toetust silmas pidama, mis Saksumaa suurmaapidajatele osaks saab. Suur osa mõisaid on fideikomissid, mida isegi majanduselise pankroti puhul tükeldata ei tohi. Siia juurde tulevad veel need juhused arvata, kus linna rahaaristokraadid junkrutele järele tehes suuri mõisaid ostavad ja neid jahiparkideks muudavad. Seda nähtust ei saa meie majandusliseks progressiks nimetada, regressiks aga küll. Suurpõllupidajate majanduslist seisukorda kindlustavad ka need eesõigused, mille toetusel nad kohalikkudes omavalitsustes on ainukesteks peremeesteks. Suurmaapidajate käes on kohalikkude seaduste andmine ja kiriklise erakonnaga üheskoos ka üleriikline seaduseandmine. Terve keisririigi majandusline poliitika oli aastakümnete jooksul suurpõllupidamise kaitsmisele ja kindlustamisele sihitud,

Kaitse ja hoolekande peale vaatamata ei ole suurpõllupidamine väikepõllupidamist suutnud väljatõrjuda. Talupojal on õnnestunud herrat-mõisnikku tagasi tõrjuda. Väikepõllupidamiste arv on järjekindlalt kasvanud. Kui mõlemad vastased oleksid iseseisvalt võitlema jäetud, siis oleks talupoeg majanduslises võitlusväljal vististi ammugi võitjaks jäänud.

Ka Eestis võisime lähemas minevikus väikepõllupidamiste arvulist kasvamist näha, mis avaldus mõisamaade müümises ja üksikutel juhustel ka tükeldamises.

Maa- uuendus.

Eesti rahvas on alati põllupidaja rahvas olnud. Kui sakslased võitjatena maale asusid, leidsid nad võrdlemisi hästi korraldatud põlluharimise ja karjakasvatuse eest; seda tõendab suur sõjasaak, mis sakslased Läti Hindriku järele eestlaste maalt said. Ajaloo käigul koondus suurem osa maast võitjate, sakslaste kätte. Eesti talupoeg, endine maa peremees, pidi aga vähesega leppima samal ajal, kui üksikute aadlisugukondade käes olid mitmed kümned mõisad: Stackelbergide käes 44, Ungern-Sternberg'ide käes 33, Maydell'ide käes 26, Liphart'ide ja Sievers'ite käes à 15 rüütlimõisat. Arusaadav, et niisugune ebaloomulik kord rahva hinge kibedusega täitis. Mõisnikkude maapäevad tegid kõik, et nende suurmaaomanus puutumata jääks.

Rahval ei jäänud muud üle, kui väljarännata — Volga äärde, Krimmi, Kaukasusesse, Siberisse jne. Arvatakse, et väljarändanute arv ulatab kunni 300.000-ni, mis terve neljandiku eesti rahvast moodustab. Nii tõrjuti neljandik rahva paremat tööjõudu maalt välja, kuigi samal ajal mõisnikkude suured

maaosad harimata seisid. Seda ebaloomulikku seisukorda pidi maauuendus muutma. Maauuenduse esimeseks ülesandeks on maanälja kustutamine, maaandmine ajalooliste maaperemeeste ja otsekoheste harijate kätte, väikemaapidamiste kujul. Väike- maapidamisele üleminekuga suureneb põllutööstuses loodavate varade hulk, sest see majandusvorm võimaldab põhjalikuma maaharimise, võrreldes suurmaapidamisega.

Nii on maauuendus esimene ülesanne puhtmajandusline. Nagu öeldud, koondus maa ajaloos käigul saksa rahvusest aadeli kätte. Arusaadav, et maauuendus esimeses järjekorras suurmaaomandust aadli mõisate kujul puudutab. Maaseadus tunnustab võõrandatuks s. o. riigi omaks ja seega maakorralduse alla käivateks üksikutest maaliikidest järgmised:

1) kõik rüütli-, majoraat- ja fideikomissmõisad, kui ka nende päralt olevad maad, nagu karjamõisad ja mõisate müü- mata renditalud;

2) kõik kirikumõisad ja nende renditalud;

3) kõik endised Vene kroonu ja põllupanga kui ka teiste pankade mõisad ja nende juure käivad rendikohad.

Võõrandamata ja maakorraldusest puutumata jäävad tal- lud, mis mõisatest lahutatud ja äramüüdnud. Samuti puutu- mata jäävad rüütli- ja teised mõisad, mis on linnade, maakon- dade, valdade, heategevate või teadusliste asutuste päralt. Võõrandamata jäävad ka karjamõisad, mis rüütlimõisatest la- hutatud ja ka müüdnud, siis koguduste maadest surnuaiad, ki- rikute ja kloostrite alune pind ühes tarviliku ja selleks eralda- tava õuemaaga.

Võõrandatud maaala on suur. Riigi kogupinnast, mis umbes 3.830.000 tiinu suur (juurde arvamata Setumaa ja Valga maakond), on maaseaduse põhjal võõrandatud umbes 2.150.217 tiinu. Võõrandatud maast on:

Rüütlimõisad ühes rüütlimõisate omanikkude päralt olevate maakohtadega	1.408.307 tiinu.
Majoraat- ja fideikomissmõisad	369.679 "
Rüütelkonna mõisad	40.634 "
Kirikumõtsad	49.554 "
Kroonumõisad	219.239 "
Pangamõisad	62.434 "

Ühes maadega tunnustab maaseadus riigi omaks kõik maapõues leiduvad loodusvarad ja maapõue rikkused, nagu põlevkivi, gips jne.

Väikemaapidamise loomist, mis maauuenduse siht, ei tule absoluutselt mõista. Üksikud suurmaapidamised võivad püsima jääda, kui see põllumajanduslistes huvides või teistel kaaluva- tel põhjustel soovitav.

Maa saamiseks on õigus neil, kel maad ei ole ja taha- vad selle otsekohesteks harijateks hakata, või kel teda vähem

on kui ühe perekonna tööjõu kasutamiseks vaja. Maa antakse ühe perekonna ja 2 hobuse töö normi suuruses, silmaspidades maa headust, asendit ja muid kohalikke olusid. Eesõigus maa saamisel on ühiskondlistel ja omavalitsuslistel asutustel, Üksikutest isikutest on aga eesõigustatud maad saama sõdurid ja kodanikud, kel vabadussõjast teened, niisama võõrandatud maaladel asuvate talude rentnikud.

Maa antakse tarvitada põlise pärandatava tarvitamise õiguse alusel ja ainult tasu eest igaaastase rendi näol. Kunni põlise tarvitamise seadus väljatöötamata ja maksmapanemata, käib põllutöoministerium juba olemasolevate maadehindamise andmete järele. Maa eest tasumaksmise aluseks on ajutiselt võetud puhaskasu rublad. Tasu ise määratakse kindlaks rukkis. Iga puhaskasu rublale tuleb maatarvitajal maksta $\frac{1}{8}$ puuda ehk 5 klg. rukkeid. Tasumaksmine sünnib rahas, kuid võib ka rukkis sündida.

Teine maauenduse siht on poliitiline, majanduslise sihi otsekohene järelsus. Ilmasõja kestusel paistis, nagu oleks hakanud Eesti-Saksa vahekord paranema. Tsaarivalitsuse surveabinõud Balti saksluse vastu ei leidnud eestlaste seas poolehoidu. Teiselt poolt näitasid mõnesugust vastutulekut rahva soovidele ka mõisnikkude maapäeva tegeled. Töötati välja koguni eelnõu, mille järele mõisnikkude maapäev oleks muudetud ja eestlaste saadikud pariteedi alusel maapäeva töödest osa võtma pääsenud. Nüüd tuli aga revolutsioon vahele, mis venemaa sõjalist tegevust halvas ja teda rahu tegema sundis, Läänemere maid Saksa vägedest okkupeerida lastes. Okkupatsiooni võim saab mõisnikkude salajamate soovide täitjaks. Selle asemel, et eelnõu vaimus parandusi maksuma panna ja terava maaküsimuse korraldamisele asuda, rääkisid saksad nüüd ainult sellest, kuidas eestlasi kiiremini maalt välja tõrjuda. Tehti kiiresti ettevalmistusi, et Saksamaalt asunikke tuua niisugusel arvul, 2 $\frac{1}{2}$ miljoni, et eestlased ja lätlased kokku nende kõrval vähemusse jääksid. Esialgu kuulutati välja Kuramaal Saksa vägede ülemjuhataja Hindenburgi uus maakorraldus, mis ka Eestis maksuma pidi hakkama, ja mille tagajärjel oleks talumaad aja jooksul kõik saksa asunikkude kätte läinud, võib olla väheste eranditega.

Kujuka pildi kohalikkude sakslaste, eriti mõisnikkude poliitikast annab fiktiivse „Landesrat'i“ moodustamine Riias. Samal ajal kirjutasid kohalikud Saksa lehed, et valimistest ja valitavatest ametitest esimestel aastakümnetel tuleb loobuda ja et maale peab sõjaväevalitsus püsima jääma. Raske on kujukamat tõendust leida, kui kirjeldatud kavatsused, et Eesti rahvas, õigustest ilma jäetuna, „kunni oma õndsas otsani“ peab jääma Saksa mõisnikkude käsu alla.

Arusaadav, et Eesti Asutav Kogu, rahva soovide esitajana suurmaaomanduse likvideerimisele asus, et ühelt poolt koha-

likku aadelit poliitiliselt hävitada ja teiselt poolt arvurikka väikemaapidajate kihi moodustamisega Eesti riigile võimsat tuge luua.

Ettevõtted jagunevad isiklisteks ja kollektiivseteks.

*Ettevõtete
kujud.*

Kapitalistlike korra tekkimisega sai pikemat aega valitsevaks tüübiks isikline ettevõtte. Niisuguse ettevõtte eesotsas seisab ettevõtja kapitalist; ta on ainukene kapitaali ja ettevõtte omanik, ja ainukene juhataja, kes kasu saab ja kahju kannab.

*Isiklised
ettevõtted.*

XIX a. s. esimesel poolel, kui modern kapitalistline kord esimesi edenemisastmeid üleelas, oli isikline ettevõtte kõige otstarbekohasem, kasulikum. Temas tuleb kujukalt nähtavale ettevõtja huvi ja tahte ühtlus. Ettevõtja on oma kapitaali, võib olla tervelt, ettevõttesse mahutanud, mispärast ta oma ettevõtetest ka on täielikult huvitatud. Viimase asjaoluga on seletav ettevõtja kõrge hoolsus, mis on ettevõtte edukuse üheks peatingimuseks. Teiseks, isiklisel ettevõttel on üks peremees, teda juhib üks tahtejõud, tegutsedes kiiresti, kindlasti ja samas suunas. Selle tõttu on isikline ettevõtte elastiline ja kohaneb kergesti muutlikkudele turutingimustele.

Jaatavate omaduste kõrval on isiklisel ettevõttel ka terve rida eitavaid. Need on järgmised:

1) Kapitaali vähesus. Kui XIX a. s. esimesel poolel, näit., ketramisvabrikud töötavad 10—20 kedervarrega, siis näeme, et sama aastasaja lõpul ehitatakse vabrikud, kus kedervarte arv ulatab kunni poole miljonini. Niisuguste suurte ettevõtete jaoks ühe isiku kapitaal ei jätke. Siin peavad kapitaalide omanikud suuremate kapitaalide moodustamiseks ühinema, et aja nõuetele vastavaid suurettevõtteid luua.

2) Ühe isiku jõu piiratus. Tarvete suurenemisega suureneb ka tootmine. Ettevõtted kasvavad arvuliselt, laiendavad oma tegevust, et suurenenud tarbeid täita. Kui ettevõtte tegevuse laienemine on teatud piirini jõudnud, ei jätke ühe isiku jõust ja ajast ettevõtte edukaks juhatamiseks ja korraldamiseks.

3) Ettevõtte rippuvus omaniku saatusest. Kui ettevõtte juhatajaks on vastavate omadustega isik, edeneb ettevõtte ja annab head sissetulekut. Sureb ta ja läheb ettevõtte pärijale, kel selle juhatamiseks tarvilikud omadused puuduvad, siis võib ettevõtte kiratsema hakata ja oma tegevuse lõpetada, mis ühiskonnale mõnikord õieti kahjulikuks võib saada. Nüüdisajal edenevad ikka enam ja enam niisugused ettevõtted, mille olemasolu peab pikemat aega kestma, nagu pangad, kinnisuseltsid, raudteed jne. Nad ei tohi rippuda ühe isiku saatusest.

*Täis-
ühingud.* Isikliste ettevõtete omadusi silmas pidades, asutatakse XIX a. s. teisel poolel kollektiivettevõtteid, nagu täisühingud, piiratud ehk usaldusühingud, aktsiaühingud. Neil on kõigil mitu peremeest.

Täisühingu eesotsas on mitu isikut, nad võtavad ettevõttest osa oma kapitaalidega ja isiklise tööga, piiramata vastutust kandes s. o. ühingu võlgade eest vastutavad kõik liikmed terve oma varandusega.

Täisühingute head omadused on järgmised:

1) Nad annavad võimaluse suuremate kapitaalide moodustamiseks kui isiklised ettevõtted;

2) siin suureneb juhtivate jõudude arv, mis ettevõtte edukuse seisukohalt tähtis. On mitu peremeest, siis on tööjaotus ettevõtte juhatamises võimalik, kui ettevõtte oma olemusega vajab suurte volitustega iseseisvaid juhatajaid mitmes kohas. Näit., kui ühingul, kes kaupleb teega, kontor Hiinas ja ladud mitmes kodumaa linnas, või kui ettevõtte vajab mitmesuguste eriteadmiste ja vaimuannetega isikuid eriosakondade juhatajaks; näit. kui ühingul on vabrik, kus tehnilist osa juhatab üks ühingu liikmetest, vabriku kontorit — teine, ladu aga mõnes suuremas kaubalinnas juhatab kolmas. Igaüks nimetatud isikuist tegutseb ettevaatlikult ettevõtte huvides, teades, et iga eksisammuga kaasas käivad kahjud, mis teda ennast puudutavad.

Heade omaduste kõrval näeme täisühingul ka halbu:

1) Raskepärasus ja keerulikkus ettevõtte juhatamises, sest kui suured ühingu liikmete volitused ka poleks; piiratud on nad ikkagi teiste liikmete tahtest. Sellepärast, kui tarvis on volituste piiridest üleminevaid operatsioone ettevõtte, peab iga liige teistega ühendusse astuma ja kokkuleppele jõudma, mis aga aega nõuab ja võimaluse antud operatsiooniks kergesti hävitab, näit. suuremal hulgal ühe või teise kauba ostmiseks, kui hinnad selleks soodsad.

2) Kuritarvituste võimalus ühingu liikmete laialiste volituste juures. Sellepärast on tarvilik, et ühingu liikmetel üksteise vastu oleks täielik usaldus, et nad üksteise kõlblisi ja ettevõtte juhatamiseks vastavaid omadusi tunneks. See asjaolu piirab täisühingute levimist tuntavasti.

Tegelikult ühinevad enamasti täisühinguks ligidased sugulased, nagu isa poegadaga, vennad ehk väga head sõbrad, tuttavad. Iseäranis kohane on täisühing siis, kui isikline ettevõtte pärijatele läheb, kes teda likvideerida ei taha.

*Piiratud
ühingud.*

Piiratud ühingud erinevad täisühingutest peaaegselt selles, et esimestes peale täisosanikkude, kes ühingu võlgade eest vastutavad terve oma varandusega, on olemas veel lihtosanikud, kes vastutavad ainult oma osamaksude suuruses.

Ettevõtte juhatus on täisosanikkude käes, kuna lihtosanikkudel on õigus ainult ärraamatuid ja aasta bilansi kontrollida.

Piiratud ühingute head omadused on järgmised :

1) Võimalus suurema kapitaali moodustamiseks kui täisühingus, — lihtosanikkude arv on suur ja nende vastutus piiratud.

2) Et piiratud ühingu ettevõtte juhatamine on ühe ehk väheste isikute käes, siis on sellega võimalus loodud kapitalita, kuid ettevõtlikkude isikute, näit. ülesleidjate, annete kasutamiseks. Ülesleidjad, luues kapitalistide ringkonnis huvi oma ülesleiduste vastu, avatelevad neid osamakse sissemaksma ja ettevõtte juhatamist neile usaldama.

3) Piiratud ühingu kuju on kohane niisugusteks ettevõteteks, kus tarvilik suur kapital ja juhataja ehk juhtivate isikute koondatud võim.

Piiratud ühingu halbadest omadustest olgu nimetatud kuritarvituste võimalus täisosanikkudelt, kes harilikult vähese kapitaaliga ja tegelikult ettevõtet juhatavad, kuna lihtosanikud — väiksed osanikud — asjast liig kaugel seisavad, mispärast neil puudub võimalus juhtide tegevust jälgida.

Piiratud ühingu teisendina esineb aktsiatel põhjenev, piiratud ühing. Siin jagatakse lihtosanikkudest ettevõttesse paigutatav kapital osadeks kindlas suures, mida siis aktsiateks kutsutakse. Osanikul võib aktsiaid mitu olla ja ta võib neid ka edasianda.

Senni nimetatud kollektiivettevõtted, täis- ja piiratud ühingu, pakuvad vähe võimalust nüüdisaja kapitalile suurejoonelisemaks tegevuseks. Nad kannatavad kapitaali vähesuse all, sest osanikkude arv on piiratud. Täis- ja piiratud ühingu olid kohased keskajal ja uueaja algul, kuid uusaeg tekitab oma nõuetele vastava isesuguse ettevõtte kuju — aktsia ühingu. Aktsia ühingutena esinevad XVII a. s. hollandlaste ja inglase kaubaseltsid Ida-Indias. XVIII a. s. omandavad samasuguse kuju ka pangad. Ainult XIX a. s. teisel poolel algab aktsiaühingute kiire levimine, sest kindla kuju omanud kapitalistline majandus vajab suuremaid kapitaale.

*Aktsia
ühingud.*

Aktsiaühingute olemus seisab selles, et põhikapital (aktsiakapital) moodustatakse ühesuurustest osamaksudest, mille suurus üksikutes aktsiaühingutes mitmesugune võib olla näit. (250, 500, 1000 marka). Osamaksu vastu annab aktsiaühing dokumendi, mida aktsiaks nimetatakse. Iga aktsia omanik on aktsionär, ta on vastutav lunastatud aktsiate väärtuse ulatuses.

Aktsiaühingu asutamise kord on järgmine. Asutajad liikmed seavad ühingu põhikirja kokku, kus peab äratähendatud olema ettevõtte siht, põhikapitaali suurus, aktsiate hind ja juhatuse õigused ja kohustused jne. On see tehtud, muretse-

vad asutajad valitsuselt seltsiasutamiseks loa. On olemas kaks süsteemi aktsiaühingute asutamise lubamiseks: Kontsessiooni ja registratsiooni süsteemid. Esimene neist seisab selles, et valitsus iga põhikirja eraldi läbivaatab ja põhikirja kas kinnitab või kinnitamata jätab. Teise süsteemi juures põhikiri lihtsalt registreeritakse s. o. kirjutatakse vastava asutuse raamatutesse, kes põhikirja vormalt läbi vaatab, et põhikirjas oleks äratähendatud kõik need punktid, mis seaduses nõuetaavad, nagu kapitaali suurus, ettevõtte siht jne.

On põhikiri registreeritud või kinnitatud, omab aktsiaühing juriidilise isiku õigused ja asutajad avavad aktsiatele tellimise. Tellida võib igaüks. On põhikirja järele tarvilik summa osakapitaali kokku pandud, kutsuvad aktsionärid esimese üldkoosoleku kokku ja valivad ühingu juhatuse. Juhtub aga tellimiste arv suurem olema, kui aktsiate summa, siis jaotatakse need kas proportsionaalselt tellimistele või mõnel teisel teel. On põhikirjas aktsiahinna osaline tasumine ettenähtud, siis antakse esimese sissemaksu juures ajutine tunnistus, mis aktsia vastu ümbervahetatakse, kui aktsia kogu hind tasutud.

Aktsiaühingu põhikapitaali moodustavad aktsiate müügist saadud summad. Kui juhtub aga et aktsiakapitaal ei jatku ettevõttele suurema ulatusega tegevuse võimaldamiseks, siis teeb selts kapitaali suurendamiseks obligatsiooni laenusid milleks valitsuse luba tarvilik. On tellimine laenu paberitele avatud, üldine laenusumma väikesteks osadeks, nagu 100, 250, 500, 1000 jne. jaotatud ja pantkirjad või obligatsioonid valmistatud, siis võivad soovijad neid raha eest lunastada. Obligatsioon on aktsiaühingu poolt müügile lastud kindla protsendiga väärtpaber. Ta omanik on ühingu võlauskuja, kes seltsi tegevusest osa ei võta ja ta kahjude eest ei vastuta.

Iga operatsiooniaasta lõpul seatakse kokku aruanne, arvatakse välja ettevõtte puhaskasu, millest teatav osa tagavarakapitaaliks ja teenijate erakordseks tasuks määratakse, kuna teine osa jagatuna aktsiate arvule läheb aktsionäridele dividendi (osakasu) kujul. Dividendi suurus pole kindel, vaid oleb ettevõtte edukusest. On olemas isesugune liik aktsiaid, nimelt kindlustatud aktsiad. Nad annavad omanikkudele alalise ja kindla sissetuleku, kuigi ettevõtte operatsiooniaasta väikese kasuga või kasuta lõpeb. On ettevõtteid olemas, nagu raudteed, mil üleriikline tähtsus, kuid esialgu soovitavas suurusel kasu ei anna. Et kapitaliste niisuguse ettevõtte asutamisele avateleda, kindlustab valitsus aktsionäridele kindla sissetuleku, ütleme, 5% suurusel. Kindlustajatena esinevad mõnikord ka linnad, maakonnad jne. Mõndes ettevõtetes jagunevad aktsiad liht- ja privilegeeritud aktsiateks. Viimaste all mõistame niisuguseid, mis kindlustavad ta omanikule dividendi (osakasu) teatavas suurusel näit. 6%, kuigi operatsiooniaasta lõpeb vähema puhtakasuga, kuna teistsuguste aktsiate pealt

siis vastavalt vähem dividendi maksetakse. Divident makstakse välja harilikult kord aastas. Juhtub ka nii, et üks osa (esi-
algne dividend) makstakse välja aasta lõpul, enne aruande
vastuvõtmist, kuna teine osa, lisa dividend ehk superdivident,
peale aruande vastuvõtmist. Dividendi, samuti ka obligatsi-
oonide protsendi väljamaksmine sünnib isesuguste väärtpaberi
küljest äralõigatavate osade, kupongide vastu. Kui kupongid
otsas, saab väärtpaberi omanik ühingult taloni (kontsu) vastu
uue kupongi lehe. Talon on kupongilehe alumine ehk külje-
osa, mis aktsia (osatähe) omaniku kätte jääb.

Aktsiaühingu korraldus on järgmine. Ühingu peremehena
esineb aktsionäride üldkoosolek. Neid peetakse aasta aru-
ande kinnitamiseks ja ametnikkude valimiseks. Kui ühingu te-
gevus seda nõuab, peetakse ka erakorralikke. Koosolekutel
aktsionäride hääle arv on rippuv aktsiate arvust, näit. kui
põhikirja järele 10 aktsiat annavad ühe hääle, siis 20 aktsiat
kaks häält. Ühingu jooksev tegevus ja esitus on 3—6 direktori
käes, kes juhutase moodustavad. Direktoriteks võib valida
aktsionärid, kel põhikirjas kindlaks määratud arv aktsiaid,
näit. 20—30. Arvatakse, et mida enam direktoritel aktsiaid,
seda enam on nad ettevõttest huvitatud. Aktsionäride hul-
gast valitakse ka valvenõukogu ehk komitee ja revisjoni kom-
misjon. Esimese ülesanne on juhutase tegevuse jälgimine
aasta jooksul, kuna teise tegevuspiirkonda kuulub aasta aru-
ande ja kõigi dokumentide läbivaatamine.

Aktsiaühingud on laialist poolehoidu leidnud. Inglismaal
on $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ kõigest kapitaalset aktsiaühingusse koondunud, mis
seletatav nende ühingute majandusliste paremustega. Need
on järgmised:

1) Aktsiaühingud loovad võimaluse suurte kapitaalide moo-
dustamiseks, sest aktsianominaalhind on harilikult nii madal,
et igaühel, ka kõige väiksema kapitaali omanikul, on võimalus
neid lunastada. Päälegi on niisuguseid kapitaali omanikke
võrdlemisi palju, kes tervet oma kapitaali ettevõttesse ei julge
mahutada, sellepärast teevad seda häämeelega osaliselt, milleks
aktsiaühing võimaluse annab.

2) Aktsionäride vastutus on piiratud omandatud aktsiate
kogu väärtusega, mis kapitaali omanikke aktsiaühingu liikmeks
meelitab.

3) Aktsiaühingu liikmeks astumine ja liikmest lahku-
mine sünnib hõlpsasti. On keegi börsel ehk pangas akt-
sia ostnud, siis on ta liige, sest aktsiad on enamasti ni-
meta, aiault nimeliste aktsiate juures on vastav üleandmise
märkus tarvilik. Aktsionäride hulgast väljaastumine sünnib
sama kergesti, nimelt, aktsia müümise teel. Aktsiatel on oma
alaline turg ja nad leiavad kapitalistide poolt ostjaid alati.

4) Aktsiaühingu kapitaali suuruse elastilikkus. On tarvis ette-

võtte laiendamiseks kapitaali suurendada, siis antakse uus seeria aktsiaid välja.

5) Aktsiaühingutele on avaliku asjaajamise tõttu omane suur laenuusaldus. Nad on kohustatud oma aasta-aruandeid avaldama, mis rahvale ettevõtte tegevusest informatsiooni võimaluse loovad ja niiviisi usalduse tekitavad.

6) Aktsiaühingute vähene rippuvus ühe isiku saatusest, mispärast nende olemasolu ka piiramata kestev. Ühe või teise osaniku või direktori surm ei avalda ühingu tegevusele peaaegu mingisugust mõju, sest et osanikkude arv on suur ja lahkunud tegelase asemele valitakse uus. Nii kaua kui ühingu kapital ja siht jäävad, kestab kirjeldatud korralduse tõttu ka ühingu tegevus. Nüüdisajal on niisuguseid ettevõtteid, mis oma sihi saavutamiseks võimalikud ainult aktsiaühingu kujul, nagu elukinnitusseltsid.

7) Võimalus suure kasu saamiseks vähese vastutusega ja ilma isiklike kaastöötajate.

Aktsiaühingute heade omaduste kõrval näeme terve rea halbu:

1) Juhatuse raskepärasus, mis seletatav juhatuses piiratud võimuga. Juhatuses antakse harilikult aktsionäride üldkoosoleku poolt kindlad juhtnöörid, kus ta õigused ja kohustused on äratähendatud. On juhatusel ühingu tegevuse huvides võimupiiridest üleastumine tarvilik, siis kutsutakse üldkoosolek kokku, milleks harilikult 2—3 kuud ära kulub. Selle aja jooksul võivad aga kavatsatud operatsiooni tingimused muutuda ja operatsioon ise saab küsitavaks.

2) Aktsiaühingutele omane juhatuses kulukus. Täpne ja üksikasjalik arvepidamine vajab palju ametnikke ja suurt raamatupidamist, mis suurte kuludega seotud. Niisamuti kulukas on aktsiaühingu mitmeliikmeline juhatus, sest direktorite töötasu on võrdlemisi kõrge. Tagajärg on üks — aktsiaühingu administratsiooni kulud on palju suuremad kui teistes ettevõtetes.

3) Aktsiaühingu juhatuses liikmed, kuigi nad on aktsionärid, on vähe huvitatud ettevõtte edukusest. Nad on peaaesjalikult palgalised. Et nende huvi tõsta, eraldatakse osa puhtast kasust neile; selle asjaolu mõju on piiratud. Palgalise juhatuses tegevust ei saa kunagi võrrelda peremehe omaga, kelle hoolus ja tähelepanu ettevõtte juhatamises piirita: ta teab, et iga eksisammuga terve ta varandus kaalule pannakse. Sama asjaoluga, huvi vähesusega, on seotud teine pahe — kokkuhoidlikkuse puudus, pillavus. Seal kus miljonitega tegemist, sadadega ei rehkendata.

4) Tõsise kontrolli puudus, mis aktsiaühingule iseloomulik. Aktsionäride üldkoosolek tuleb aastas kord kokku. Koosolejad on teineteisele täiesti võõrad, mitmesugustest ühiskonna erikihtidest, mis liginemiseks vähe socdsa pinna loob. Et

aktsionääridel ühingu tegevuse arvustamiseks tarvilik eriharidus ehk teadmised puuduvad ja dividend neile ainult lisa sissetuleku allikaks on, siis näeme, et üldkoosolekutel enamus on tihti passiivne, ta vaikib. Juhatuse ettepanekud võetakse harilikult vastu, kuna tegevamate aktsionääride järelpärimised, projektid ja arvustused tagajärjetuks jäävad. Mis puutub valve-nõukogusse, mille ülesanne on juhatuse tegevust kontrollleida, siis ei saa tema sellega tihti toime, sest juhatuse ja nõukogu liikmed on sagedasti üksteisega mitmesuguste sidemete ja asjaoludega seotud, mispärast need täielises kontaktis töötavad. On küllalt juhtumusi, kus juhatus ja nõukogu paari perekonna käes, kes sinna mingisugusel tingimusel teisi ei lase. Küsitav on, kas nõukogu liikmed üldse suudavad soovivat mõju juhatuse ja ühes sellega ka ühingu tegevusele avaldada, kui paljud neist korraga mitmekümne ettevõtte nõukogude liikmeiks on, nagu seda näitab Saksamaa ja teised suurriigid. Arusaadav, et üldkoosolek kirjeldatud põhjustel annab vormalise tähtsuse ja juhatus esineb aktsiaühingu täisperemehena, kellest ühingu saatus ripub.

5) Üldkoosolekute passiivsuse tõttu on juhatusel võimalus oma kuritarvitusi võltsitud aruannete abil katta. Nende avalikustegemiseks on suuri eriteadmisi tarvis. Tihti näeme aga veel pahemat — juhatus oma kuritarvituste katmiseks võltsib ka üldkoosolekuid, mis järgmiselt sünnib. Enne üldkoosolekut jagavad juhatuse liikmed, direktorid, osa oma aktsiatest sugulastele ja tuttavatele, kes siis aktsionääradena koosolekule ilmuvad. Kui niisuguste võltsitud aktsionääride arv küllalt suur, võib koosolekul enamus nende kätte minna, sest aktsionärid käivad koosolekutel harilikult loiult. Nii loob juhatus enesele koosoleku fiktiiv-enamuse kujul kindla seljatoe, mille vastu kõik paljastused iseseisvate ja tõsiste aktsionääride poolt punnevad. Samasuguse tee valib teine kord ka rühm aktsionääre, et aktsiaühingus võimule pääseda isikliste sihtide saavutamiseks. Kirjeldatud asjaolusid silmas pidades on arusaadav, mispärast teinekord üldkoosolekutel ühingu enamuse huvidele vastukäivad otsused vastuvõetakse, ebakohased isikud ühingu ametitesse valitakse, võltsitud aruanded kinnitatakse jne.

6) Aktsiaühingute kujul on kergesti võimalik kahtlaste ehk fiktiiv-ettevõtete asutamine. XIX a. s. tunneb mitu niisugust ajajärku, kus vabade kapitalide omanikud, soovides oma kapitali ühesse ehk teisesse ettevõttesse paigutada, sattusid tihti õnneküttide õnge. Viimased muretsevad asutajatena valitsuselt põhikirjale kinnituse, ja nüüd algab suurjooneline reklaam. Esimesel aastal antakse suurendatud dividend, mis laiemates rahvahulkades peab huvi looma uue ettevõtte vastu. Rahvas, kel alati soov üle öö rikkaks saada, meelitatakse kergesti aktsiate ostmisele. Mida suurem nõudmine nende järele,

seada kõrgem ka hind. Nüüd müüvad asutajad oma aktsiad kasuga ära ja ühingusse jääb lihtsameelne rahvas, kes varsti aimab, et teda on petetud.

7) Spekuleerimine aktsiatega. Aktsionäridele, kui aktsiaühingu liikmetele, on tähtis dividend. Nii pea aga, kui tahtakse oma kapitaali aktsiate alt vabastada, asendub esimesele kohale aktsiate müügihind, kurs. Aktsiate kõrge kurs avaldab aktsia-omanikke neid müüma, et sel teel oma kapitaali suurendada. Alaline aktsiate kursi kõikumine on nüüdisajal soodsaks ja iseäranis armastatud spekulatsioonivõimaluseks. Kui suurem osa ühe ehk teise aktsiaühingu aktsiatest on spekulantide ja õnneküttide kätte läinud, kaotab aktsiaühing oma kindluse, sest viimased tunnevad vähe huvi ühingu vastu. Nende peahuvi seisab selles, et ühel ehk teisel teel aktsiate hinda tõsta. Selleks suurendatakse tihti kunstlikult dividendi, üleviies osa käesoleva aasta väljaminekute järgmisele aastale. On aktsiate kurs soovivatvale kõrgusele tõusnud, müüakse nad ära ja siht on saavutatud. Kirjeldatud asjaolus peitub aktsiaühingute üks kardetavamatest pahedest.

Ainukeseks abinõuks aktsiaühingute kirjeldatud pahede vastu on tegelaste ausus ja õiglus ja aktsionäride suurem osavõtte ühingu tegevusest. Kõige eeskujulikumatena kirjeldatud suhtes esinevad meile inglased.

Kuigi aktsiaühingul on terve rida halbu omadusi, on nad ikkagi nüüdisajal laialist poolehoidu võitnud ja kapitalistlike ettevõtete valitsevaks kujuks muutunud. Näit. Inglismaal on nüüdisajal üle 41.000-nde ja Saksamaal üle 5000-nde aktsiaühingu. Esimestes ulatab kapitali kuni 60 miljardini, teistes aga kuni 21 miljardi E. k. margani.

Sündi- kaadid.

Kapitalistlike ettevõtete üheks uuemaks kujuks on sündikaadid. Sündikaatide all mõistetakse ettevõtjate ja kaupmeeste ühinguid, millel sihiks vastastikust võistlust kõrvaldada valmistamise või vahetuse reguleerimise teel. Aastast aastasse kasvab kapitalistlike ettevõtete arv. Mida enam neid on ja mida suuremad, seda raskem igapähele neist endale turgu kindlustada, mis suudaks valmistatud kaubad enesesse mahutada. Üsni täielikke masinaid tarvitusele võttes laiendavad ettevõtjad omi ettevõtteid ja alandavad hindu, lootes sel teel oma kaupade ostjaid leida. Tarvitajad ei suuda aga kaupu niisuurul määral osta, nagu neid turule saadetakse. Selle tagajärjel tekib ettevõtjate vahel müügi suhtes terav võistlus.

Igaüks võistlejaist katsub teist turult väljatõrjuda, hindu minimumini, mõnikord koguni alla valmistamiskulusid alandades. Teiseks, hakkavad võistlejad suurjoonelist reklaami kasutama, et rahva tähelepanu oma valmistatud kaupade juhtida ja neid sel teel ostmisele meelitada. Reklaami suhtes on nüüdisaeg väga leidlik. Raudteel suuremasse linna sõites võib

juba eemalt raudtee ääres hiiglasuuri kuulutusi silmata. Linnas eneses näeme öösel majade harju elektri-lampidega valgustatud, mis reklaami teksti moodustavad. Ajalehed kubisevad mitmesugustest kuulutustest, üks silmatorkavam ja algupärasem teisest. Niisugune reklaam nõuab hiiglasuuri kulusid. Kolmandaks, saadavad ettevõtjad, et oma kaupule ostjaid leida agente ja proovireisijaid välja; need rändavad riigist riiki ja linnast linna, tutvustades ostjaid kauba proovidega. Agentide, proovireisijate ülevalpidamine nõuab samuti suurt kulu.

Nüüdisaja teravas võistluses jääb võitjaks see, kes kapitaa- list tugevam. Nõrgemad ettevõtted surevad loomulikku surma s. o. lõpetavad oma tegevuse. See on küll kahjulik üksikule ettevõtjale, kuid rahvamajanduse seisukohalt kasulik, kui maha- jäänud tehnikaga ettevõtted likvideeritakse. Teravat võistlust ja selle tagajärgi silmas pidades tulid ettevõtjad otsusele, et palju kasulikum oleks ühinemise teel alalist sõda lõpetada ja, kindlaks määrates produktsiooni ja müügi tingimused, ühineja- tele õlemasolu kindlustada. Selle mõtte teostusena esinevad meile ettevõtjate ühingud, sündikaadid. Et sündikaadid äär- mise võistluse tulemus, seda tõendavad Ameerikas korraldatud ankeedid. Näit. raudpleki sündikaat tekkis siis, kui ettevõtted enam kasu ei annud ja 15 ettevõtet ähvardas pankrot. Niisa- muti tekkis suhkru trust (sündikaadi kõrgem vorm) peale selle (1887), kui terava võistluse tagajärjel 40-st vabrikust 18 pidid oma tegevuse lõpetama.

Sündikaadid on oma sihi suhtes mitmasugusel kujul olemas:

1) Sündikaadid, mille sihiks on ühine hinnaalandus ost- jatele ja laenu maksimaalse tähtaja kindlaksmääramine jne. Siin on sündikaadi liikmed majandusliselt täiesti iseseisvad. Ainult müügi suhtes on nad osaliselt piiratud.

2) Sündikaadid müügi raionide jaotamiseks ja kindlaksmääramiseks. Iga sündikaadi liige saab kindla raiooni, mille piirides temal on müümiseks ainuõigus.

3) Sündikaadid, mille siht kaupade väljaveo reguleerimine. On kaupu enam valmistatud kui turg nõuab, siis juhitakse ülejäak välismaale. Teinekord määrab sündikaat kindlaks kui- palju valmistatud kaupust sise- ja väliturule peab minema.

4) Sündikaadid keskbüroode (kontorite) asutamiseks kau- pade müügi ja tellimiste jaotamise otstarbel. Niisugused sün- dikaadid on laialist poolehoidu leidnud Lääne-Euroopas: nad kaotavad igasuguse võistluse ettevõtjate vahel saaduste müügi suhtes, jättes neid aga valmistamise alal täiesti iseseisvaiks.

5) Sündikaadid, mille siht on valmistamise suuruse kindlaksmääramine oma liikmetele, et kaupade pakkumist turul vähen- dada ja üliproduktsiooni ärahoida.

6) Trustid, sündikaatlise ühingu kõrgema vormina. Siin liituvad üksikud ettevõtted üheks suureks ettevõtteks müügi ja

ka valmistamise suhtes. Endised omanikud kaotavad oma iseseisvuse ja muutuvad nagu ühise ettevõtte (trusti) aktsionärideks, kes trusti mahutatud kapitaali suurusele vastavalt dividenti saavad ja on asjaajamisest täiesti kõrvaldatud.

On kaks tüüpi truste olemas: ühtedes ühinevad ettevõtted ühes ja samas valmistamisharus, nagu suhkru-, masinaehituse-, või viinavabrikud, teistes näeme ühendatuna niisuguseid ettevõtteid, mis teine teisega valmistamise suhtes ligemalt on seotud, näit. terase trust ühendab ettevõtteid rauamulla soetamise alalt, kivisöökaevandused terase valamise-, malmisulatamise- ja rauavabrikud. Viimases tüübis (kombineeritud ettevõttes) tuleb nähtavale kalduvus valmistamise kontsentratsiooniks. Niisugused ettevõtted on majanduslises võitluses tugevamad: nad ei ripu tootesmaterjaali valmistajatest, ega poolfabrikaatide ostjaist, sest nad töötavad poolfabrikaadid ise ümber.

Trustid tekkisid XIX a. s. 70-datel aastatel P.-A. Ühendatud riikides, kus nad ka kõige enam on poolehoidu leidnud. Nende käes on hiigla suured kapitaalid. Ameerika trust, Standard Oil Company (asutatud a. 1882), kapital ulatab 1.200.000.636 E. k. margani. Kuulsa Ameerika terasetrusti (ühendab 11 suurettevõtet) aktsiakapital ulatas 1908. a. 5.063.960.000 E. k. margani, obligatsiooni kapital 3.511.614.000 E. k. margani ja trusti varanduse kogusumma 1. jaanuariks 1908 kuni 10.390.401.000 E. k. margani. Trusti puhas sissetulek võrdus 1907. a. 938.568.000 E. k. m. Uuemate väljaarvamiste järele on P.-A. Ühendatud riikides suur osa tervest valmistamisest trustide käes. Nad on seal ainuõiguse põhimõtte teostanud: 70—90% valmistamisest üksikuis tööstusharudes on ühe trusti käes. On ka niisuguseid juhtumusi, kus trust ühe tööstusharu on terveni valdanud.

Iseisugust iseloomu sündikaatide keskel kannavad alliance'id, tekkinud Inglismaal. Nende sihiks on sündikaadi ja tööliste ühingu huvisid siduda. Sündikaat teeb tööliste ühinguga lepingu, mille järele esimene on kohustatud tööle võtma ainult teatava ühingu liikmeid ja ühingu liikmed on kohustatud töötama ainult sündikaadi päralt olevates ettevõtetes. Niisugune leping kindlustab sündikaadi seisukohta, võttes teistelt ettevõtjatelt võimaluse kvalifitseeritud töölisi sellest tööliste ühingust saada.

Sündikaatide ja trustide head omadused seisavad valmistamise reguleerimises ja üliproduktiooni ärahoidmises. Nad kindlustavad turuhindade püsivuse ja üksikutele ettevõtjatele paremad väljavaated. Sündikaatide ja trustide tekkimisega kaob terav võistlus, mille tõttu vähenevad väljaminekud reklaamiks, agentidele ja muile vahemeestele saaduste müügi suhtes.

Kõige tähtsam sündikaatide ja trustide jaatav omadus seisab võimaluses paremaid tehnilisi uuendusi kasutada, mille

tagajärjel valmistatavad saadused võivad omaduste ja hindade odavuse poolest. Ettevõtted, mis tehniliselt halvemates tingimustes, suletakse, kuna paremaid laiendatakse ja täiendatakse.

Sündikaatidel (mille all ka truste mõistame) ei puudu ka võrdlemisi silmapaistvad eitavad omadused.

1) Koondades enese kätte suurema osa valmistusest asuvad sündikaadid faktiliselt monopoolses seisukorras, mis neile võimaluse annab valmistatavate saaduste hinda oma huvides kindlaks määrata. Sündikaadid on nüüdisajal õieti enam huvitatud kasu kindlustamisest ja suurendamisest kui valmistamise reguleerimisest. Tegelik elu näitab, et nad igal heal juhtumusel katsuvad hindu tõsta. Näit., tõstis Saksamaal suhkru sündikaat varsti peale asutamist (1900) suhkru hinna 48 margalt 59 margale tsentneri eest. Ameerika terase trust tõstis terase hinna 12 dollarilt 28 dollarile tonnilt. Hindade tõusu all ei kannata mitte ainult harilik tarvitaja, vaid ka riik, kui üks suuremaid tarvitajaist.

2) Sündikaatidele on omased suured väljaminekud, mis ühenduses ainuõiguse (monopooli) kindlustamisega. Et võistlejaist lahti saada, alandavad sündikaadid ajutiselt hindu; nad maksavad võistlejatele hiigla summad, et viimased oma tegevuse lõpetaks, või nad omandavad ostuteel nende ettevõtted. Näit. maksis Prantsuse rafinaadi sündikaat oma võistlejale ligi 39 tuhat E. k. m., et viimane oma tegevuse lõpetaks. Niisuguseid näitusi pakub tööstuselu palju. Nimetatud väljaminekud langevad puhta kahjuna rahvamajandusele ja tarvitajad on sunnitud nad tasuma valmistatud saaduste kõrgendatud hindades.

3) Sündikaatide eitava omadusena esineb asjaolu, et nad omi saadusi välisturul odavamalt müüvad kui siseturul. Niisugust võtet kasutavad paljud sündikaadid nüüdisaja suurriikides. Tihti maksab sündikaat väljaveetavate kaupade pealt preemia. Niisugune süsteem ei vasta rahvamajanduse huvidele; ta on tulus väljamaalastele, kuid kahjulik sisemaa tarvitajatele.

Niisuguse süsteemi kasutamist soodustab nüüdisaja riikidele iseloomulik proteksionistlik majanduspoliitika, nimelt, tollid sisseveetavalt kaupult. Ütleme, et teatava kauba hind välisturul on a , tollimaks aga $-b$; et välisvõistlus kõrvaldatud, avaneb sündikaadile võimalus kaupu siseturul kõrgendatud hinnaga $a+b$ müüa. Et siseturg kirjaldatud tingimusel kulud katab ja kindla kasu annab, juhib sündikaat ülejäägid välisturule ja müüb nad seal hinnaga alla a . Nii esinevad kaitsetollid kindla võitlusabinõuna välisturgude eest. Et teravat võitlust rahvusvahelisel turul kõrvaldada, asutavad võistlejad rahvusvahelise sündikaadi. Niisuguseid sündikaate on nüüdisajal võrdlemisi palju.

4) Tööliste, ametnikkude ja kaupmeeste rippuvus sündi-

kaadist. Küll on sündikaadi ettevõtetes töötasu kõrgem kui teistes, kuid tihti juhtub, et ikkagi kõik töö tingimused tööli-
sele küllalt soodsad pole. Tahab lahkuja tööline oma erialale
vastavat tööd leida, siis on see raske, sest suurem osa teatava
tööstusharu ettevõtetest on sünditseeeritud. Mis puutub kaup-
meestesse, siis kohustavad sündikaadid neid ainult omi kaupu
müüma. Kui kaupmees tõrgub seda tegemast, siis avab sün-
dikaat ta naabruses uue kaupluse ja tõrkuja kaupmees muutub
sõnakuulelikuks.

Sündikaatide eitavaid omadusi silmas pidades, on üksikud
riigid katsunud keeluseaduste abil sündikaatide tegevust likvi-
deerida. Näit. P.-A. Ühendatud riikides keelati XIX a. s. trustid
hoopis ära, sest nad kitsendasid kaubanduse vabadust, mis
riigi põhiseaduses ettenähtud. Nüüd muutis suurem osa truste
oma välise korralduse, omandades aktsiaühingute kuju, ja
hoidis alal oma endise majanduslise iseloomu. Nüüdisajal on
Ameerikas ja Euroopas keeluseadused, kui võitlusabinõu, kõrvale
heidetud ja nõutakse sündikaatidelt avalikke aruandeid, mis
nende tegevust peegeldaks. See abinõu annab vähe tagajärgi,
sest trustid kasutavad oma puhta kasu varjamisel võtet, mida
„kapitaali lahjendamiseks“ nimetatakse. Kapitaali lahjenda-
mine (vatering) seisab selles, et juba trusti asutamise juures
iga üksiku ettevõtte varandus hinnatakse palju kõrgemini töö-
likust väärtusest, mille tagajärjel väheneb aruandes vastavalt
ka puhaskasu.

Võitlusabinõudest on tagajärjerikkamad: sisseveo tollide
alandamine sündikaatide ja trustide monopoliseeritud kauplusi;
riigi ja kogukondade asutatavad vabrikud, mis samu kaupu
valmistavad, mis trustidki; monopoliseeritud tööstusharru kuu-
luvate ettevõtete omandamine ostu teel riigi poolt.

Pealegi peituvad ka elus eneses takistused, mis piiravad
sündikaatide tungi hindu kõrgendada. Sündikaadile enesele
on kasulikum müüa odavamini ja palju, kui vähe ja kallilt.
Kui sündikaadid hindu tuntavalt tõstavad, hakkavad väljaspool
sündikaate seisvad kapitalistid uusi ettevõtteid asutama, et häid
turutingimusi ärakasutada. Kartus tekkiva võistluse eest on
peapõhjus, mis piirab sündikaatide tungi üleliigselt hindu
kõrgendada.

*Ühistege-
lised val-
mistamis-
ühingud.*

Ühistegevus on viimasel ajal jõudsasti edenenud ja ühis-
tegelised ettevõtted silmapaistva koha mittekapitalistlike ette-
võtete reas omandanud (senni peatasime ainult kapitalistlike
ettevõtete juures).

Ühistegelised ettevõtted asutatakse väikeettevõtjate, tar-
vitajate või tööliste poolt mõne majanduslise sihi saavutamiseks
ühisel jõul. Nad jagunevad kolme põhiliki: valmistamis-
ühingud, tarvitajate ühingud ja laenu- ja hoiuühingud. Pea-
tame käesoleval juhtumusel ainult esimeste juures. Valmistamis-

misühingud asutatakse tööliste poolt. Igaüks asutajatest maksab sisse oma kapitaaliosa, mis tarvilik ettevõtte rajamiseks, ja võtab osa ühingu tegevusest isiklise tööga. Niisugustena esinevad näit, kuldseppade, raamatuköitjate, rätseppade jne. ühingud. Tarvilikud tööriistad, tooresmaterjal jne. ostetakse liikmete kokkupandud kapitaaliga ja igaüks liikmetest töötab isiklikult töökojas või vabrikus, kandes ühiselt teistega vastutust ettevõtte eest. Ettevõtet juhatavad valitud isikud. Sarnastes valmistamisühingutes leidsid teostamist Prantsuse revolutsiooni ajal deklareeritud ideaalid — vabadus, ühetaolisus, vendlus. Paljud teadusmehed nägid Ühingutes abinõu töö ja kapitaali huvide kokkukõlla viimiseks, sest nendes on kapitaali omanikud samal ajal ka töölised. Kui palju niisugused ühingud ka poolehoidu ei leidnud, ei suutnud nad ikkagi elujõulistena püsida; suurem osa neist lõpetas varsti peale asutamise oma tegevuse. Põhjusi selleks oli palju: 1) kapitaali vähesus, mis võistluse tugevamate ettevõtetega võimatuks tegi; 2) saamatus ettevõtte juhatamises, sest osanikkude keskel oli vähe osavaid juhatajaid; 3) alalised tülid osanikkude eneste vahel ja rahulolematuse valitud juhatajatega. Nüüdisajal on üsna vähe valmistamisühinguid püsima jäänud. Venemaal tuntakse kirjeldatud ühinguid artellide nime all.

Valmistamisühingutest on elujõulistena ja puhtal kujul püsima jäänud ainult niisugused liigid, nagu ühispimatalitused, rehepeksuühisused jne. põllutööstuses. Nad ühendavad väikeettevõtjaid ainult teatavas valmistamise eriharus. Eestis on käesoleval ajal, näit., ühispimatalitusi ligi sada, kuna mõni aasta tagasi töötas neid kaugelt üle saja. Viimastel aastatel on jälle ühispimatalituste arvulist juurdekasvu ja tegevuse laiendamist märgata. Suurema tähtsuse on omandanud tarvitajate- ja laenu- ja hoiuühingud. Nende juure tuleme hiljemini.

Nüüdisajal etendavad eraettevõtted domineerivat osa, kuid silmapaistva koha on omandanud ka ühiskondlisriiklikud. Viimaste all mõtleme niisuguseid, mis riigi, linna- või maakonna omavalitsuste poolt asutatud mingi ühiskondlismajanduslise sihi saavutamiseks. Terve rida suuremaid ettevõtteid on nüüdisajal kas tervelt või osalt riigi ja ühiskondlikkude ühingute käes, nagu on linna- ja maaomavalitsused. Näit. on riigi käes raudteed, post, telegraaf jne., mil tähtis koht riigimajanduses; tramvaid, telefon, veevärgid, linna saunad, tapamajad ja elektrijaamad kui ka gaasivabrikud on harilikult linna omandus. Nimeetatud ettevõtete siht pole mitte suur kasu, mis iseloomulik eraettevõtetele, vaid ühiskondlikkude tarvete täielikum ja parem rahuldamine. Nad asutatakse, mitte siis, kui kasu kindel, vaid kui seda nõuavad ühiskondlikud huvid. Näit. ei ehita eraettevõtja raudteed majandusliselt ja üldkultuuriliselt mahajäänud riigiosadesse, kuna riik just seda teeb, sest seda nõuavad riigi

*Ühiskond-
lisriikli-
sed ette-
võtted.*

majanduslised, üldkultuurilised, strateegilised ja poliitilised huvid. Riigi päralt on harilikult veel niisugused ettevõtted, nagu sõjariistade-, püssirohu-, vagunite- jne. vabrikud. Tihti asutab riik ettevõtteid ehk omandab neid ostuteel, mitte ainult puht ühiskondlistel põhjustel, vaid sagedasti ka oma sissetulekute suurendamiseks. Näit. Eestis on riigi käes osa põlevkivi kaevandusi. Sedasama võime ka linna omavalitsuste kohta ütelda. Nende asutatud ettevõtete siht ei seisa mitte alati ainult kodanikkude huvide täielikus rahuldamises, vaid ka linna sissetulekute suurendamises.

Ühiskondlisriikliste ettevõtete tegevust vaadeldes näeme, et see ikka laieneb ja suureneb. Iseäranis võib seda linna omavalitsuste ettevõtete kohta ütelda. Riigi ja omavalitsuste tegevust piirab aga kirjeldatud suhtes nüüdisajal üks asjaolu: nad pole küllalt elastilised, et ettenäha ja kasutada tihti järevalt muutuvaid turu tingimusi.

Varade vahetus.

Algaegadel ei lahutanud mingisugune vahepealne protsess varade valmistamist nende tarvitamisest. Valmistamisele järgnes otseteed tarvitamine, kuna vahetus tol ajal tundmata oli. Ühenduses tööjaotuse tekkimise ja edenemisega ja sellega kaasas käiva ühiskondliku differentseerumisega valmistavad inimesed enam kui ise tarvitavad, s. o. nad ei valmista mitte ainult enesele, vaid ka teistele. Et kõiki omi tarbeid rahuldada, peavad inimesed selleks tarvilikud varad vahetuse teel omandama. Ütleme, kingsepp valmistab nädalas 10 paari saapaid, kuna ta ise vajab ainult ühe paari aastas. Et toiduaineid, riideid, korteri jne. saada, peab kingsepp valmistatud saapad, 9 paari, tarvete rahuldamiseks tarvilikkude varade vastu ümber vahetama. Nii tekib aega mööda *v a r a d e v a h e t u s*, mille all mõistame varade liikumist valmistajalt tarvitajani. Nüüdisajal on vahetus valitseva koha majanduslises elus omandanud. „Kõik nüüd ostetakse ja müüakse“.

Varade vahetus sünnib *t u r u l*, s. o. maa alal, mille piiris teatava vara ostjad ja müüjad kokku saavad ja vahetuslepinguid soovivad. Turg on oma ruumi poolest mitmesugune: kohalik-, rahvuslik- ja rahvusvahelik ehk ilmaturg. Kohalikkudel turgudel (näit. linnas) sünnib vahetus, ühelt poolt, maa ja linna, teiselt poolt aga linnlaste endi erirühmade vahel. Turgu nimetatakse rahvuslikuks, kui vahetus ja hindade kujunemine sünnib terve riigi maa alal. Näit. õlikivi hind oleneb käesoleval momendil ainult siseriiklistest ostu ja müügi tingimustest, sest õlikivi sisse- ja väljavedu puudub. Turg kannab rahvusvahelise ehk ilmaturu nime, kui vahetus ja hindade kujunemine sünnib terve ilma piires. Rahvusvahelisest turust võime rääkida näit. vilja, metallide, puuvilla jne. suhtes. Rahvusvahelist iseloomu kandvate varade arv aga suureneb alatasa majanduslise elu edenemisega.

Vahetusobjektidena esinevad majanduslised varad nimetatakse *k a u p a d e k s*.

Igal turul, olgu see kohalik, rahvuslik või rahvusvaheline, esinevad ostjad ja müüjad. Esimesed loovad nõudmise. Nõudmine on kaupade summa, mis ostujõulised ostjad omandada soovivad. Nõudmine pole kindel ja püsiv suurus

*Vahetuse
ja turu
mõiste.*

Ta muutub väga mitmesugustel põhjustel: näit. kaupade kalliduse ja odavuse, rahvajõukuse jne. mõjul. Kui kaup odavamaks muutub, saab ta kättesaadavamaks suuremale hulgale ja nõudmine suureneb. Kui kaup aga kallineb, loobuvad vähem jõukad rahvakihid selle ostmisest ja nõudmine väheneb.

Müüjad loovad pakkumise turul. Pakkumine on kaupade summa, mis turule toodud müümiseks. Pakkumine, samuti nagu nõudminegi, pole kindel ja püsiv suurus. Ta muutub, on kord suurem, kord vähem. Kui kaupade hinnad tõusevad, saadavad müüjad enam kaupu turule, et kõrgemaid turuhindu ära kasutada. Pakkumine suureneb. On aga turuhinnad langenud, väheneb ka pakkumine, sest niisugustel tingimustel pole kaupade müümine kasulik. Pakkumine väheneb. Nii kõigub nõudmine ja pakkumine vahetpidamata.

Et vahetusprotsessi olemusest arusaada, selgitame ligemalt üksikuid küsimusi (vahetusväärtus, hind, raha jne.), mis vahetusega ligidalt seotud. Peatame kõige pealt vahetusväärtuse mõistel.

*Õpetus
vahetus-
väärtusest.*

Kahe kauba vahetus sünnib alati kindlas proportsioonis. Näit. üks taskunuga vahetatakse 5 tindipliatsi vastu, 1 tindipliats 20 sule vastu jne. Õpetus vahetusväärtusest peab selgitama ja leidma aluse, mis kindlaks määrab vahetatavate kaupade arvulised (kvantitatiivsed) suhted, s. o. ta peab selgitama, mispärast teatav arv üht kaupa vahetatakse nimelt teatava arvu teise kauba vastu.

Kahjuks pole kirjeldatud küsimuse suhtes majandusteadus kunni nüüdisajani suutnud ühtlast ja kindlat vastust anda. On mitu teooriat ehk õpetust olemas, millistest tähtsamad kaks. Esimese lähtekohaks on töö, mis kauba valmistamiseks kulutatud — see on töö väärtuse õpetus (objektiivne väärtuse õpetus); teise lähtekohaks on kauba kasulikkus inimesele — see on piirkasulikkuse õpetus (subjektiivne väärtuse õpetus).

Tööväärtuse õpetus.

Tööväärtuse õpetusele panid aluse Inglise majandusteadlased Adam Smith ja David Ricardo. Hiljemini täiendasid ja arendasid seda õpetust Saksa majandusteadlased Robertus ja Marx, teaduslise sotsialismi esitajad; viimane oma kuulsas töös „Kapital“ andis tööväärtuse õpetusele täieliku kuju.

Kõik majandusteadlised varad on tööväärtuse õpetuse järele töö tulemus. Töö hulk ehk summa, mis varade valmistamiseks kulutatud, moodustab nende väärtuse, mille alusel varade vahetus tegelikult sünnib. Näit. kui paari saabaste ja kübara valmistamiseks 10 tundi kulutatakse, siis vahetatakse paar saapaid ühe kübara vastu. Täheandab, kulutatud töö on kõigile kaupule iseloomulik omadus, mis võimaluse loob kaupu võrrelda, hinnata väärtuseliselt ja ka lõpuks vahetada. Sellega

on töö kaupade loojana kõigi kaupade vahetusväärtuse üldine määraja.

Missugune töö võetakse väärtuse määramisel arvesse?

On olemas liht- ja kvalifitseeritud töö. Viimase all mõistetakse niisuguseid töid, mis nõuavad suurt ettevalmistust, nagu tehniku ehk inseneri töö. Tööväärtuse õpetuse järel võrdub iga keerulisem töö, töö mis nõuab suurt ettevalmistust ja osavust, kasvatatud liht tööle, näit insener 4 töötundi võrdub lihttöölise 12 töötunnile. Et välja arvata, kui palju tööd teatava vara valmistamiseks üldse kulutatud, võetakse arvesse kõigepealt otsekohe valmistaja — töölise töö, nagu kuduja ja värvija oma; edasi arvatakse välja töö, mis tootesainete, masinate, tööriistade jne., jne. valmistamiseks kulutatud. Tooresaine (liikuv kapital) läheb omas väärtuses otsekohe ja täielikult valmistatava vara väärtusse üle, kuna masinad, vabriku hooned jne., s. o. põhikapital, läheb valmistatava vara väärtusse üle aegamööda, jao kaupa.

Võtame ülaltoodud mõtte illustreerimiseks järgmise näituse. Ütleme puuvillase riide vabriku väärtus võrdub 50.000 tööpäevale ja püsib valmistamise teenistuses 50 aastat. Masinad maksavad 5000 tööpäeva ja töötavad 5 aastat. Aasta jooksul kulutatud puuvill maksab 1000 tööpäeva. Kudujad kulutavad riide valmistamiseks 1500 tööpäeva. Kui meie aasta jooksul riide valmistamiseks üldse kulutatud töö summa väljaarvame, siis näeme et vabriku hoone peale langeb sellest 1000 tööpäeva, masinatele 1000 päeva, tooresainele s. o. puuvillale 1000 päeva, kudujate tööle 1500 päeva, kokku 4500 tööpäeva. Kui operatsiooni aasta jooksul vabrikus 1500 tükki riidet valmistatakse, siis maksab iga tükk 3 tööpäeva.

Teatavasti on töö omaduseliselt mitmesugune. Näit. töötab üks kuduja intensiivsemini ja produktiivsemalt kui teine: üks valmistab päevas 3 tükki riidet, teine aga 5. Tööväärtuse õpetus ütleb, et teatava vara valmistamiseks kulutatud töö üldsumma väljaarvamisel võetakse arvesse keskmise töölise töö, (töö, mis tehtud keskmise pinevuse ja osavusega). Edasi, varade valmistamine võib sündida tehniliselt mitmesugustes tingimustes: ühes ettevõttes on tarvilusel kõige moodsamad ja täielikumad, teises aga vananenud masinad, kolmandamas töötatakse koguni käsitsi. XVIII a. s. ja XIX a. s. algul valitses käsitsi valmistamine, masinatega valmistamine esines erandina. Hiljemini muutub aga valitsevaks masinatega valmistamine. Esimesel juhtumisel kulutati teatava vara valmistamiseks enam tööd, viimasel aga vähem. Nii võetakse teatava vara valmistamiseks kulutatud töö üldsumma väljaarvamisel arvesse keskmise töölise töö kõige enam levinud tehnilistel valmistamistingimustel. Seda tööd nimetab tööväärtuse õpetus ühiskondlistarvilikuks tööks, mis vara väärtuse määrajana esinebki.

Vanematel aegadel vahetati kaup otsekoheisel teel: näit. tükk riidet paari saabaste, vilja või metalltarbeasjade vastu. Hiljemini selgus ühes majanduslise elu arenemisega, et niisugune vahetus pole otstarbekohane; ja tema teostamine suurte raskustega seotud. Sellepärast tekib tarve vahekauba, kui kõigi vahetavate kaupade väärtuse üldavaldata järgi. Vahekaup, nagu ekvivalentne kaup, pole muud midagi kui raha. Rahana esinesid esialgu sool, kariloomad või loomade nahad, ühesõnaga, niisugused kaubad, mille järele üldine tarve oli olemas. Aja jooksul astuvad nende asemele jaunismetallid. Raha on samuti inimese töö saadus, nagu iga teine kaup, mispärast ta ka turul tsirkuleerib. Raha läheb teistest kaupust lahku ainult selles, et temas on otstarbekohasem avaldada teiste kaupade vahetusväärtust, mille määraks ühiskondlistarvilik töö. Nii sünnib vahetus nüüdisajal raha abil.

Analüüserides vahetusprotsessi jõuab Marx lõpuks otsusele, et kapitaali kasu ehk lisaväärtuse loojaks on töö. Töö, nagu kapitaali liigitamisel nägime, moodustab muutuva kapitaali.

Kaupade valmistajad esinevad turul oma kaupadega, nad vahetavad raha vastu ja ostavad raha eest teisi kaupu, et omi tarbeid rahuldada. Niisugust vahetusprotsessi võime järgmise valemiga (formuliga) kujutada:

$$\begin{array}{c} \text{Kaup} - \text{Raha} - \text{Kaup} \\ \text{K} - \text{R} - \text{K} \end{array}$$

Raha, nagu näha, esineb kaupade vahetusvahendina. Valem $K - R - K$ vastab muidugi niisugusele majanduslisele korrale, kus valmistajateks on peaaesjalikult iseseisvad käsitöölised. Kapitalistlikes korras on vahetusprotsess teistsugune. Kapitalist ilmub teatava raha summaga varustatud turule, et tööriistu, tooresmaterjaali ja elavat tööjõudu muretseda; viimane on samasugune kaup, nagu iga teine, mis kapitalist raha eest omandab. Lepingu põhjal lähevad tööliste töö, samuti ka ta töö saadused kapitalisti võimusesse. Töö saadused müüb ta turul, et katta valmistamiskulud ja saada kasu. Nii astub kapitalistlikes majanduses valemi $K - R - K$ asemele teine, nimelt:

$$R - K - R$$

Teine valem erineb esimesest mitta ainult selles, et esimese järele ettevõtja tegevus algab ja lõpeb kaubaga, kuna teise järele aga rahaga, vaid ettevõtjate erihuvide suhtes: esimesel juhul on ettevõtja peahuvi kaup, mis ta vahetuse teel oma kauba vastu saab, kuna teisel juhul ettevõtja kapitalisti peahuvi seisab kasus. Kapitalist peab kasu saama, sest vastasel korral oleks täiesti mõttetu oma raha kulutada, suurt ja keerulist ettevõtet juhtida, riisikut kanda jne. Ta peab lõppude lõpuks oma ettevõtte operatsiooni aasta tegevusest enam saama kui kulutatud. Järjekult, teise valemi õige kuju on

$$R - K - R + r$$

Loomulikult tekib küsimus: kuidas sünnib väärtuse juurdekasv — r. Kas võib ta tekkida kaupade vahetusprotsessi tagajärjel? Ei. Vahetusprotsessis realiseeritakse ainult see, mis oli enne valmistatud, sest vahetatakse ainult ekvivalentsed kaubad. Väärtuse juurdekasv (r) sünnib valmistamisprotsessis. Kapitalistlike ettevõtete funktsioneerib alalise ja muutuva kapitaali s. o. valmistamisvahendite ja elava tööjõu abil. Alaline kapital jääb valmistamises muutumata — ta ei loo mingi ülejääki kapitalistile, vaid katab ainult enese kulud. Hoopis teist ise loomu kannab muutuv kapital — kapitalisti omandatud elav tööjõud lepingu põhjal. Ta loob kapitaali kasu ehk lisaväärtuse (r).

Kuidas sünnib see? Kapitalist ostab turul tööjõu, mille väärtus võrdub tööliste ja ta perekonna elatisvahendite valmistamiseks tarvilikule töösummale. Ütleme, et nimetatud töösumma (tööjõu väärtus) võrdub 6 töötunnile. Kui tööline töötab ainult 6 tundi s. o. loob sama palju saadusi kui ta palgana ettevõtjalt saab, siis ei saa lisaväärtus ehk kapitaali kasu tekkida. Tegelikult aga näeme, et tööline töötab mitte 6, vaid, ütleme, 10 või enam tundi, nagu see töö lepingus ettenähtud. 10 töötunniga loob tööline kapitalistile 4 töö tunni võrra enam väärtusi, kui ta ise tööpalgana kapitalistilt saab. Selles kapitalistit tasumata jäänud lisatöös (4 tundi) peitubki kapitaali kasu ehk lisaväärtuse põhjus. Nimetatud 4 töötunni jooksul loodud saadused moodustavadki lisaväärtuse. Niisugune on tööväärtuse õpetus vahetusväärtusest ja kapitaali kasu tekkimisest.

Teine, s. o. subjektiivne õpetus vahetusväärtusest tekkis võrdlemisi varakult. Esialgul tõendas nimetatud õpetus, et varade vahetus sünnib nende kasulikkuse alusel, et suure kasulikkusega varad vahetatakse suurema arvu vähema kasulikkusega varade vastu. Niisugusel lihtsal kujul esineb subjektiivne õpetus XIX a. s. algul Prantsuse majandusteadlase Say töödes. Aja jooksul leiab see õpetus täiendust majandusteadlastelt Gossenilt ja Jevonsilt, kuid lõpuliku kuju annavad temale Austria kooli esitajad — Menger, Wieser ja Böhm-Bawerk. Subjektiivne õpetus vahetusväärtusest omandab nüüd ka uue nime — teda nimetatakse piirkasulikkuse (предѣльная полезность, Grenznutzen) teooriaks.

Piirkasulikkuse õpetus väidab, et inimene hindab varasid nende piirkasulikkuse järele; viimase all mõistetakse kõige vähemat kasulikkust kõikidest kasulikkustest, mis on varal ta teatava hulga juures. Oletame, et inimesel on 6 pange vett. Esimene pang läheb kõige tähtsama tarbe jaoks — janu kustutamiseks, teine — toidu valmistamiseks, kolmas — loomade jootmiseks, neljas — enese pesemiseks, viies — ruumide puhastamiseks, kuues — lillede kastmiseks. Tähen datud kuuest tarbest on viimasel, kõige väiksem tähtsus ja kuue pange vee

*Piirkasu
likkuse-
õpetus.*

juures avaldub vee kõige vähem kasulikkus, piirkasulikkus, lillede kastmises. Selle piirkasulikkuse järele hinnatakse ka ülejäänud 5 pange vett s. o. vara hindamine omas kogusummas sünnib vara piirkasulikkuse järele. Kui vesi mõnesugustel põhjustel pange võrra väheneb, siis inimene 5 pange vee juures loobub mitte janu kustutamisest, ega toidu valmistamisest, vaid lillede kastmisest ja vee piirkasulikkus suureneb; ta määrajaks saab vee kasulikkus ruumi puhastamisel. Kui inimesele jääks ainult 1 pang vett, tõuseks vee piirkasulikkus maksimumini ja selle määrajaks oleks vee kasulikkus janu kustutamisel. Arusaadav, mispärast kõrbes kõige pisem vee hulk omandab haruldaselt kõrge väärtuse, piirkasulikkuse. Elab inimene aga jõe ääres siis võrdub vee piirkasulikkus nullile, s. o. ta ei maksa midagi.

Piirkasulikkuse õpetuse järele hindab iga inimene vahetusse astudes vahetatavat kaupa, isiklikult oma tarvetele vastavalt. Need isiklikud hindamised põrkuvad turul kokku ja lõpuks lõpuks omab vahetusväärtus ühe üldise tasapinna.

Kui piirkasulikkuse õpetust ligemalt vaadelda, siis näeme et ta sisuliselt kujutab iseenesest mõistetavat tõeasja, mis oma olemuselt järgmine: mida tarvilikum meile vara, mida vähemal hulgal ta saadaval, seda kõrgemini meie teda hindame, seda suurem ta väärtus, piirkasulikkus. Näit. kui võid on seda võrt palju, et teda mitte ainult arstirohuna ja toiduainena, vaid ka vankrimäärdena kasutatakse, siis hinnatakse võid võrdlemisi madalasti. On võid aga vähem — ainult arstirohuks ja toiduaineks, hinnatakse teda märksa kõrgemini; jätkub võid aga ainult arstirohuks, tõuseb ta piirkasulikkus kunni ülimalt.

Mõlemad õpetused vahetusväärtusest on ühekülgsed: tööväärtuse õpetuse lähtekohaks on valmistaja, kuna piirkasulikkuse õpetuse lähtekohaks on aga tarvitaja. Nimetatud õpetuste ühekülgsusega on seotud nende puudused. Tööväärtuse õpetuse seisukohalt pole arusaadav, mispärast näit. veinid Madeira saarelt kallimad on kui harilikud veinid Prantsusmaalt ja Saksamaalt, vaatamata sellepeale, et esimeste valmistamine ei nõua enam töökulu kui teiste oma. Samuti tööväärtuse õpetuse seisukohalt jääb arusaamatuks, mispärast näit. kasepuu süld männipuu süllast kallim, plaatina võrratu kallim rauast jne. Piirkasulikkuse õpetuse seisukohalt jääb aga selgusetu, mis määrab niisuguste varade väärtuse, nagu tooresmaterjalid, masinad, tööriistad jne. Nad pole otsekoheseks tarvitamiseks määratud, vaid uute varade valmistamiseks. Böhm-Bowerk väidab, et niisuguste varade väärtuse määrab nende abil valmistatavate varade piirkasulikkus. Näit. kudumismasina väärtuse määrab kujutud riide piirkasulikkus. Niisugune väide paistab vähe vastuvõetavana, sest võimatu on valmistamisvahendi väärtust valmistamata varade väärtusest rippuvaks teha. Piir-

kasulikkuse õpetus ignoreerib täielikult vara valmistamiseks kulutatud tööd.

Mõlemaid õpetusi võrreldes, tekib küsimus — kumb neist, puuduste peale vaatamata, on vastuvõetavam s. o. elule vastavam. Vastuvõetavamaks tuleb lugeda tööväärtuse õpetust, sest ta tugeb reaalsele ja objektiivsemale alusele s. o. tööle, kuna piirkasulikkuse õpetus aga puht subjektiivsele hindamisele.

Silmas pidades kirjeldatud õpetuste ühekülgst, ühed majandusteadlased (dualistlik õpetus) tõendavad, et varade vahetusväärtus oleneb kahest iseseisvast põhitegurist: kulutatud tööst ja piirkasulikkusest. Majandusteadlased Clark, Seligmann j. t. väidavad, et nimetatud põhitegurite vahel ka täieline kokkukõla valitseb, s. o. valmistatud varadesse mahutatud töö on tasakaalus nende piirkasulikkusega, nii et vahetusväärtuse määrajana võib ükskõik kumba neist võtta. Ka Vene tähtsam majandusteadlane Tugan-Baranovski kirjutab, et „valmistatud varade piirkasulikkus on proportsionaalne nende töö kulule“. Kuid tema arvates on see proportsionaalsus puhtal kujul ainult ideaalina mõeldav.

Teised majandusteadlased (õpetus turu hindadest), samuti väljaminees tööväärtuse ja piirkasulikkuse õpetuste puudustest, tõendavad, et abstraktset õpetust vahetusväärtusest on võimatu anda. Väärtust, mille määrajaks kulutatud töö või piirkasulikkus, pole elus olemas. On olemas ainult turu hinnad, mis olenevad igal teataval momendil turu mõjudest ja nende tingimustest. Teoreetilisel majandusteaduse ülesanne seisvat selles, et neid mõjusid ja nende vastastikuseid suhteid äratähendada.

Mis on hind? Kauba hind on summa raha, mille vastu kaup vahetatakse. Ta on kauba vahetusväärtus ainult rahas väljendatuna. On ju raha samasugune töö tulemus, nagu iga teine kaup. Hind pole püsiv suurus, ta muutub: kord tõustes, kord langedes. Siiski on olemas üldine hindade tasapind, nimelt, keskmised turu hinnad. Kui mitmesugused hinnad turul ka pole, lõppude lõpuks jõuavad nad ikkagi mingisuguse keskmise tasapinnani. Keskmised turu hinnad olenevad valmistamiskuludest. Valmistamiskulu moodustavad varade valmistamisel tarvitatud toores- ja abiained, põhikapital, töölise töö tasu ja kauba vedu turule. Hindade kõikumine sünnib valmistamiskulu ümber, olenedes pakkumisest ja nõudmisest.

Valmistamise reguleerijaks on kapitalistlike majanduslike korra juures kapitalist. Ta siht on võimalikult suur kasu. Kui mõnes valmistamisturust saaduste hinnad on valmistamiskuludest tuntavasti suuremad, mille tagajärjel ka kapitaali kasu suurem, siis voolavad kapitaalid vähema kasuga valmistamisharudest suurema kasuga harudesse (siin tuleb nähtavale nüüdisajale iseloomulik vaba võistlus). Viimastes nüüd muidugi valmistamine ja ka pakkumine suureneb, mis asjaolu loo-

Hind.

*Hinna
mõiste.*

mulikult hindade langemise esile kutsub (mõnikord koguni alla valmistamiskulu). Hindade langemise otsekohene tagajärg on kasu vähenemine. Kapitaali voolamine ühtedest valmistamisharudest teistesse sünnib sennikaua kui kasu igal pool ühesuguseks muutub ja keskmised hinnad kujunevad. Nüüd võrduvad kaupade hinnad valmistamiskuludele ühes hariliku keskmise kasuga.

Huvitav on tähelepanna, et hindade kõikumine mitmesuguste kaupade suhtes pole ühesugune. Toreduskaupade hinnad langevad pakkumise vähenemise tagajärjel võrdlemisi vähe. See on ka arusaadav. Et nendeta kerge läbi saada, siis väheneb võrdlemisi vähese hindade tõusu tagajärjel ka nõudmine nende järele, ja mis siis hindade tõusule piiri paneb. Vastupidise pildi pakuvad meile hädalisemate tarvete rahuldamiseks minevad saadused, nagu vili. On andmed, mis näitavad, et hinnad tõusevad 20⁰/₀, kui rukki saak 10⁰/₀ väheneb, väheneb rukki saak aga 50⁰/₀, siis hinnad tõusevad üle 400⁰/₀. Niisugune kiire hindade tõus on tingitud 1) terve rahvastiku paratamata vajadusest rukki järele, 2) võimatusest põllusaaduste valmistamist vastavalt nõudmisele kiiresti laiendada. Juhtides aga tähelepanu valmistamistööstuse saadustele, näeme, et nende suhtes nõudmise suurenemine nii suurel määral hindade kõikumist ei põhjusta. Valmistamistööstuses oleneb produktsiooni laiendamise enam inimesest kui loodusest: on nõudmine suurenenud ja hinnad tuntavasti tõusnud, siis laieneb valmistamine (kui tooresainest puudu pole) ja suureneb pakkumine, mille tagajärjel hinnad langevad hariliku, keskmise tasapinnani. Hindade terav võnkumine (kõikumine) valmistamiskulude ümber ei oma alalist ja üldist, vaid ajutise ja kohalise iseloomu. Harilikult kalduvad turu hinnad üldise seaduse järele tarvilisele tasapinnale (keskmised hinnad), mille määrajaks valmistamiskulud.

Senni, hindade juures peatades, võtsime arvesse niisuguseid kaupu, mida võimalik valmistada soovitaval määral, s. o. vastavalt nõudmisele. On olemas aga terve rida kaupu (monopoolkaubad), mille valmistamine on piiratud loomulikkudel või kunstlikkudel põhjustel. Nende kaupade valmistamise suhtes on vaba võistlus oluliselt piiratud ja kapitaali juurdevool vastavatesse valmistamisharudesse ei sünni vabalt, mispärast nimetatud kaupade hinnad kujunevad valmistamiskulust väljaspool seisvatel tingimustel. Hinnad ei lähene siin valmistamiskuludele, nad seisavad püsivalt viimastest märksa kõrgemal. Sel tõsiasijal tugeb nüüdisajale iseloomulik kapitaali tung ühineda: sündikaadid või trustid, monopoliseerides teatava valistamisharu, tõstavad hinnad harilikust tasapinnast, mille määrajaks valmistamiskulu, märksa kõrgemale, et nii oma kasu suurendada. Siin tuleb silmas pidada, et monopoolhinnad käsitaval juhtumusel ei olene mitte ainult monopolistist, näit. sündi-

kaadist. Viimane on ikkagi teataval määral seotud nõudmise ja pakkumise seadusega. Monopolist erineb selles ettevõtjast, kes kaupu vaba võistluse tingimustel valmistab, et ta võib oma äranägemise järele pakkumist suurendada või vähendada. Pakkumise vähenedes tõusevad hinnad ja suureneb kasu. Et aga ettevõtjale — monopolistile pole tähtis kasu üksikult kauba üksuselt, vaid ettevõtte kasu omas kogusummas, siis on sellega pakkumise vähendamisele kindel piir pandud, millest ettevõtja oma huvides üle ei astu. Teeb ta seda, siis väheneb ettevõtte üldine läbikäik ja ühes sellega ka kasu kogusumma.

Ettevõtjate — monopolistide tegevust piirab kirjeldatud suhtes veel teine asjaolu. Iga kaup võistleb teiste kaupadega, mis samu tarbeid rahuldavad. Näit. kohvi võistleb tee ja shokolaadiga, petroleum elektri ja gaasiga, jne. Kui üks võistlevaist kaupust on monopoliseeritud (kohvi, petroleum või gaas) ja nende pakkumine tuntavalt väheneb, mille tagajärjel ka hinnad vastavalt tõusevad, siis astub monopoliseeritud kauba asemele teine (tee, elekter) ja surub esimese kauba hinna loomulikule tasapinnale, kuna nõudmine selle kauba järele võistleva kauba tarvituselevõttega väheneb. See on asjaolu, mille tõttu mõne kauba monopoliseerimise katsed ei õnnestunud.

Perioodiliselt võib iga kaup monopoolhinna omandada, kui ühel või teisel põhjusel selle arvuline suurendamine võimata. Nii on lugu viljaga enne uut lõikust, kalaga enne uut püügiaega ja iga teise kaubaga, kui transporteerimine mõnesugustel põhjustel katkestatakse. Nimetatud juhtumustel tõusevad turuhinnad kaugelt kõrgemale valmistamiskuludest.

Monopolistina esineb ka riik: ta päralt on terve rida ettevõtteid, nagu post, telegraaf, raudteed, püssirohuvabrikud, põletatud viina müümine jne.

Nonopoolhinna omandavad ka niisugused varad, nagu vanad väärtuslikud raamatud, kujud ja kuulsate maalikunstnikkude teosed, veinid, mis valmistatakse ainult teataval maapinnal kasvavaist viinamarjust jne.

Niisuguste varade pakkumise suurenemine ei olene inimesest, vaid kõrvaldamata loomulikkudest põhjustest, mispärast nende hinnad kas püsivad või aja jooksul tuntavalt tõusevad. Näit. omasid XVIII a. s. Raffaeli maalid monopoolhinna, kuigi mitte liig kõrge. XIX a. s. tõusid samad maalid oma hinnas tuntavasti. Tõusu põhjuseks oli rahvarikkuse suurendamine, eriti rikkamate arvuline juurdekasv, mis tähendab nõudmise suurenemist.

Et kauba hinnad valmistamiskuludest olenevad, seda tõendab uuema aja majandusline edenemine. Teatavasti leiti XVIII a. s. lõpul masinad ja võeti tarvitusele aurjõud, mis põhjaliku pöörde, revolutsiooni tööstuses sünnitasid. Juba XIX a. s. algul näeme tööstussaaduste hinna langemist, nimelt, langevad puuvillase lõnga ja riide, hiljemini ka villase ja linase riide hin-

nad. Tööstussaaduste hindade langemist näeme ka XIX a. s. viimastel aastakümnetel, mis kõige ligemas ühenduses on valmistamiskulude alanemisega. Viimaste vähenemine sündis kolmes suunas. 1) Vähenesid uute ülesleiduste tagajärjel varade valmistamiseks tarvilikud väljaminekud. 2) Vähenesid transpordi kulud raudtee võrgu laienemise tõttu. 3) Avaldas oma mõju hindade langemisele ka terav võistlus ettevõtjate vahel. Nimeetatud asjaolude tõttu langesid metallide hinnad 30%⁰, tekstiiltööstuse saaduste (osalt) hinnad 40%⁰. Keemia tööstuses, kus viimastel aastakümnetel terve rida ülesleidusi tehti, langesid saaduste hinnad veel tuntavamini: sooda, vosvori, potashi hind langes 60-st ja 70-st aastatest künni XX a. s. alguni 2—5 kordselt, hiniini, jodoforimi, aniliinivärvide hind 5—6 kordselt. Tõsi, et viimasel aastakümnel tööstussaaduste hinnad tõusid, kuid selleks mõjusid kaasa sündikaadid ja trustid. Nimetatud ühingud, monopoliseerides turgu, tõstavad hinnad valmistamiskuludest kaugelt kõrgemale. X

*Raha.
Raha
mõiste.*

Esialgu kandis vahetus naturaalselt ehk otsekohest iseloomu: üks vara vahetati otseteed teise vastu, näit. looma nahad vilja vastu või ümberpöördukt. Niisugune vahetus on vähe otstarbekohane — ta nõuab palju aega, jõukulu ja on üldse tülikas. Ütleme, et raha üldse olemas ei ole ja näit. tislert lähed oma elutarbeid rahuldavaid varasid vahetuse teel muretsema. Ta peab koorma kappe ja toole kaasa võtma ja otsima, kust ta niisuguse põllupidaja leiab, kes valmis on oma leiba ja kartulid kapi ja tooli vastu vahetama. Hea, kui esimene põllupidaja, kelle poole ta pöörab, tarvet kapi ja tooli järele tunneb. Kergesti võib aga teisiti juhtuda. Nüüd on tislert sunnitud teise või koguni kolmanda või neljanda juure minema. Arusaadav, et tarvilikkude varade saamine otsekohele vahetuse teel kerge pole — ta on mitmesuguste raskustega seotud. Naturaalvahetus oli enam vähem võimalik siis, kui rahvaste majandusline elu oli lihtne, vähe arenenud ja vahetus võrdlemisi harva esines. Ühes majandusline elu arenemisega ja tihenemisega võetakse tarvitusele isesugune vahetusabinõu, mis varade vahetust tuntavalt hõlbustab, nimelt, r a h a. Rahana esinevad ühiskonnas alati niisugused varad, mis kõigi poolt heameelega vastu võetakse nende üldiselt tunnustatud väärtuse tõttu. Sool, näit., oli laialt rahana tuntud, iseäranis aga Aafrika sisemaal, kus ta tahvliteks tehti ja ärakaaluti. Omal ajal maksis Aafrikas 14 aastane ori 12 n. soola. A. 1846 tehti Abessiinias soola tahvlid 6 tolli pikad, 3 tolli laiad ja 1¹/₂ tolli paksud. 60 niisugust soola tahvlit maksid ühe taalri. Hiinamaal on tahvliks pressitud tee tuntud kui sõjaväe palk. Mehikos tarvitati kakao ube kotikeste sees vahetusabinõuna. Elevandi luu, suhkur, tubak, pipar jne. on rahana tarvitusel olnud ja on osalt praegugi. Rahana esinevad harilikult ühel

või teisel majandusajajärgul niisugused asjad, mis kõige paremini tolle aja rikkust suudavad kehastada. Näit. jahipidamise ajajärgul esinesid rahana metslindude ja loomade nahad ja nende osad. See on ka arusaadav, sest tapetud looma liha, mis ruttu halvaks läheb, ei võinud raha osa täita. Loomade nahad kuuluvad ainete hulka, mis võib olla esimestena raha funktsioone täitsid. Vana aja kirjanikkude töödest leiame andmeid, mis lasevad arvata, et Roomas, Spartas ja Kartaagos nahad vanamal ajal rahana esinesid. Põhja-Ameerikas Hudsoni piirkonnas esines väärtuse üksusena kunni viimase ajani piibrinahk. Skandinaavia rahvad tarvitasid karistusmaksuna looma nahku: näit. sõnadega haavamise eest võeti trahviks üks rebase nahk. Karjakasvatuse ajajärgul ja ka madalal kultuuri astmel seisvatel põlluharijatel rahvastel esinevad kariloomad rahana. Kariloomi on kerge ühest kohast teise saata ja aastate jooksul alal hoida, mispärast nad rahaks enam-vähem kohased olid. Greeka lugulauludes hinnatakse sagedasti mitmesuguseid asju ja ka inimesi kariloomadega: vask sõjariided maksavad 9, kuld sõjariided 100 härja; Laertes, Odüsseuse isa, ostis oma nooriku Eirikleia 20 karilooma eest; naesterahvas, kes mitmes kunstis osav, maksis 4 karilooma. Drakoni seadustes trahvi üksusena võetakse kariloomad. Kui hiljem Athenas metallist rahad tarvitusele võeti, siis löödi nendele härja kuju. Ka Roomas tarvitati võrdlemisi hilise ajani kariloomi, nagu lambaid ja vasikaid, rahanä. Ladinakeelne raha nimi — *pecunia* — on tuletatud sõnast *pecus*, mis tähendab karilooma. Vanadel germaanlastel Tacituse järele sarnastati rikkus kariloomade omandamisega ja tarvitati vahetusabinõuna iseäranis hobuseid.

Paljud põllusaadused pole vähem kohased rahana, kui senni nimetatud asjad. Sellepärast etendas põlluharijatel rahvastel raha osa teravili. Kesk-Ameerikas, eriti Mehikos, funktsioneeris rahana mais. Joonia saartel, Mitileenas, Väike-Aasia linnades tarvitati pikemat aega maksu abinõuna oliivi õli. Perus esines rahana pipar, teistes kohtades (Ameerikas) — tubaka lehed, Filipiini saartel — riis.

Oma loomulikkude omaduste tõttu esinevad rahana kõige paremini metallid. Kõigil aegadel, millistelt meil andmed olemas, on kuld, hõbe, vask, tina, osalt raud suuremal või vähemal määral raha osa etendanud. Aristoteles'i ja teiste kirjanikkude järele olnud raud võrdlemisi laialt rahana tarvitusel. Raudraha figureeris veel hiljuti Jaapanis (väiksemate maksude piirkonnas).

Mis puutub kõbedasse ja kullasse, siis etendasid nad raha osa kõige kindlamini ja püsivamini. Sõnad ise — kuld, hõbe — tähendasid tihti raha. Greekakeelne sõna *arguros* tähendab hõbedat ja raha üldse, ladinakeelne sõna *aes* tähendab

dab mitte ainult vaske ja pronksi, vaid ka raha. Prantsuskeelne *argent* tähendab hõbedat ja raha.

Raske otsustada kus ja kunas kuld ja hõbe rahana esimest korda tarvitusele võeti. Ees-Aasia maades olid nimetatud metallidest rahad juba vanematel aegadel tarvitusel. Egiptuses Mauesi koodeksis räägitakse kuld- ja hõberahast. Siit idapoolseist maadest levis jaunismetallidest raha teistesse vahemere ärarsetesse maadesse.

Nii liikusid väga mitmesugused kaubad rahana. Iga kaup, mis ühiskonna teataval edenemise astmel laialt levinud oli ja mille järele kõige enam tarvet tunti, funktsioneeris rahana. Majanduslise elu madalamatel edenemisastmetel esinesid rahana harilikult kaubad, mis vajalisemaid tarbeid rahuldavate varade hulka kuulusid. Hiljemini kaotavad kõik need mitmekesised kaubad, mis aegade jooksul rahana esinenud, raha funktsioonid, maad andes metallile. Nüüd algab võistlus üksikute metallide vahel. Vase asemele astub hõbe, hõbedad asemele hiljemini kuld. Viimane etendabki nüüdisajal valitsevat osa aina, millest raha lüüakse.

Nii tekkisid metallrahad.

Metallraha, nagu täielikum vahetusabinõu, tarvitusele võte sündis majanduslise arenemise tagajärjel. Kuld ja hõbe esinesid esialgu ehteasjadena, hiljemini aga rikkuse abstraktse kujutajana s. o. rahana. Kui niisugune raha tarvitusele võeti, jagunes varade vahetus kahte ossa: kauba müümiseks ja kauba ostmiseks müügist lunastatud raha eest. Esialgu paistab, nagu muutuks vahetus jagunemisega palju keerulisemaks. See ei leia aga õnneks tegelikust elust tõendust — raha teeb vahetuse kaugelt lihtsamaks ja kergemaks. Raha võtab kaupade vahetusel igaüks hea meelega vastu, sest ta on rikkuse idee kehastaja, millele omane ideaalne liikuvus. Tisleril pole enam nüüd tarvis isikut otsida, kes ühelt poolt tarvet tunneks tema kappide ja toolide järele ja kellel teiselt poolt ülejäägina tislerile tarvilik osa vilja oleks. Ta otsib nüüd isiku, kes vajab kappi või tooli ja müüb nad sellele. Müüjast ostjaks muutudes, otsib ta edasi isiku, kes oleks valmis temale raha eest vilja müüma. Et kapi ostja ja vilja müüja leidmine võrdlemisi kergesti sünnib, siis teostub vahetus kaugelt kiiremini, lihtsamini ja otstarbekohasemalt, kuigi kahte ossa — müümisse ja ostmisse — jagunedes. Üht vahetusviisi nimetatakse *rahaliseks vahetuseks*.

Raha on samasugune kaup, nagu iga teinegi, ta omab ainult isesugused funktsioonid rahvamajanduses. Need funktsioonid on järgmised:

1) Raha esineb vahetusabinõuna. Tema abil sünnib ühtede varade vahetus teiste vastu, nimelt, ostmise ja müümise teel.

2) Raha esineb kaupade väärtuse mõõtjana. See funktsioon seisab selles, et kõigi varade vahetusväärtus väljendatakse rahas, näit. maja maksab 50.000 marka, palitu 10.000 m., arsin

riiet 200 m. jne. On mitmesuguste varade väärtus teatavais rahaüksustes väljendatud, saab igaüks kindla ettekujutuse nende vahetusväärtuse tasapinnast, mis vahetuse teostamiseks on paratamata tarvilik.

3) Raha on seaduslik maksuabinõu. Esinedes üldiselt tunnustatud vahetusabinõuna kuulutatakse raha riiklise võimu poolt vahendiks, millega lõpulikult kaetakse kõik kohustused, näituseks võlad, ja tasutakse riigi ja rendi maksud, palgad jne. Kui üks võlgneb teisele, ütleme, 10.000 marka, siis esimene, andes teisele nimetatud summa rahas, kustutab oma võla ja ka kohustuse. Tahab sama isik oma võlga aga teiste väärtustega tasuda, nagu väärtpaberitega või panga tähtega (piletitega), siis võib see sündida ainult võlauskuja nõusolekul, vastasel korral on võlgnik sunnitud oma võlga rahas tasuma. Tähendab, raha on seaduslik maksu abinõu (valuuta).

4) Raha moodustab väärtuste alalhoidmise abinõu. Alalhoidmine sünnib mitmesugustel põhjustel, näit. tuleviku tarvitamis- ja valmistamissihtidel: haiguse korraks, vabriku ehitamiseks.

Naturaalmajanduses oli väga raske väärtusi alalhoida, sest et paljud neist võrdlemisi lühikese aja jooksul väärtuse kaotasid, ja pealegi peaaegu võimata oli ette ära määrata, missuguse vara järele tulevikus kõige suurem ja olulisem tarve tekib. Püsivast materiaalist tehtud raha tarvituselevõttega langevad nimetatud takistused alalhoidmiseks iseenesest ära. Kui panku veel polnud, peitsid inimesed oma raha maapõue, maja räästasse või teistesse kohtadesse, kuhu võõra silm ei ulatanud. Nüüd aga, kus terve rida panku funktsioneerivad, hoitakse kogutud summad pankades, kas täies ulatuses ehk osalt. Viimased on kohustatud kas igal momendil või määratud tähtajal hoiule andja nõudmise peale ta summad välja maksma.

Tähendab, rahaks nimetatakse iga vara, mis esineb rahvamajanduses vahetuse, seadusliku maksu ja väärtuste alalhoidmise abinõuna ja vahetusväärtuse mõõtjana. Kirjeldatud raha funktsioones peitubki raha tähtsus.

Algajail rahvastel esinesid rahana mitmesugused varad, mis rikkuse ideed võimalikult hästi kehastasid. Rega-
mööda levib differentseerimine: mitmesugusist asjust, mis rahana esinesid, erinevad üksikud, ja saavad ainukesteks vahetusabinõudeks. Esialgu olid niisugustena, nagu juba tähendatud, ebajaunid metallid: raud, vask, tina jne., hiljemini aga hõbe ja lõpuks kuld. Greekamaal esinesid vanematel aegadel rahana jaunismetallid tükkidena. Neid kaaluti iga ostu ja müügi korral. Alles VII aastasajal e. Kr. s. levis Greekamaal raha löömine (Lydiast). Raha löömise õiguse omandas riik. Roomas hakatakse raha lööma 207. a. e. Kr. s., Lääne-Euroopas aga XIII a. s., kõige varemini Veneetsias ja Florentsis. Esi-

*Jaunis-
metallid
rahana.*

algu tarvitasid jaunis- ehk kallismetalle rikkamad kodanikud ehteasjadena, oma jõukuse väliste tunnusmärkidena. Selleks olid nad kohased oma iseäralise omaduse, nimelt, ilusa läike poolest. Jaunismetallidel olid ja on veel terve rida teisi erilisi omadusi, mis nad kõige vastuvõetavamateks ja kohasemateks vahetusobjektideks tegid. Need jaunismetallide omadused on järgmised:

1) Ühtlus. Lõuna-Ameerika kuld on omadusliselt ühtlane Siberi ja Lõuna-Aafrika kullaga. Teiste metallide kohta seda ütelda ei saa, sest neid on võimalik sorteerida (raud), kulda ja hõbedat aga mitte. Nende väärtus on ühtlane päritoleku peale vaatamata.

2) Muutumatus. See on jaunismetallide teine silmapaistev omadus; nad ei muutu oma olemuse poolest niiskuse ja temperatuuri mõjul. Jaunismetallidest rahad on aasta tuhandete jooksul hästi alalhoidunud.

3) Kerge jagatavus. Jaunismetalle on võimalik tükkideks jagada väga mitmesuguses väärtuses, vastavalt kauba tsirkulatsiooni tarvetele, ilma et metall oma väärtust kaotaks. Teised kaubad, mis rahana tarvitati, nagu kariloomad, nahad, kaotavad oma väärtuse täielikult jagamise korral.

4) Kõrge väärtus, mis seletatav suurte soetamiskuludega ja asjaoluga, et neid pole võimalik kunstlikult valmistada. Kõrge väärtuse tõttu on võimalik suuri summasid võrdlemisi vähesse kulla või hõbeda hulgaga tasuda. Raha, mis nimetatud väärtuslistest metallidest valmistatud, on ka kergesti transporteeritav. See asjaolu on vahetuse seisukohalt paratamata tarvilik, sest vahetusel tuleb alatasa raha ühest kohast teise saata. Pole raske ettekujutada kui suurte raskustega on seotud suurema summa raudraha edasi saatmine. Juba vaskraha kuluks 3000 frangi suuruse võla tasumiseks terve hobusekoorem, rääkimata raudrahast.

5) Jaunismetallide iseäranis tähtsa omadusena esineb nende väärtuse püsivus. Tõsi, et ideaalseks rahaks oleks niisugune, mis omas väärtuses täiesti muutumata püsiks. Nagu arsin või süld ei tohi täna pikem ja homme lühem olla, nii ei tohi ka raha, vahetavate kaupade väärtuse mõõtjana omas väärtuses muutuda. Kahjuks pole ühtki rahana esinevat vara olemas, mis omas väärtuses täiesti muutumata püsiks. Tuleb valida raha aineks muidugi niisugune vara, mille väärtus kõige vähem muutlik. Selles suhtes esinevad parematena kuld ja hõbe. Kui pilku minevikku heidame, siis võime ainult üksikuid juhtumusi konstateerida, kus jaunismetallide väärtus tuntavalt muutus. Esimene juhtumus oli XVI a. s., kui Ameerikast suuremal arvul jaunismetalle Euroopasse voolas, mille tagajärjel nende väärtus tuntavalt langes ja kaubad vastavalt kallinesid. Teine juhtumus oli XIX a. s. teisel poolel, kui hõbedat saak tuntavalt suurenes, millele hõbedat hinna langemine järgnes. Üldi-

selt on kulla ja hõbeda tagavara nüüdisaja ühiskonnas sedavõrt suur, et igaaastane nende võrdlemisi väike juurdesaak peaaegu mingisugust mõju nende väärtusele ei avalda. Näit. oli a. 1900 kulda terves ilmas 20 miljardi E. k. marka, juurdesaak samal aastal ulatas kunni 500 miljonini, mis ainult $\frac{1}{40}$ tervest kulla tagavarast välja teeb.

Kirjeldatud õpetust rahast nimetatakse majanduslikeks ja ka metallistlikeks. Majanduslikeks sellepärast et ta peasjalikult raha majanduslikele küljele tähelepanu juhib, kuna metallistlikeks sellepärast, et selle õpetuse järele jaunistmetallidest rahad kõige paremad on. On olemas veel teine õpetus, mida riiklikeks nimetatakse (Knapp). Tähenatud õpetus omast olemusest on järgmine: raha pole aegamööda loomulikult teel arenenud, vaid ta loojaks on olnud ühiskondlik võim, nimelt, riik. Raha tekkis siis, kui riik ühe või teise asja seaduslikuks maksuabinõuks kuulutas. Tähenab, raha peafunktsiooniks on esineda maksuabinõuna, kuna teistel ta funktsioonidel on ainult kõrvaline tähtsus. Riik võib iga asja rahaks ja seaduslikuks maksuabinõuks kuulutada; pole sugugi tarvilik, et rahaks kuulutatud asjal oma sisemine väärtus oleks, raha on ainult väärtuse tunnismärk. Riik võib raha teha koguni paberist. Kirjeldatud õpetuse põhilauseid ei saa õigeks pidada, sest majandusteadus, õieti, raha ajalugu, näitab, et raha tekkis enne kui riik ta seaduslikuks maksuabinõuks kuulutas; raha esines esialgu maksuabinõuna vabatahtliku kokkuleppe alusel, hiljemini juba riik nimetas ta seaduslikuks maksuabinõuks. Majandusteaduse seisukohalt pole tähtis raha väline-õigusline, vaid majandusline külg, mille seisukohalt tähtsatena esinevad ka teised raha funktsioonid. Pole sugugi ükskõik missugusest ainstest raha tehtakse; raha peab tehtama materjaalist, millel oleks samad põhiomadused (sisemine väärtus), mis teistelgi varadel, sest siis omab raha püsiva vahetusväärtuse ja suudab esineda teiste varade vahetusväärtuse mõõtjana.

Raha, nagu juba tähendatud, on kaup ja allub sellena üldisele vahetusväärtuse seadusele. Ta väärtuse määrajaks on peasjalikult valmistamiskulu, millises objektiivsema ja domineeriva osana esineb kulutatud töö. Kuid harilikust väärtuse tasapinnast, mille määrajaks valmistamiskulu, läheb raha lahku nõudmise ja pakkumise tasakaalu puuduse poolest.

Nõudmise määrajaks raha järele on tarvete kogusumma, mis raha läbi riigis rahuldatakse. Meie teame, et raha esineb vahetusabinõuna. Rahaga tasutakse ostetavad kaubad. Selleks tarvilik raha hulk võrdub turul müüdavate kaupade hinna kogusummale. Edasi esineb raha maksu abinõuna, millega tasutakse riigi ja rendi maksud, võlad jne. Siin oleneb nõudmine raha järele riigis tasutavate maksude kogusummast. Raha esineb, nagu eelpool juba kuulsime, veel abinõuna väärtuste

*Raha
väärtus.*

alalhoidmisel. On ju tõsi, et nüüdisajal võrdlemisi väiksed summad nimetatud ülesandeks kasutatakse, kuid ikkagi hoia-
vad paljud eraisikutest teatavad summad tagavaraks ja ka pan-
kade kassas on alati vähemad või suuremad summad sula ra-
hana olemas. Kui meie kõik need summad kokku arvame,
siis saame raha üldsumma, mis tarvetele riigi piires vastab.
See oleks tõesti nii, kui raha ainult üks kord käest kätte lä-
heks. Tegelikult liigub raha aga käest kätte kümned ja sajad
korrad. Kui tahetakse välja arvata kui suur on nõudmine
raha järele riigis, siis peab eelpool nimetatud summa raha liiku-
mise keskmisele kiirusele jagama. Ka niisugusel teel saadud
summa ei vasta tegelikule elule, sest mitte kõik lepingud ma-
janduslises elus ei teostata raha abil: suurt osa etendab nüü-
disajal krediit, nimelt, mitmesugused krediidi dokumendid, nagu
vekslid, panga tähed, tshekid, väärtpaberid jne. Nende kasu-
tamisega väheneb vastavalt tarvilik raha üldsumma.

Ütleme, et ostetud kaupade koguhind on a , maksude ko-
gusumma b , alahoitud summad c , raha liikumise keskmine
kiirus d ja liikumas olev laenu dokumentide koguväärtus ei
siis, tähistades nõudmist raha lärele X -ga, saame järgmise valem ;

$$X = \frac{a + b + c}{d} - e$$

Raha pakkumine oleneb nõudmisest tema järele. Ütleme,
et kaubanduse edenemise tagajärjel nõudmine raha järele on
suurenenud. Raha hind nüüd tõuseb, tähendab kõik kaubad
muutuvad odavamaks, nende hulgas ka kuld ja hõbe kangid-
des. Et raha kallim kaupust, siis on kasulik kulda rahaks
ümbervalada, kulla saaki suurendada ja väljamaalt kulda sisse-
vedada. Kuldraha juurdevool kestab nii kaua, kunni paku-
mine ja nõudmine tasakaalu jõuavad. Raha hind langeb nüüd
oma hariliku tasapinnani.

Võtame teise juhuse, kui nõudmine raha järele on
langenud.

Niisugusel juhusel on raha enam liikumas kui tarvis
ja raha hind langeb alla valmistamiskulu. Nüüd tõusevad
kauba hinnad, nende hulgas ka kuld ja hõbe kangides, sest
viimased on samasugune kaup, nagu iga teinegi. Et kuld ja
hõbe rahast kallimad, algab raha ümbervalamine kangideks ja
ta valgumine väljamaale, kus raha kallim. Tagajärg : üleaarne
raha kaob ringvoolust, pakkumine võrdub jälle nõudmisele ja
raha hind tõuseb tavalisele kõrgusele.

Nii peituvad raha ringvoolus eneses jõud, mille kaastege-
vusel raha turu hinnad püsivad oma harilikul tasapinnal.

*Raha
süsteemid.*

Et raha oma ülesannet soovitavalt võiks täita, peab riik
ühe või teise, kuid majanduslisele elule vastava, raha süsteemi
tarvitusele võtma. R a h a s ü s t e e m i k s üldsest nimetatakse

kindlaks määratud raha üksust ja väljavalitud metalli, millest raha lüüakse. On kaks peasüsteemi olemas: bimetalistlik ja monometalistlik. Esimese juures lüüakse raha kahest metallist — kullast ja hõbedast, teise juures aga ühest metallist. Peatame esialgu esimese süsteemi juures.

Bimetalistlikule süsteemile on iseloomulik, et 1) raha lüüakse kahest metallist — kullast ja hõbedast, kus juures nende väärtuste suhe seaduse poolt kindlaks määratakse, 2) kodanikul on kohustatud maksuabinõuna vastuvõtma mõlemast metallist raha piiramata arvul, 3) lubatakse vabalt raha lüüa s. t. igal kodanikul on õigus metalli määramata hulgal rahapatta tuua ja raha vastu õmbervahetada.

Nimetatud süsteem oli pikemat aega maksev Prantsusmaal, Belgias, Itaalias ja Schveitsis, s. o. Ladina raha liidus. Iga riik kohustas end täiehinna kuld- ja hõberaha lööma piiramata arvul. Aastal 1867 ühinesid Ladina liiduga veel Greekamaa ja Rumeenia. Kuld- ja hõberaha suhe määrati kindlaks 1 : 15^{1/2} peale. See tähendab, et 1 naelast kullast lüüakse niisama palju franki raha, kui 15^{1/2} n. hõbedast. Prantsusmaal löödi 1 kg. kullast 3.100 kuldfranki ja 15^{1/2} kg. hõbedast 3.100 hõbefranki.

Bimetalistlikul süsteemil on omad head omadused, mis pärast ta ka pikemat aega püsis. Selle süsteemi juures on mõlemal metallil kindel tegevuspiirkond: hõbe liigub pisemate, kuld aga suuremate maksude piirkonnas; pealegi on võimalik ringvooluks tarvilikku rahatagavara suurendada mõlema metalli abil, monometalistliku süsteemi juures aga ainult ühe metalli abil, mis raskemini teostatav.

Heade omaduste kõrval on bimetalistlikule süsteemile aga iseloomulik tuntav oluline puudus, mille formuleeris Inglismaal XVI a. s. kuninganna Elisabethi aegne riigikantsler Graham ja mis kannab Grahami seaduse nime. See seadus on oma olemusest järgmine: halvem raha tõrjub ringvoolust parema välja, niisamuti võrdlemisi odavamaks muutunud raha — kalima. Grahami ajal avaldus see seadus järgmisel teel: Inglismaal oli raha liig kulunud ja valitsus tahtis ta omadust tõsta, ringvoolu täiehinna raha lastes. Selgus, et täiehinna raha ei suutnud mittetäiehinna välja tõrjuda. Selle asemele tõrjus viimane esimese välja ja kulunud raha jäi endiselt püsima. Valitsus oli, kõigi abinõude peale vaatama, täiesti jõuetu selle pahe vastu. Et kulunud raha samasuguse seadusliku maksuabinõuna liikus kui täiehinna (kulumata), siis polnud kellelgi mingisugust huvi ja soovi täiehinna rahaga maksta. Tehti seda kulunud rahaga. Täiehinna raha 1) kasutati alalhoidmiseks ja 2) tarvitati maksude maksmiseks väljamaale, kus raha kaalu järele vastu võeti, ja 3) sulatati kangideks, mis rahast kallimad olid. Sama nähtus kordub odavamaks muutunud rahaga bimetalistliku süsteemi juures.

Prantsusmaal XIX a. s. 50-tel aastatel muutus kulla ja hõbeda hinna suhe seaduse poolt määratud $1:15\frac{1}{2}$ pealt turul $1:14$ peale. Tähendab, turul võis osta 1 kg. kulla eest 14 kg hõbedat kangis: hõbe kallines, kuna kuld muutus odavamaks. Pankiir võttis 1 kg. kulda, läks rahapatta ja sai vastu 3.100 kuldfranki. Kuldraha vahetas ta nüüd hõberahaks 3.100 frangi vastu. Saadud hõberaha sulatas ta nüüd kangideks, saades neist $15\frac{1}{2}$ kg. hõbedat. Nii võitis pankiir kirjeldatud operatsiooni teel $1\frac{1}{2}$ kg. hõbedat.

XIX a. s. 70-tel aastatel tuli nähtavale vastupidine nähtus, nimelt kallines kuld ja 1 kg. kulla eest kangis võis turul osta 18 kg. hõbedat. Pankiir võttis ette nüüd vastupidise operatsiooni. Tema viis rahapatta $15\frac{1}{2}$ kg. hõbedat ja sai vastu 3.100 hõbefranki, mis ta kuld frankide vastu ümbervahetas. Saadud 3.100 kuldfranki sulatas ta kangiks ja sai 1 kg. kulda, mis turul maksis 18 kg. hõbedat. Selle operatsiooniga võitis pankiir $2\frac{1}{2}$ kg. hõbedat.

Et jaunismetallide väärtuse kõikumine alaline nähtus turul, siis avaneb asjast huvitatule raha ümbersulatamisega kangideks kasu saamise võimalus ja valitsus on sunnitud otstarbetut tööd tegema, nimelt, uut raha lööma, mis ringvoolust kaob. Selle paratamata nähtuse tagajärjel võeti aja jooksul kõigis riikides monometallistlik süsteem tarvitusele.

Ülemineku süsteemiks bimetalistlikult monometallistlikule oli lonkav süsteem. Nimetatud süsteemi tarvituselevõtte sündis järgmiselt. 50-tel ja 60-tel aastatel oli kulla saak suur, mille tagajärjel hõbeda hind suhtuvalt kallale suurenes. Et kuld võrdlemisi odav oli, siis läksid mõned riigid hõbeda valuutalt üle kuldvaluutale. Näit. 1872. a. tegid seda Skandinaavia riigid, pisut hiljem ka Hollandi. 1871—1873 a. võetakse kuldvaluuta ka Saksamaal tarvitusele. Arvati, et üleminek ühelt valuutalt teisele sünnib võrdlemisi kergesti, sest 5 miljardiline kontributsioon pidi selleks hea pinna looma. Endine hõbetaaldri asemel tunnistati raha üksuseks kuldmark. Siin juures tuli Saksamaa isesugune plaan nähtavale, mis oma olemusest järgmine: Saksamaal oli hõberaha tagavara suur, mida ringvoolust kavatseti kõrvaldada, hõbe kangideks sulatada ja ära müüa; ostjad oleks hõbeda Prantsusmaale juhtinud, seal hõberahaks ümber löönud ja kulla vastu vahetanud. Niisugusel teel oleks Saksamaa hõbe Prantsusmaale, Prantsusmaa kuld aga Saksamaale voolanud. Kirjeldatud operatsioon algas Saksamaal 1873. a. ja andis soovitatavad tagajärjed, kuigi mitte täies ulatuses. Saksamaa hõbe voolas Prantsusmaale ja teistesse Ladina liidu riikidesse, kus hõberaha löömine vabalt sündis. Saksamaa hõbeda müümise ja hõbeda saagi suurenemise tagajärjel Ameerikas langes hõbeda hind ilmaturul kaugelt alla $1:15\frac{1}{2}$, milline suhe Ladina liidus kirjeldatud ajal maksev oli. Selgus, et kui bimetalistlik süsteem Ladina liidus püsima jääb,

siis nimetatud liitu kuuluvad riigid kaotavad oma kulla ja on sunnitud hõbedale üle minema. See polnud aga soovitatav ja a. 1876 kaotati Prantsusmaal vaba rahalöömine hõbedast, Mõned Ladina liitu kuuluvad riigid tegid seda juba enne Prantsusmaad, nagu Belgia, teised aga Prantsusmaast hiljem.

Nii kadus Ladina raha liidus tegelikult bimetalistlik süsteem ja asemele astus uus rahasüsteem, mida lonkava valuuta süsteemiks nimetatakse. Kuldraha löödi nimetatud raha liidus vabalt, hõberaha aga piiratud arvul riigivõimu äränägemise järele, raha ringvoolu nõuetele vastavalt. Täiehinna-line hõberaha esines samasuguse seadusliku maksuabinõuna, nagu kuldrahagi, kus juures esimest niisamuti kui teist piiramata arvul vastu võeti.

Niipea kui Prantsusmaal vaba rahalöömine hõbedast kaotati, polnud Saksamaal enam võimalik ilma raskusteta oma rahasüsteemi uuendust lõpuni viia. Suur hulk vana hõbetaaldrid jäi raha ringvoolu. Hõberaha esines Saksamaal samasuguse seadusliku maksuabinõuna piiramata arvul, nagu kuldrahagi, mida vabalt löödi. Tähendab, Saksamaal hakkas ka lonkav valuuta süsteem maksma, nagu Prantsusmaal. Aegamööda osa hõbetaaldrid löödi peeneks hõberahaks, kuna ülejäänud osa sulatati kangideks ja müüdi ära. A. 1907 kõrvaldati Saksamaal taaldrid seadusliku maksuabinõuna ringvoolust ja pandi maksma kuld-monometalistlik süsteem puhtal kujul.

Lonkava süsteemi pahe avaldub selles, et kallinenud metallist raha võib sel juhusel ringvoolust kaduda, kui vaba rahalöömine puudub. Saksamaal ei tulnud see pahe nähtavale sellepärast, et tol ajal hõbe oli harukordselt odavam kullast.

Kõige otstarbekohasem rahasüsteemidest on monometalistlik süsteem. Nimetatud süsteemi juures lüüakse raha ühest metallist, kas kullast või hõbedast. Ühest või teisest metallist löödud rahatükk tunnustatakse raha üksuseks ja seaduslikuks maksuabinõuks. Muidugi mõista, võib monometalistliku süsteemi juures raha ka teisest metallist lüüa. Näit. kuld-monometalistliku süsteemi juures lüüakse ka hõbe-, vask- ja nikkelraha, kuid seadusliku maksuabinõuna piiramata arvul esineb kuldraha. Teistest metallidest raha (vahetusraha) vastuvõtmine on piiratud. Monometalistliku süsteemi juures on igal ühel õigus metalli määramata arvul rahapatta tuua ja rahaks lasta lüüa. Raha löömine sünnib tasuta või võrdlemisi väikese tasu eest.

Endistel aastasadel valitses Euroopa riikides hõbevaluuta, sest hõbedat oli palju ja hõberaha vastas enam tolle aja vähe edenenu kaubanduse tarvetele. Nimetatud süsteem püsis Inglismaal keskajal, Venemaal XVIII aastasajast peale, Saksamaal ja Hollandis XIX a. s., Ida-Indias ja Jaapanis kunni viimase ajani. Mida enam kaubandus ja tööstus edenesid ja hõbeda hind langes, eriti XIX a. s. teisel poolel, seda enam

selgus hõberaha otstarbe kohatus majanduslise elunõuete rahuldamiseks. Tagajärg — üldine üleminek hõbevaluutalt kuldvaluutale. Hõbevaluuta on nüüdisajal püsima jäänud ainult Hiinas. Ka siin on rahasüsteemi reformeerimine päevaküsimuseks saanud.

Monometallistlikule valuutale üleminek ei sündinud ilma võitluseta. Võitlus bimetalistide ja monometallistide vahel oli pika ajaline ja kandis teravat iseloomu. Bimetalistid tõendasid, et hõbeda väljatõrjumine raha süsteemidest on tekitanud raha puuduse ja kallinemise, mille tagajärjel kauba hinnad langevad. Viimane asjaolu olevat majanduslise kriisi põhjuseks, mis kuldvaluuta maad üleelavad. Ja, tõesti, kauba hinnad kunni 1896. a. langesid. Edasi seletavad bimetalistid, et hõbeda väljatõrjumine raha süsteemidest on loonud ebanormaalsed suhted kuld- ja hõbevaluuta maade vahel. Madal rahakurs hõbevaluuta maades 1) loob neile head tingimused saaduste väljavedamiseks ja kergendab neile võistluse väliseturul, 2) takistab teisi riike kaupu hõbevaluutaga maisse väljavedamast ja soodustab viimaste tööstuslist edenemist. Ütleme, et Euroopa kaupmees eksporteerib Hiinast (kus hõbevaluuta). Nende kaupade eest maksab ta kullaga. Hiina tööstur saab lunastatud kulla eest enam hõbedat, kui siis kui ta need kaubad oleks siseturul ära müünud. Nii edendab madal valuuta riigis kaupade väljavedu, ta mõjub nagu väljaveo preemia. Kui Euroopa kaupmees kaupu aga Hiinasse sisse veab, siis saab tema müüdud kaupade eest vähese väärtusega hõberaha, kuna ta ise samade kaupade eest maksab täiehinna kuldrahaga. Tähendab, kallis valuuta takistab kaupade väljavedu, ta mõjub kui tollimaks, mida sisseveetavalt kaupult võetakse.

Monometallistid tunnustavad bimetalistide väidet ebaõigeteks. Nad tõendavad, et raha on ringvoolus küllalt, kulla kallinemist pole olnud, sest kulla saak on viimasel ajal suurenenud. Edasi tähendasid nad, et kui rahast tõesti puudus oleks, mille tagajärjeks harilikult kauba hindade langemine, siis oleks pidanud diskonto % tõusma ja metallraha summad vähenema, mis pangatähtede kindlustamiseks on pangas. Kauba hindade langemise põhjusi näevad nad 1) täielikumate liikumisabinõude levimises, mille tõttu veokulud vähenevad ja vastastikune võistlus kõige kaugemate maade vahel võimalikuks saab, 2) valmistemiskulude vähenemises uute leiduste tagajärjel.

Kirjeldatud teoreetiliste vaielduste taga seisavad puhtmajanduslised huvid. Bimetallismi poolt olid kõige pealt hõbeda kaevanduste omanikud. Monometallismi (kuldvaluuta) vastu võtmine oleks tähendanud nende sissetuleku vähenemist. Bimetallismi pooldajad olid iseäranis tugevad hõbedarikastes P.-A. Ühendatud riikides. A. 1878. läks siin bimetalistidel korda läbi suruda seaduste, mille põhjal hõberaha Ameerikas lüüakse 2—4 miljoni dollarini.

Samasse rühma kuuluvad need kapitalistid, kes kaupu madala valuutaga maadesse veavad, nagu Inglise ärimehed, kes omi kaupu India turule müüvad.

Lõpuks, esinesid bimetallistidena ka suurpõllupidajad, kes hüpoteegi võlgadega koormatud. Bimetallistliku süsteemi tarvitusele võte oleks nende võla % tuntavalt alandanud. Viljahindade tõus ja raha kursi halvenemine moodustavad suurpõllupidajate eesmärgi, mis neid bimetallistide poole hoidma sunnib.

Esialgu jaunismetallid esinesid rahana kangide või tsilindri taoliste tükkide kujul. Iga vastuvõtmise puhul kaaluti raha. Et niisuguse lihtsa raha kuju juures kuritarvitused võimalikud olid odavamate metallide juurdesulatamise teel, siis olid isesugused uurimised metalli väärtuse kindlaks määramiseks tarvilikud. Nüüd hakati raha riigivalitsuse poolt tembeldama. Tempel oli kindlaks tunnismärgiks, et raha jälreltehtud pole. Esialgu löödi templid metallkangidele, hiljemini aga metalli tükikidele (igale küljele). Harilikult võeti ratta kujuline metall ja löödi mõlemale küljele kindlaks määratud märgid riigi võimu poolt ja raha omandas kuju, missugune temale nüüdisajal omane.

Et raha täiehinnaikkust kindlustada, keelab riik eraisikutele raha löömise. Kõigis riikides on raha löömine riigi monopol ja sünnib isesuguses riigiasutuses, mida rahapajaks nimetatakse. Raha löömise juures on paratamata tarvilik kindel raha üksus, millisena on Eestis mark, Saksamaal mark, Prantsusmaal frank, Inglismaal naelsterling jne. Raha lüüakse ühe ja ka mitme raha üksuse suuruses. Peen raha lüüakse aga raha üksuse osadena. Et jaunismetallid puhtal kujul liig pehmed on ja sellepärast vähe vastupidavad, siis lisatakse kullale ja hõbedale raha löömisel juurde teisi metalle, nagu vaske, mida ligatuuriks nimetatakse. Puhta kulla osa sulatistes nimetatakse prooviks. Harilikult jaunismetalli 900 osale lisatakse juurde 100 osa ligatuuri. Iga raha liigile on omane teatav kaal, raskus. Iga raha kaalutakse enne ringvoolu ilmumist rahapajas. Inglise 1 naelsterling kaalub 7,32238 gr. puhast kulda. Vene kuldrubla kaalub 17,424 dooli puhast kulda (1 dool on $\frac{1}{96}$ solotnikku). Kümnerublalise raha normaalkaal võrdub 2 solotn. ja 1,6 doolile. Et raha ringvoolus kulub, siis ei tohi kümnerublaline kuld raha kulunult alla 2 solotn. 0,6 dooli kaaluda, vastasel korral pole eraisikud kohustatud niisugust raha vastu võtma. Riigi rentei võtab aga ka niisugust raha vastu, normaalhinnas, kui raha rikkumise tunnismärke ei kanna.

Nüüdisaja riikes esineb raha ringvoolu alusena kuldraha. Et viimane suuremate maksude piirkonnas liigub, siis tarvitatakse väiksemate maksude jaoks isesugune mittetäiehinnaeline raha,

Raha löömine ja üksus. Vahetus raha.

milles metalli on alla raha nominaalhinna. Niisugust raha nimetatakse vahetusrahaks, milline lüüakse harilikult hõbedast, vasest, niklist ja pronksist. Venemaal löödi rublalised, 50 ja 25 kopikalised vahetusrahad hõbedast. Neid oli iga kodanik kohustatud vastu võtma mitte üle 25 rubla, kuna 20, 15 ja 10 kopikalisi (ka hõbedast löödud) mitte üle 3 rubla. Peale hõbe vahetusraha liikusid veel vask 5, 3, 2 ja 1 kopikalised. Tähendab, nimetatud raha vastuvõtmine oli piiratud.

Nüüdisaja riikide raha süsteemid.

Austria-Ungaris oli kuldvaluuta. Raha üksuseks oli kroon = 100 helleri, puhast kulda 0,30488 gr. Ringvoolus olid 1) kuld rahad: 20 ja 10 kroonilised, dukatid = 11,291 krooni; 2) hõberahad: 1 kroonilised, gulden = 2 krooni; 3) nikkelrahad: 20 ja 10 helleri; 4) pronksrahad: 2 ja 1 helleri.

Inglismaal maksab kuldvaluuta. Raha üksuseks on naelsterling = 20 shillingit á 12 pence, puhast kulda 7,3224 gr. Ringvoolus on 1) kuldraha: 1 sovereign, $\frac{1}{2}$ sovereigni; 3) hõberaha: kroon (crown) = 5 shillingi, $\frac{1}{2}$ krooni = $2\frac{1}{2}$ shillingi, floriin = 2 shillingi, shilling = 6, 4 ja 3 pence'i; 3) pronksraha: 1, $\frac{1}{2}$ ja $\frac{1}{4}$ pence'i. Sama süsteem on ka Inglismaa asumaades maksev, nagu Maltas, Lääne-Indias, Lääne- ja Lõuna-Aafrikas, Austraalias jne.

Saksamaal on kuldvaluuta. Raha üksus — mark = 100 penni, puhast kulda 0,35842 gr. Ringvoolus on kuldrahad: 20, 10 ja 5 marka, 2) hõberahad: 5, 2, 1, $\frac{1}{2}$ ja $\frac{1}{5}$ marka; 3) nikkelrahad: 20, 10 ja 5 penni; 4) pronksrahad: 2 ja 1 penni.

Madalmaades ühes asumaadega on lonkav valuuta. Raha üksus floriin = 100 centi, puhast kulda 0,60480 gr. Ringvoolus on 1) kuldrahad: 10 floriini; 2) hõberahad: $2\frac{1}{2}$, 1, $\frac{1}{2}$ floriini, 25, 10 ja 5 centi; 3) pronksrahad: $2\frac{1}{2}$, 1 ja $\frac{1}{2}$ centi.

Venemaal oli kuldvaluuta. Raha üksus rubla = 100 kopikat, puhast kulda 17,424 dooli (0,7742 gr.). Ringvoolus olid 1) kuldraha: 10 ja 5 rublalised; 2) hõberahad: 1 rubla, 50, 25, 20, 15, 10 ja 5 kopikalised; 3) vaskrahad: 5, 3, 2, 1 ja $\frac{1}{2}$ ja $\frac{1}{4}$ kopikalised.

Skandinaavia rahaliidumaades (Daani, Rootsi ja Norra) on kuldvaluuta. Raha üksus kroon = 100 ööri, puhast kulda 0,4032 gr. Ringvoolus on 1) kuldrahad: 20, 10 ja 5 krooni; 2) hõbe rahad: 2 ja 1 kroon, 50, 40, 25 ja 10 ööri; 3) pronksrahad: 5, 2 ja 1 ööri.

P.-A. Ühendatud riikides on lonkav valuuta. Raha üksus dollar = 100 centi, puhast kulda 1,50463 gr. Ringvoolus on 1) kuldrahad: 20 (double eagle), 10 (eagle), 5, 3 ja 1 dollar; 2) hõberahad: 1 dollar, 50, 25, 20 ja 10 centi; 3) nikkelrahad: 5 ja 3 centi; 4) pronksrahad: 2 ja 1 centi.

Prantsusmaal (ja ka teistes Ladina raha liidu riikides) on faktiliselt maksev kuldvaluuta. Raha üksus — frank = 100 centimi, puhast kulda 0,290.323. Ringvoolus on 1)

kuldrahad: 100, 50, 20, 10 ja 5 franki; 2) hõberahad: 5 franki ja vahetusrahad 2 ja 1 franki ja 50, 20 centimi; 3) pronksrahad: 10, 5, 2 ja 1 centimi. Bulgaarias on raha üksus lev = 100 stotinki, Greekamaal — 1 drachm = 100 lepta, Itaalias — 1 lira = 100 centesimi, 1 cendo = 5 liiri. Rumeenias — 1 leu = 100 lani, Serbias — 1 dinar = 100 bara (centimi), Hispaanias — 1 peseta = 100 centimos.

Jaapanis on kuldvaluuta. Raha üksus yen = 100 sen'i, puhast kulda 0,75 gr. Ringvoolus on 1) kuldrahad: 20, 10, 5, 2 ja 1 yen'i; 2) hõberahad: 1 yen, 50, 20, 10 ja 5 sen'i; 3) nikkelahad: 1 ja $\frac{1}{2}$ sen'i.

Türgimaal on kuldvaluuta. Raha üksus — piaster (gersh) = 40 para, puhast kulda 0,0661 gr. Ringvoolus on 1) kuldrahad: 500, 250, 100, 50, 25 piaster'i; 2) hõberahad: 20, 10, 5, 2, 1 ja $\frac{1}{2}$ piaster'i.

Mis puutub Eesti raha süsteemisse, siis on raske selle kohta kindlaid andmeid tuua. Senni on viisiks olnud, nagu eelpool nägime, et iga riik, oma rahaüksust maksuma pannes, määrab kindlaks kui palju see puhast kulda sisaldab. Näit. Soome kuld-margas on 0,2.903.225 grammi puhast kulda. Eesti marga kohta tõendavad ühed, et see vastavat kulla samale hulga, kui Soome mark või Prantsuse frank, teised, et samale, mis Saksa mark. Esimesed põhjendavad oma vaadet tugeses Eesti Panga põhikirja § 13-male, kus öeldud, et väljaantavate pangatähtede kindlustuseks on muu seas panga kulla ja muu tagavara, vahekorra järele: 1 mark — 0,2.903.225 grammi puhast kulda. Sellest võib ainult üht järeldada, et Eesti Panga pangatähed on mõeldud niisuguste paberrahadena, mis vastavad Soome margale või Prantsuse frangile. Teadmata on aga, kas saavad Eesti Panga pangatähed sunduslikkudeks maksuabinõudeks (vahenditeks) olema või hoiavad nad oma pangatähtede iseloomu alal s. t. neid pole igaüks kohustatud vastu võtma. Pealegi pole Eesti Panga põhikirjas ega teistes seadustes määrusi olemas, mis nimetatud marga Eesti rahaüksuseks kuulutaks, nagu seda on Soome mark või Prantsuse frank. Teised toovad oma väite kaitseks Ajutise Valitsuse määruse riigi kassatähtede väljaandmise kohta 9. detsembrist 1919. a., kus öeldud: „Riigikassatähed on kogu Eesti Vabariigi piirides seaduslikuks maksuabinõuks ja nende vahekorrad teiste maal liikuvate rahamärkidega määratakse järgmiselt kindlaks: 1 margaline riigi kassatäht on sama palju kui 1 Ida mark, ehk 50 Ida kopikat — 1 Saksa mark. Et Idamark iseseisvaks valuutaks polnud, vaid esines ainult Saksa marga liigina, siis ei saa teda arvesse võtta. Nii jääb järele oletus, et Eesti mark on sama, mis Soome mark s. o. Eesti marka tuleb sama väärtuslisteks pidada kui Saksa markagi. Et tol ajal, kui Eesti mark käima pandi, Saksa mark paberises valuutas oli (ja ka nüüd on), siis pole ka võimalik tõendada, et Eesti mark vastab 0,3.584.229 grammile kulda, nagu Saksa marga kuld — võrreldile. Nii on Eesti mark käima pandud, ilma et teda otsekoheselt oleks

kullaga võrreldud, mis asjaolu ei lase meil Eesti kuldmarka väärtust kindlaks määrata. Üldine arvamine kaldub küll sinna poole, et Eesti kuldmark määratakse ühevääriliseks Soome kuldmarkaga või Prantsuse frangiga.

Raha tähtsus majanduslises elus.

Raha tähtsus on rahvaste majanduslises elus suur. Raha võrreldakse niisuguste kultuuri põhiteguritega nagu keel, kirjamaärgid, kirjandus. Koguni majandusliku elu arenemise ajajärkudesse jagamise aluseks on mõned majandusteadlased raha valinud (naturaalmajandus, rahamajandus). Iseäranis teravalt tuleb raha tähtsus nähtavale kaubanduse edenemises. Rahata pole edenenud kaubandus üldse võimalik. Väga tabavalt tähendab üks majandusteadlane, et raha on kaubandusele seesama, mis masinale oli. Enne raha tarvitusele võttu sündis vahetus enam-vähem juhusliselt: õnn, kui kokku juhtusid kaks isikut, kes teine teise töö saadusi vajavad. Raha tarvituselevõttuga muutus vahetus lihtsamaks — ostmiseks ja müümiseks, mis nüüdisajale nii iseloomulik. Raha levis aegamööda, samm-sammult, ja omandas majanduslises elus samasuguse tähtsuse mis veri inimese organismis.

Raha tähtsust võime järgmiselt ära määrata: 1) raha ühendab suuremad inimeste hulgad kui see võimalik oli naturaalvahetuse aegu; ta ühendab valmistaja tarvitajaga, loob rahvusvahelise kaubanduse; 2) ainult raha abil on võimalik kindel arvepidamine, selge ettekujutus kaupade väärtusest, sissetulekute, väljamiuekute ja kasu selgitamine; 3) ühendades laiemaid rahvahulke, kes teine teisega vahetusse astuvad, jätab raha neile nende isikliku vabaduse. Rahaline leping on palju vabam kui naturaalleping. Viimase juures on näit. tööline sunnitud vastu võtma toidu ained, riided, korteri jne. mis peremees natuuras annab, kuna esimese juures on töölisel võimalus oma palka nii kasutada, nagu ise soovib.

Kuid rahal on elus ka teatavad eitavad omadused. Tung raha, hiigla kasude, rikkuse järele on vallanud nüüdisaja inimese. Raha on muutunud ebajumalaks, kuldvasikaks, keda igaüks Israeli rahva kombel kumardama tõttab, unustades oma otsekohesemad ülesanded. Kujukalt kirjeldab raha eitavat mõju Emil Zola oma töödes, eriti romaanis „Raha“. Kirjanik kannab meid seal pankiiride ja kapitalistide ringkondadesse, kus inimesed oma õnne hirksamale inimkonna ihale — ihale raha, rikkuse järele — ehitavad. Suurkapitalistid pillavad omi kogutud kapitaale, et hiilgada. Väikekodanlane kulutab viimased pennid, et oma vaesust varjata. Iha rikastumiseks, pöörane võistlus, tung omast naabrist ette jõuda elu mugavuses on vallanud nii kõrgemad kui ka alamad rahvakihid.

Teiste rahvaste kogutud kulla tagavarad või lademed ja mäekaevandused on tihti uuel ajal sõdade ja vägivalda põhjusteks olnud.

2) või puudub nimetatud ümbervahetamine (nagu Eestis).

Niikaua kui vaba ümbervahetamine faktiliselt sünnib, ei lange paberraha väärtus palju alla metallraha nominaalväärtuse. Ütleme, et raha ringvool riigis vajab 800 miljoni marka, mis riigi poolt metallraha vastu ümbervahetatavate paberrahadena käima hakkavad. Vaba ümbervahetamise tõttu viiakse raha nõudmine ja pakkumine nagu iseenesest tasakaalu, kui see tasakaal mõnesugustel põhjustel kaob. Kuidas see sünnib? Ütleme, et raha pakkumine on nõudmisest suurem, näit. riigivõim andis paberraha välja 900 miljoni ulatuses. Nüüd langeb raha kurs ja kõik kaubad, nende hulgas ka kuld kangides, kallinevad. Paljud kodanikud vahetavad riigikassas nüüd paberraha metallraha vastu ümber ja sulatavad viimase kangideks. Niisugusel teel kaob ülearune raha ringvoolust ja koguneb riigikassasse, mille kaotus ulataks antud momendil näit. 100 miljoni margani.

Hoopis vastupidise pildi saame, kui paberraha ümbervahetamine puudub: ülearusel rahal pole võimalik ringvoolust kaduda. Kui raha ringvool riigis vajab 800 miljoni marka ja valitsus 950 miljoni välja annab, siis 150 miljonil pole mingisugust võimalust ringvoolust kaduda ja 950 miljoni marka täidavad 800 miljoni marga osa. Et pakkumine nõudmisest 150 miljoni marga võrra suurem, siis langeb marga hind. Et paberraha ümbervahetamine puudub, siis kaob rahvastikus usaldus riigi vastu, tekib kartus, kas riik suudab rahva käes olevat paberraha kogusummat (nominaalhinnas) metallrahaga või mõnel teisel teel katta. Viimast asjaolu silmaspidades on arusaadav, mispärast kuulujutud lähenevast sõjast raha hinna langemiseks, kuna aga võidurikas sõda või kasulik kaubaleping rahahinna tõusuks kaasa mõjuvad.

Paberraha hinna langemine avaldub selles, et kõigi kaupade hinnad tõusevad, milliste hulka nüüd ka metallraha kuulub, sest paberraha vaba ümbervahetamine metallraha vastu puudub. Pabermarka nimetatakse ikkagi margaks, ainult ta ostujõud on vähem. Näit. kui enne maksis nael võid 1 mark kullas, siis nüüd 1 m. 50 p. paberrahas või kui enne 1 kuld mark võrdus 1 pabermargale, võrdub ta nüüd 1 m. 50 pennile paberrahas. Metall- ja paberraha hinna vahet nimetatakse agiõks. Kui madalale võib paberraha hind langeda, seda tõendab Prantsusmaa, kus esimese vabariigi ajal paar saapaid maksis 25,000 franki. Paberraha hinda nimetatakse ta kursiks, mis kujuneb välisbörsedel, kus paberraha liigub liht kaubana, aga mitte rahamärkidena sundusliku kursiga.

Paberine valuuta on riigile suureks õnnetuseks, sest ta halvab riigi ja rahva majanduslikku elu. Pahe peitub paberraha kursi alalises kõikumuses: kord langeb kurs, kord tõuseb. See sünnib mitmesugustel põhjustel, olenedes raha pakkumisest ja nõudmisest, riigi poliitilisest kursist ja seisukorrast, ka usaldu-

*Ümber-
vaheta-
mata pa-
berraha
kahju-
likkus.*

sest, mis rahval teataval momendil riigi võimu vastu olemas. Kõigi kaupade vahetusväärtuse mõõtjana peab küll raha oma väärtuses muutumatuna püsima, mida meie kahjuks aga tegelikult ei näe.

Vaatame missugused tagajärjed on paberraha kursi langemisel. Et paberraha kursi langemine avaldub kauba hindade tõusus, siis saavad eestkätt kahju kõik kindlapalgised kodanikud, nagu töölised. Nende töötasu ei avalda kalduvust tõusmiseks vastavalt kallinenud kaubale. Sedasama võime ütelda ka ametnikkude ja teenijate kohta, kes riigi ja omavalitsuste asutustes või eraettevõtetes teenivad. Edasi kannatavad võlauskujad ja kõik need, kes elavad raha kapitaalil. Võlauskuja (kreditor) saab võla tasumisel küll endise summa markades, kuid nende ostujõud on nüüd väiksem. Näit. kui 6000 margaline laen oli tehtud kursi järele 100 pabermarka = 90 kuldmarginale ja tagasi makstud kursi järele 100 pabermarka = 60 kuldmarginale, siis kaotab võlauskuja $\frac{1}{3}$ oma varandusest. Niisugustel tingimustel rikastuvad võlgnikud võlauskujate kulul. Sellega on seletatav, miks näit. taluomanikud, eriti Eestis, ilmasõja ajal, kui raha kurs langes ja põllusaaduste hinnad tõusid, oma võlgu tasuma ruttasid. Seda ruttasid tasuma, muidugi mõista, ka teised kinnisvara omanikud. Ka riik saab paberraha kursi langemisel kahju.

1) Suurema ostjana on ta sunnitud kaupade eest kõrgemat hinda maksma.

2) Võlgnikuna peab ta välislaenu % metallrahas tasuma ja paberraha kursi järk-järgulise langemisega % -tideks ikka suuremad ja suuremad summad paberrahas maksma, väga loomulik, et niisugustel tingimustel tasakaalu loomine riigi eelarves raskeks muutub. Nii on defitsiit paberise valuutaga riikide eelarves harilik nähtus. Et defitsiiti katta, teeb riik uusi laenusid, mis aga tegelikult riigi majanduse ja rahanduse halvenemise tõttu sünnib võrdlemisi rasketel tingimustel. Paberraha kursi tõusu tagajärjel kaotavad aga teised rahva rühmad. Raha kursi tõus avaldub kaupade odavnemises. Kaupmehed, kes kaubad kallimalt ostnud, on sunnitud neid nüüd odavamalt müüma. Kaotavad ka valmistajad, vabrikandid. Seda sama võime ütelda ka võlgnikkude kohta, kes laenu tegid madala kursi järele, kuid on sunnitud kõrgema kursi järele tasuma.

Nii kannatavad paberraha kursi langemise ja tõusu puhul mitmesugused ühiskondlikud rühmad. Tööstus ja kaubandus kaotab kindlad väljavaated tuleviku kohta, spekulatsioon, agiotage (l. agiotash) võtab maad, kaubandus-tööstuslised operatsioonid omandavad hasartmängu iseloomu, mis ka arusaadav, sest tingimusi, millistes tuleb üht või teist algatust realiseerida, on raske täpselt ettenäha. Iga eelkalkulatsioon, mis antud tingimustel õige, võib aga raha kursi muutumise tagajärjel ebaõigeks, ekslikuks

Tingliku raha võimalikkust tõendas asjaolu, et kulunud *Paberraha* raha täitis raha funktsioone ühetaoliselt täiehinnalisega. Edasi, *mõiste ja tekkimine.* krediidi dokumendid, nagu pangatähed ja vekslid, mis tuntuvalt raha aset täitsid, viisidki valitsused paberraha mõttele.

Usuti ja väga õieti, et paberraha võib raha ülesandeid täita samasugusel määral, nagu metallrahagi. Paberrahaks nimetatakse raha ringvoolu tarveteks riigivalitsuse poolt väljaantavaid ja metallraha nimetust kandvaid rahamärke, milliseid rahvas on kohustatud vastuvõtma nende nominaalhinnas (nimihinnas). Küsimuses, missuguseid pabermärke tuleb paberrahaks nimetada, lähevad arvamised lahku. Mõned arvavad, et paberrahaks tuleb lugeda ka krediidi dokumente, eriti pangatähti. Niisugune vaade on ebaõige, sest paberraha erineb oluliselt krediidi dokumentidest.

Et pangatähti sagedasti ja põhjusteta paberrahaga samastatakse, siis peatame paberraha tunnismärkide juures.

Paberraha tunnismärgid on järgmised:

1. Paberraha antakse välja riigivalitsuse, pangatähed aga eraasutuste (panga) poolt.

2. Paberrahad kujutavad enesest pabertükke, millele trükitud metallraha nimetused, näit. 5, 10, 25, 50, 100 jne. marka.

3. Paberraha ülesanne on raha ringvoolu üldtarvete rahuldamine. Selles seisabki paberraha oluline lahkuminek pangatähtedest, mis pankade poolt (kel selleks õigus) välja antakse töötus-kaubanduse ringkondade krediidi tarvete rahuldamiseks, näit. momentidel, kui suuremal arvul vekseid diskonteeritakse (hää viljasaagi realiseerimisel). Riik ei anna igakord paberraha välja mitte ainult raha ringvoolu tarveteks, vaid teeb seda ka puht rahandusliste sihtide saavutamise otstarbel, näit. rahaliste kitsikuste aegadel (sõda), kui metallraha ei jatku kõigi riikliste väljaminekute katmiseks.

Raha kitsikuse aegadel on paljud Euroopa riigid suuremal arvul paberraha välja annud: Prantsusmaa, Itaalia ja Venemaa.

4. Riigi võim kuulutab, paberraha väljaandes, selle seaduslikuks maksuabinõuks, millega kõik rahalised kohustused kaetakse.

5. Riik kohustab kodanikke paberraha vastuvõtma nende nominaalhinnas, s. t. pabermarka tunnustama margaks.

Nii omandab paberraha sundusliku kursi. Viimasel on ainult vormiline tähtsus, sest riigivalitsus ei saa sundida, et rahvas paberrahale samasuguse ostujõu ehk väärtuse annaks nagu metallrahalegi. Kui paberraha hind langeb, siis väljendub see sundusliku kursi tõttu mitte raha nominaalhinna langemises, vaid kaubahindade tõusus, näit. kui asi enne 5 marka maksis, siis maksab ta 10 marka, kui paberraha kahekordselt oma väärtuses langeb.

6. Täieõiguslise rahana on paberraha ka kõigi kaupade vahetusväärtuse mõõtja.

Esimest korda võeti paberraha tarvitusele Prantsusmaal Louis XV ajal, nimelt tolle aja finansisti John Law algatusel. Louis XV päris riigi, mille rahaline seisukord väga vilets oli. Riigivõlga oli $2\frac{1}{2}$ miljardi ja iga aastane puudujääk ulatas 78 miljonini. Riiki ilmus rahalisest kitsikusest päästma shotlane John Law, ennem avanturist kui tõsine finansist. Ta oli Inglismaal ja Madalmail pangaasjandust tundma õppinud ja oma laialiste rahaliste operatsioonide plaanid juba Louis XIV valitusele esitanud. Law oli arvamisel, et Prantsusmaal külluses olevat raha ja rikkusi võib krediidi teel paigutada mitmesugustesse ettevõtetesse kasu kandma. Selleks asutas ta valituse loaga erapanga, arvates et panga poolt väljaantud pangatähtede kogusumma tarvitseb kindlustatud olla ainult $\frac{1}{10}$ osa suuruses. Pank andis laenusid, pangatähtede (piletite) näol välja, mis riik vastu võttis rahaga ühesugustel alustel. Panga seisukord oli hea, kui Law õiguse omandas pangaga kasulikke ettevõtteid ühendada, näit. kaubaseltsi, mis Mississippis äärest kaubandusest ja Luisiaanast leiduvatest kullakaevandustest üli-suuri kasusid pidi saama. Kaubaseltsi aktsiad tõusid peagi oma hinnas 40-ne kordseks. Pank andis riigile laenu pangatähtede kujul, millistega riik oma sisevõlad tasus. Law eksisamm seisis selles, et ta $2\frac{1}{2}$ miljardi eest paberisi välja andis, kuna pangas raha ainult 200 miljoni oli. Üsaldus panga vastu hakkas langema, millele järgnes nii panga kui ka riigi rahaline pankrott. Kuigi Law'i operatsioonid suurepärase pankrotiga lõppesid, jäi paberraha idee ikkagi püsima ja leidis teostamist Euroopa riikides. Muuseas võeti paberraha tarvitusele ka Kataariina II ajal Venemaal, tähendab siis ka Eestis.

*Paberraha
väärtus
ja liikumiskujud.*

Paberrahal pole mingisugust sisemist väärtust, mille määraks oleks valmistamiskulu. Vaatamata selle peale võtab rahvas neid aga ikkagi teatavas hinnas vastu. Tähendab, paberrahal peab mõnesugune väärtus olema. Paberrahal on ainult seevõrra väärtust, kui võrra ta, metallraha aset täites, tarvet raha järele rahuldab ja rahvastiku poolt usaldust leiab. Usaldus tekib olenedes järgmistest põhjustest:

1) Seaduse sundus, mille tagajärjel paberraha esineb seadusliku maksuabinõuna: paberraha võetakse vastu kaupade ostmisel ja isiklike kohustuste katmisel, niisamuti ka riigi, omavalitsusasutustesse ja teistesse ühiskondlikkudesse kassadesse.

2) Harjumus, mis kujuneb juba siis, kui paberraha vabalt metallraha vastu ümber vahetatakse. (Paberrahaks sõna kitsamas mõttes nimetatakse niisuguseid paberist rahamärke, mida riigikassa kulla vastu vabalt ümber ei vaheta, nagu seda käesoleval ajal Eestis näeme).

Nagu öeldud, liigub paberraha kahel kujul:

1) Kas vahetatakse teda vabalt metallraha vastu ümber (nagu see sündis Venemaal enne ilmasõda)

takse. Näit. Venemaal 1839. a., kui metallrubla eest makseti 3 paberrubla ehk assignatsioonid, kõrvaldas valitsus ringvoolust assignatsioonid ja andis välja „riigi krediitpiletid“, kus juures uus paberraha, s. o. krediitpiletid vabalt metallraha vastu ümber vahetati (krediitrubla — metallrublaga).

Devalvatsiooni teostamine teisel kujul sünnib järgmiselt: jaunismetalli vähendatakse metallraha üksuses, s. t. metallraha devalveeritakse paberraha kursi hinnani. Niisugusel kujul teostati Venemaal viimane devalvatsioon a. 1897, kui krahv Witte rahaministriks oli. Uut paberraha välja ei antud, kuid muudeti metallraha üksus. Krediitrubla võrdus tol ajal $\frac{2}{3}$ kuldrubla. Valitsus vähendas $\frac{1}{3}$ võrra kulda kuldrublas, mille tõttu uue metall- ja paberrubla kursid ühetaolistusid ja paberraha vaba ümbervahetamine metallraha vastu teostus. Devalvatsiooni teine tüüp on otstarbekohasem. Esimese juures alanevad kauba hinnad uute paberrahade tarvituselevõtu tagajärjel, mis majanduslist elu riivab. Teine tüüp aga ei avalda mingisugust mõju kauba hindadele: ta teostamisega muutub ainult metallraha üksus, mis tasakaalu viiakse paberraha turu kursiga, millises kauba hinnad tol momendil avalduvad. Devalvatsiooni peetakse äärmiseks rahandusliseks abinõuks, mille abil üleminek on paberiselt valuutalt metallvaluutale võimalik, ja vaadatakse temale nagu riigi osalisele pankrotile, mis riigi au ja laenuusaldust riivab. Ütleb ju riik devalvatsiooni teel oma protsendita laenust (osast) lahti, mille moodustab paberraha nominaal ja turu hinna vahe. Kui õige nimetatud vaade ka pole, kuid vaevalt on võimalik devalvatsioonita läbi saada, kui paberraha kurs on pikemat aega madalal püsinud. Devalvatsiooni võib õigustada ja temale kaasatunda, kui on põhjusi arvata, et valitsus devalvatsioonile järgnevatel aegadel kindlasti niisugusest rahanduslisest programmist kinni hoiab, millises vähe aset sundusliku kursiga paberrahale. Üldse esineb riigis, kus paberine valuuta pikemat aega valitse nud, devalvatsiooni teostamine äärmiselt raske ja keeruline ülesandena, mis nõuab valitsusest suurt ettevaatust, osavust ja majanduselu mitmekesiste faktiliste tingimuste arvessevõttu. Raske on nimelt kurssi väljavalida, mille järele devalvatsiooni teostatakse. Kergesti võib juhtuda, et kui devalvatsiooniks teatav kurs välja on valitud, varsti jälle agio tekib. Devalvatsiooni teostamine on üldse siis võimalik, kui paberraha kurs on stabiilne, püsiv.

Paberrahad ilmuvad Venemaal Katarina II ajal, kes käskis *Paberraha* 1768. a. manifestis n. n. riigipanga assignatsioonid välja anda. *ajalugu* Nende väljaandmiseks ja hõbeda vastu ümbervahetamiseks *Venemaal* asutati kaks pankat: üks Peeterburis, teine Moskvast. Et assignatsioonide ümbervahetamine võiks vabalt ja takistamata sündida, andis valitsus neid ainult piiratud arvul välja. Kuni *ja Eestis.*

1786. a. anti neid välja umbes 40 miljoni rubla eest, milline summa tolle aja rahatarvidusele vastas. Sellepärast on ka arusaadav, miks assignatsioonid alla metallraha hinna ei langenud, nad püsisid metallrahaga al pari.

Varsti sundisid asjaolud valitsust suuremal arvul assignatsioonide välja andma. Nimelt sundisid sõjad Türgimaaga, Poolaga ja teiste riikidega keiser Paul I ajal ja Aleksander I valitsuse algusel valitsust ikka ja ikka uusi assignatsioonide välja andma, et erakordseid väljaminekuid katta. A. 1786 anti assignatsioonide välja 100 miljoni rubla eest ja pandi vaba ümbervahetamine seisma. A. 1810 oli paberraha tervelt 577 miljoni rubla käimas. Assignatsioonide hind langes kuni 25 kop. hõbedas, missugune asjaolu rõhuvat mõju avaldas rahva majanduslisele elule. A. 1810 otsustati sisemiste laenude teel ülearust paberraha riigikassasse kokku tõmmata, kuid see abinõu andis vähe tagajärgi, sest assignatsioonide hind tõusis vähe: 25 kop. hõbedalt 28 kopikale. 1812. a. manifest andis assignatsioonidele seadusliku maksuabinõu ja üldse väärtuse mõõtja iseloomu.

Madal paberraha hind püsis kuni 1839. a., kui rahaministri Kankrini algatusel devalvatsioon ette võeti. 1839. a. manifest määras assignatsioonide kursi kindlaks, nimelt $3\frac{1}{2}$ rubla assignatsioonides arvati 1 hõberubla ette, kus juures metallraha kuulutati seaduslikuks maksuabinõuks ja arvati, paberraha vahetus metallraha vastu. A. 1843 anti assignatsioonide asemel uued paberrahad, krediitpiletid, välja, nende kurs määrati kindlaks, nimelt 1 krediitrubla maksis $3\frac{1}{2}$ rubla assignatsioonides. Ühtlasi avati krediitpiletite vaba ümbervahetamine hõberaha vastu. See kestis kuni Krimmi sõjani. Sõjatarvete tagajärjel kasvas, alates 1854. a., krediitpiletite summa kiiresti ja ulatas 1857. a. kuni 700 milj. rublani. Aasta hiljem lõpetati paberraha vaba ümbervahetamine. Juba a. 1855 tekkis agio. Viiekümnendamatel aastatel kuni 1896. a. käis paberraha, mida metallraha vastu ümber ei vahetatud. Türgi sõda (1877—78) sundis paberraha hulka suurendama, mille tõttu raha kurs langes üldse 42% nominaalhinnast.

XIX a. s. teisel poolel, eriti viimastel aastakümnetel, pühendas valitsus suurt tähelepanu üleminekule paberiselt valuutalt metallvaluutale. 80-datel aastatel otsustati üleminna paberiselt valuutat mitte hõbe- vaid kuldvaluutale. Põhjuseks esines siin asjaolu, et hõbeda hind kullaga võrreldes väga tuntuvalt langes. Vene hõberubla, mis 405 dooli puhast hõbedat sisaldas, maksis a. 1874 umbes 95 kop., a. 1894 aga 47 kop. kulda, kuna krediitrubla maksis samal ajal 67 kop. kulda. Arusaadav, et niisugustel tingimustel rahva ja riigi huvide seisukohalt üleminek kuldvaluutale tulusam oli kui hõbevaluutale.

Rahauendus viidi aegamööda läbi. Kõigepealt hoolit-

väljakujuneda. Teatud operatsioon võib hariliku loodetava kasu asemel lõppeda suure kahju või kasuga. Arusaadav, et niisugused ebakindlad tingimused vähe soodustavad riigi ja rahva kaubandus-tööstuslist edenemist ja soliidide majanduslist algatust täiesti võivad halvata. Hiigla kahjud ja kasud, tihti üksteisega vaheldades, avaldavad demoraliseerivat mõju rahva kaubandus-tööstuslisele tegevusele. Selle asemel, et soliidide ettevõtteid rajada, juhivad kaupmehed ja töösturid oma tähelepanu kõrvalistele spekulatsioonidele, mis hiigla kasusid annab. Terve rahvamajandus omab ebasoliidide, spekulatiivse iseloomu. Tõendatakse, et soliid kaupmehe tüüp kaob neis riikides, kus paberine valuuta ja raha kursi kõikumine on harilik nähtus. Huvitav on tähelepanu, et paberraha kursi langemise algul koguni majanduslist tõusu võib märgata. On raha kurs langenud, kallinevad kõigepealt need kaubad, mis väliturule lähevad. Kallinemine ise sünnib eeskätt sadamalinnades ja suuremates export keskkohades, kuna sisemaal kauba hinnad püsivad endisel kõrgusel. Nüüd on muidugi kasulik kaup ostma sisemaal ja saata väliturule, kus hinnad raha kursi langemise tõttu kõrgemad. Tekib ajutine elavus kaubanduses, sest väljavedu suureneb. Ka tööstus muutub ajutiseks elavamaks. Tööstussaaduste hinnad kerkivad kiiremini kui töötasu, mis pärast kasulik valmistamist laiendada. Kuid elavus ühes kui ka teises ei püsi kaua — mõne aja pärast asuvad hinnad kõigis majandusraioones tasakaalu, ja elavus kaob.

Nagu nägime, võib paberraha metallraha aset täita. Kuid tegelik elu kui ka teadus tõendavad, et paberraha on halb raha, mis rahva ja riigi majanduslist elu halvab. Paberraha tarvituselevõtt peaks ainult riigirahanduse kriitilistel silmapilkudel sündima, näit. sõja ajal; niipea kui kriitiline seisukord möödunud, peab riik rahvamajanduse paberrahast vabastama, s. o. metallvaluutale üle minema. Üleminek sünnib sel teel, et paberraha sunduslik kurs kaotatakse ja vaba vahetus metallraha vastu teostatakse. On paberraha kurs liig madalale langenud, esineb üleminek metallrahale raske ja keerulise ülesandena, mille teostamine nõuab riigilt suurt jõupingutust ja ta juhatajatelt isesugust osavust, kunsti. On kolm abinõu üleminekuks paberiselt valuutalt kuldvaluutale.

Need on järgmised: 1) oma kursilt liig madalale langenud paberraha kuulatakse väärtusetuks, 2) paberraha väärtus tõstatatakse nominaalhinnani ja arvatakse ta vaba ümbervahetamine nominaalkursi järele. 3) arvatakse paberraha vaba ümbervahetamine metallraha vastu langenud kursi järele, mis riigis faktiliselt maksev. Missuguse tee riik niisuguseks üleminekuks valib, see oleneb paberraha kursist, s. o. sellest kui võrra paberraha kurs on langenud, raha ringvoolus olevast paberraha arvust ja riigi majanduslistest ja rahanduslistest seisukorrast.

Kui paberraha kurs on liig madalale langenud, ütleme kuni nullini, siis ei jää muud nõu üle, kui paberraha täielik hävitamine: pole temal ju faktiliselt mingisugust väärtust. Riigi valitsus kuulutab niisugused rahad väärtusetuks ja hävitatuks: ei riik, ei ka eraisikud pole kohustatud neid vastu võtma. Nimetatud võtte tähendab omalt olemiselt riigi täielist pankrotti; ta on lubatud ainult asjaoludel, kui mingisuguseid teisi väljapääseteid pole.

On paberraha kurs aga vähe langenud, siis on võimalik tõsta ta väärtust ühesuguseks metallrahaga. See sünnib sel teel, et 1) nõudmist raha järele suurendatakse ja 2) ülearune paberraha kõrvaldatakse ringvoolust, mis tähendab raha pakkumise vähenemist. Pakkumise vähenemisega tõuseb aga raha kurs. Nõudmist raha järele aga suurendatakse sel teel, et edendatakse tööstust ja kaubandust, juhitakse enam tähelepanu maa loomulikkude rikkuste kasutamisele, korraldatakse raud- ja veeteid j. n. e. Mida elavamaks muutub majandusline elu, seda suuremaks kasvab nõudmine raha järele. Nüüd paberraha hind tõuseb aegamööda ja saavutab väärtuse, milline metallrahale omane. Et kirjeldatud puht majandusliste võtete tagajärjed (raha kursi tõstmisel) tulevad liig aega mööda nähtavale, siis kasutatakse tihti teisi abinõusid raha kursi tõstmiseks. Niisugustest olgu kõigepealt nimetatud konsolidatsioon. Konsolidatsioon seisab selles, et riik teeb sisemise laenu, mille suurus vastab ülearuse paberraha kogusummale. Rahvas ostab riigi laenupaberid ja ülearune paberraha voolab riigi kassasse. Viimasesse kogunenud paberraha hävitatakse ära. Kui ülearune paberraha ringvoolust kõrvaldatud, siis tõuseb ta hind, mis aega mööda kujuneb ühesuguseks metallrahaga. Konsolidatsiooni pahed on järgmised:

1) Ta kasutamisel langevad kaupade hinnad, mis asjaolu, nagu seda juba eespool kuulsime, mitmesuguste rahvakihtide huvi puudutab. 2) riigi protsendita laen (paberraha) muutub protsendiliseks (laenupaberid), 3) siselaen kisub kapitalid oma valmistamisülesannetelt kõrvale, nõrgestab üksikuid tööstusharusid ja takistab tervet raha ringvoolu. Konsolidatsiooni on tarvitanud Inglismaa, P.-A. Ühisriigid, Prantsusmaa ja Saksa-maa peale Saksa-Prantsuse sõja. Ta on jõudu mööda ainult rikastele riikidele.

On paberraha kurs aga niivõrra tuntavalt langenud, et seni nimetatud teed üleminekuks paberiselt valuutalt kuldvaluutale on ebakohased, siis otsitakse uus, sihi saavutamiseks vastavam abinõu. Niisugusena esineb devalvatsioon, mis selles seisab, et paberraha alandatakse oma nominaalhinnalt faktilise, s. o. turuhinnani. Devalvatsiooni teostamine sünnib kahel kujul. Paberraha, mis hinnas langenud, vahetatakse uute vastu ümber, mille nominaalhind vastab täiehinnaalsele metallrahaga omale ja mida viimase vastu vabalt ümbervaheta-

mõjusid meie majanduselu — põllumajanduse, tööstuse, kaubanduse — järjekindel arenemine ja ka Eesti panga valuuta poliitika. Meie raha kursi stabiliseerimine ongi üks meie rahanduspoliitika peaülesannetest. Raha kursi järsk ja liiati veel üleliigne tõstmine ei tohiks maad leida: ta oleks meie noorele majandusele kardetav. Töösturid ja kaupmehed, kes harilikult ja suurel määral laenkapitali abil tegutsevad, satuksid seisukorda, mis ei loo võimalusi võlga, äärmisel juhtumusel protsentegi, tasuda. Ettevõtjate maksujouetus kisuks enesega kaasa ka pankade kokkuvarisemise ja tekitaks tööstuses ja kaubanduses seisaku ja üldise tööpuuduse.

Kui kaupu vahetatakse ostetud kaupade vastu või tehakse seda raha abil, siis võime konstateerida, et ekvivalentsed väärtused (kaup, raha) lähevad ühe käest teise kätte ühel ja samal ajal. Nüüdisaja majanduslise korra juures võime tihti niisuguseid vahetussuhteid näha, kus üks pooltest keeldub teataval põhjustel väärtusi ekvivalentses ulatuses vastu andmast, kuid ainult ajutiselt; ta kohustab seda tegema mõne aja pärast. Niisugust vahetustehist nimetatakse krediit- ehk laentehiseks. Nii näit. kui üks ostab teiselt 5 puuda jahu, kus juures ta kohustub raha, ütleme, 500 marga ulatuses kuu aja pärast maksta, või kui isik, kel elatisvahendisi napilt, 3000 marka laenab, lubades nimetatud summa tagasi maksta 6 kuu pärast. Mõlemil juhustel kindlustab tasumist laenaja varandus, kas tervelt või teatavas osas.

Laenatud summat nimetatakse võlaks, isikut, kes väärtusi annab kreditoriks ehk võlauskujaks, kuna isikut, kes kohustub seda tulevikus, s. o. teatava aja pärast tagasi maksta, debitoriks ehk võlgnikuks. Nii võiksime krediidiks nimetada niisugust vahetustehist, kus saadud väärtuse ekvivalendi tagasimaksmine sünnib teatava aja jooksul ja tagasimaksmist kindlustab võlgniku varandus. Nagu antud definitsioonist näha, on igal krediittehisel kaks paratamatut momenti iseloomulised:

1) Ekvivalendi tagasimaksmise pikendamine teatavaks ajaks mõlemate poolte kokkuleppel ja
2) tagasimaksmise kindlustamine.

Mis puutub protsendisse, siis ei esine ta krediittehise paratamatut tunnismärgina, sest paljud teised, nagu sugulaste ja tuttavate vahel, tehakse ilma protsendita.

Krediidi tehised jagunevad oma tunnismärkide järele mitmesse liiki.

1) Omaltsihilt jaguneb krediit valmistamis- ja tarvita miskrediidiks. Esimese all mõistetakse niisugust krediiti, mis valmistamiseks läheb, näit. masinate, instrumentide, tarvilikkude hoonete j. n. e. ostmiseks; ta jaguneb oma korda kaubanduslikeks, tööstuslikeks ja põllumajanduslikeks

*Krediit.
Krediidi
mõiste.*

*Krediidi
tehiste ja-
gunemine.*

krediidiks. Teise all mõistetakse niisugust, mille siht on otsekohe- seks tarvitamiseks vajaliste kaupade omandamine, näit. krediit toiduks tarviliku vilja ostmiseks ja elumaja ehitamiseks.

2) Selle järele, kes võlgnik, jaguneb krediit erakre- diidiks ja ühiskondlikuks krediidiks. Esimesel juhtumusel esineb võlgnikuna eraisik või eraühing, teisel juhtu- musel mõni ühiskondlik organisatsioon, nagu linn, maakond, riik.

3) Tähtaja suhtes jaguneb krediit tähtajaliseks ja tähtajatuks. Esimesel juhtumusel on maksu tähtaeg mõ- lemata poolte kokkuleppel kindlaks määratud, teisel juhtumusel mitte. Tähtajaline krediit jaguneb oma korda pika- ja lühikeseajaliseks. Viimast kasutavad peaaesjalikult kaup- mehed ja töösturid, näit. toore materjali ostmiseks, tööliste palkamiseks või kaupade ostmiseks edasimüümise otstarbel. Niisugused kulud kaetakse võrdlemisi ruttu ja ühekorraga kaupade ja saaduste müügist lunastatud summadega.

Kui aga tarvis ettevõtet laiendada uute hoonete ehitamise, uute masinate ja keeruliste mehhanismide ostmise teel, mis kapitaalsete kuludid nõuab, siis kannab selleks tehtud laen pikaajalist iseloomu, sest viimase tasumine sünnib aegamööda, aastate vältusel. Samasugust iseloomu kannab põllumajan- dusline laen, mis näit. hoonete ehitamiseks, maaparandus- töödeks (maa torutamine, niisutamine) tehtud. Üldse on kau- bandusline laen lühikeseajaline, põllumajandusline laen aga pikaajaline. Lühikeseajalise laenu tähtaeg on harilikult 1—12 kuud, pikaajalise tähtaeg mitukümmend, koguni 50—60 aastat.

4) Tasumiskindlustusest välja minnes jagatakse krediit isiklikuks ja realseks. Isiklikuks krediidiks nimetatakse niisugust, mis põhjeneb peaaesjalikult võlgniku isiku vastu oleval usaldusel, mille tekitajateks on võlgniku mitmesugused omadused, nagu anderikkus, osavus, hoolsus, ausus ja kokkuhoidlikkus. Muidugi mõista, et võlgnik, isiklik krediidi suurus, ka oma varandusega vastutab.

Realseks krediidiks nimetatakse niisugust, kui võlatasu- mist kindlustab mingisuguse väärtusliku asja pantimine, aga mitte võlgniku terve varandus. Et pandiks võib olla liikuv ja liikumata vara, siis jaguneb realne krediit oma korda kahte eriliiki, nimelt, lombard- ja hüpoteekkrediidiks. Lombardkrediidi juures panditakse näit. niisuguseid asju, nagu raamatuid, riideid, masinaid, väärtpaberisi j. n. e., kuna hüpoteekkrediidi juures maju, maid j. n. e. Ei maksa võlgnik oma võlga, siis juhib võlauskaja nõudmise panditud varandusele, mis lõpuks avalikult ära müüakse. Lombardkrediidi juures on panditud varandus võlauskaja käes ja valitsuse all aga mitte tema kasutada, tarvitada. Kui panditud on näit. uur, siis on vii- mane võlauskaja käes hoiul, aga mitte tarvitada. Hüpoteekkrediidi puhul jääb panditud varandus aga võlgniku valdusesse ja kasu- tada, mis ka otstarbekohane.

seti selle eest, et välismail võlausaldust Venemaa vastu suu-
rendada. Viimaseks mõjus kaasa riigi kulude ja tulude tasa-
kaalu viimine. Edasi hakkas riik kulda oma kätte koguma.
Samal ajal vähendati ka paberraha väljaandmist. 1892. a. saadik
ei antudki enam krediitpiletisi välja, 1898. a. oli neid ainult
999 miljoni rubla ulatuses liikumas. Kulla tagavara ulatas
samal aastal aga 1,315 miljoni rublani (tolle aja kursi järele).
Nii oli 80. ja 90. aastatel kulla tagavara palju suuremaks kas-
vanud kui ringvoolus olev paberraha kogusumma, mis asjaolu
lubas devalvatsiooni ette võtta, kui Witte rahaministriks oli.
Selle sihi saavutamiseks võttis valitsus abinõud tarvitusele, et
paberraha kurs ühesugusel kõrgusel püsiks, nimelt ostis välis-
turgudel krediitpiletid üles siis, kui nende kurs alla teatava
normi langes ja müüs neid, kui kurs üle teatava normi tõusis.
Sel teel läks 90 aastatel korda paberrubla kurssi 67 kop kullas
tasakaalus hoida. Paberise valuuta kaotamise vastu olid põllu-
pidajad, sest vilja hind on seda kõrgem, mida suurem agio.
Nimetatud rühmade vastuseismise tõttu ei võinud valitsus mui-
dugi kavatsatud uuendusest keelduda, sest seda ei lubanud
teised väga mõjuvad põhjused, kõigepealt maa tööstusline
edenemine, mis oli ilma väliskapitalita võimatu. Välismaa ka-
pitalistid aga kardavad omi kapitale niisuguste riikide töös-
tusse paigutada, kus maksev kõikuv valuuta. Nad nõuavad
oma kulla vastu samasugust puhast kulda. Venemaa töös-
tuse huvid mõjusid niiviisi otsustavalt kulduvaluuta teostamisele.
Et maaomanikkude huve enam-vähem rahuldada, võttis val-
itsus devalvatsiooni võrdlemisi madala kursi järele ette, nimelt
66 ²/₃ kop. kullas = krediitrublaga. 1899. a. seadus kuulutas
raha üksuseks kuldrubla, mis sisaldab 17,424 dooli puhast kulda.
Krediitpiletite väljaandmine normeeriti järgmisel teel: kui pa-
berraha kuni 600 miljonini väljaantakse, siis peab pool sellest
kullaga kindlustatud olema, antakse paberraha aga enam välja,
siis peab iga paberrubla kuldrublaga kindlustatud olema.
Olgu tähendatud, et Witte rahauuendus hästi korda läks.
Vene-Jaapani sõjale ja 1905. a. revolutsioonile vaatamata, püsis
rahakurs stabiilsena ja paberraha vaba ümbervahetamist met-
allraha vastu ei katkestatud. Vene rahasüsteemi stabiilsust
seletab asjaolu, et ringvoolus olev paberraha oli võrdlemisi
suurel määral kullaga kindlustatud.

Nii pea kui a. 1914 ilmasõda lahti puhkes, lõpetati krediit-
piletite metallraha vastu ümbervahetamine ja krediitpiletid
muutusid paberrahaks sõna otsekoheses, s. o. kitsamas mõttes.
Et neid suuremal määral välja anti, hakkas nende kurs lan-
gema, iseäranis aga revolutsiooni ajal, 1917. a. peale.

Revolutsiooni keerises sündis iseseisev Eesti. Revolutsiooni
algul kinnitas Vene ajutine valitsus Eesti autonoomia
põhiseaduse, mille järele Tallinnamaa ja Liivimaa Eesti osa
ühendati. Maapäev kutsuti kokku. Et Venemaal ühtki era-

konda polnud, kes oleks asunud heatahtlikul seisukohal väike-rahvaste vastu, siis kuulutas Maapäev enese 28. nov. 1917 kõrgema võimu kandjaks Eestis. Võeti ette Asutava kogu valimised, et riigikorda lõpulikult kindlaks määrata. Enamlased aga ajasid Maapäeva laiali ja lõpetasid Asutava kogu valimised. Detsembri kuul tegid enamlased sakslastega Brestis rahu, mille põhjal oli Saksamaal õigus Eestit okkupeerida. Okkupatsiooni vägede ilmumise eel kuulutas Maapäeva juhatus 24. veebr. 1918 Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Sakslaste valitsus ei kestnud aga kaua. Novembri kuul 1918 lahkusid nad Eestist.*). Nüüd algab Eesti tegelik iseseisvus. Eesti iseseisvusega astub raha ringvoolu ka Eesti raha. Eesti mark võis välja kujuneda, muidugi mõista, riigikassa päralt olevate kulla ja välisvaluuta tagavarade alusel. Need tagavarad olid aga väga väikesed. Rahaministri teadaandest 22. nov. 1918. a. selgub Maapäeva koosolekul, et riigikassa tagavara võrdus 100,000 margaga. Maapäev volitas küll rahaministeeriumi 50 miljonilist siselaenu tegema, kuid see ei annud suuremaid tagajärgi. Tehti ka katsed annetuste abil riigile põhikapitali luua. Nagu riigikassa peavalitsuse I aruandest 8. märtsil 1919. a. selgub, ei annud ka see tee nime-tamisiväärilisi tagajärgi: annetatud väärtused — kuld- ja hõbe-asjad ja rahad, välismaa raha — andsid tunnistust enam annetajate isamaalusest ja ohvrimeelsusest, kui annetuste suurusest. Riigi siseelu korraldamine ja sõda nõudsid aga suuri summasid: väljapääsu tee leiti osalt välislaenus, mida korda läks Soomes realiseerida. Edasi suurendasid riigikassa välisvaluuta tagavaru linad, mis Vene kaubalaevadega õnne teel Tallinna sadamasse sattusid ja nagu sõjasaak Inglismaale müüdi. Eesti rahaturul liikusid tol ajal Vene tsaarirahad, duumarublad, Kerenski rahad, Saksa idarublad ja margad, Saksa riigimargad ja ka Soome margad. Esimesed Eesti omad rahad ilmusid 1919. a. algul. Esialgu vabariigi 5% siselaenu paberid: 50, 100, 200 ja 500 margalised; neile järgnesid riigi kassatähed 1, 3, 5 jne. margalised ja ka 50 pennilised. Hiljem hakkas välja andma Eesti Pank pangatähti, mis raha aset täitsid ja täidavad. Missugusele kulla hulgale vastab Eesti mark, on, nagu eelpool kuulsime (lhk. 111), lahtine küsimus. Üldine arvamine kaldub küll sinna poole, et ta vastaks Soome kuld-margale või Prantsuse kuldfrangile.

Eesti marga kurs esialgu langes, ja väga tuntavalt, milleks kaasa mõjusid üldpoliitilised, tööstus-kaubanduslised põhjused ja ka spekulatsioon. 1921. a. novembri lõpul noteeriti Tallinna börsel 1 nst. 1550 E. marka, hiljem veel kõrgemalt. 1922. a. aga omandab meie mark stabiilsuse, püsivuse, milleks kaasa

*) Okkupatsiooni ajal liikusid Eestis Vene rahad, Saksa ida-rublad ja margad, Saksa riigimargad.

täielisemaks kasutamiseks. Varanduseta, kuid majanduslikeks tegevuseks vastavate annetega, teadmistega ja ettevõtlikkusega varustatud inimesi on palju. Krediit annab kapitalid nimetatud isikute kätte ja nende andekus ja ettevõtlikkus kasutatakse ühiskondliku rikkuse suurendamiseks.

4) Krediit virgutab inimesi kapitalide kogumisele. On harilik nähtus, et inimene tervet oma sissetulekut, nii suur või väike kui ta ka oleks, ära ei kuluta. Aasta lõpuks kujuneb mingisugune ülejääk. Niisugused ülejäägid üksikult ei anna nende omanikkudele mingisugust võimalust ühe või teise ettevõtte rajamiseks, nad seisaksid surnud kapitalina. Krediidi teel voolavad ka säärased summakesed ettevõtetesse, kus nad produktiivselt kasutatakse. Näit. suurem vabrik võib, väljaandes 500 margalised obligatsioonid, mitme sajatuhandelise kapitali oma tegevuse laiendamiseks hankida.

5) Krediit hõlbustab raha ringvoolu, sest mitmesugused krediidi dokumendid täidavad kalli metallraha aset. Need rahasummad, mille aset krediidi dokumendid täidavad, tarvitatakse teises suunas hoopis kasulikumalt. Pealegi hõlbustavad krediidi dokumendid väärtuste edasisaatmist.

6) Krediit avaldab oma mõju kauba hindadele. Inimene võib krediidi abil suuremal arvul kaupa osta. On nõudmine kaupade järele selle tõttu suurenenud, tõusevad ka nende hinnad. Näit., kui puuvilla kehva saagi tunnismärgid enam-vähem välja on kujunenud, ostavad vabrikandid suuremal määral puuvilla üles, kusjuures nad laialt krediiti tarvitavad. Nõudmine puuvilla järele suureneb ja hinnad tõusevad. Kui suurel määral võib krediiti kasutada, seda tõendab hindade ajalugu. Kauba hindadele ei avalda oma mõju mitte ainult pangatähed, nagu seda mõned tõendavad, vaid kõik krediidi dokumendid: tshekid, vekslid j. n. e.

7) Krediidil on ka oma eitavad omadused. Krediit ei edenda mitte ainult valmistamist, laiendades vanu ja tekitades uusi ettevõtteid, vaid ta loob võimaluse spekulatsiooniks, mis kulutatud kapitalid hävitab, nii rahvamajandusele kahju tuues. Arusaadav, et inimene riskeerib kergemini võõraste kui oma kapitalidega. Ometegi on kasu, mis krediit rahvamajandusele annab, kaugelt suurem kui ta kahju.

Krediidi edenemiseks ja laiendamiseks on tarvilik rida *Krediidi edenemise tingimused.* tingimusi. Need on järgmised:

1) Peavad olema vabad kapitalid, mida nende omanikud ise ei taha valmistamisotstarbel kasutada. Ainult vabad kapitalid võivad krediidiks antud saada.

2) Peavad olema asutused, mille kaudu vabad kapitalid nende omanikkudelt voolaksid laenutarvitajate kätte. Niisuguseid asutusi kutsutakse pankadeks; nad on vahemeesteks vabade kapitalide omanikkude ja kapitali tarvitajate vahel.

Poleks panku, poleks ka nüüdisaja suurejoonelist krediiti olemas, mis paratamata tarvilik rahvaste majanduslikeks edenemiseks.

3) Krediidi arenemise tarvilikuks tingimuseks on kasu, mis krediit annab võlauskujale laenuks antud kapitalidelt. Nimetatud kasu esineb $\frac{1}{2}$ -tide kujul. Protsent õieti kihutabki vabade kapitalide omanikke neid välja laenama. Kaubandus-tööstuslistes ringkondades laenatavate kapitalide $\frac{1}{2}$ -ndi kõrgus oleneb kapitalide pakkumisest ja nõudmisest nende järele. Mõnikord on riikide valitsuste poolt protsendi kõrgust katsutud piirata, mis aga küllalt otstarbekohane pole: madal sunni-protsent takistab krediidi arenemist ja avaldab sellega rahva-majandusele eitavat mõju. Nüüdisajal on protsendi normeerimise katsed kõrvale jäetud. Seadus keelab ainult võlgnikku eksploateerimast liiakasu võtmise teel, kusjuures karistatakse võlauskujat mitte kõrgete protsentide vaid eksploateerimise eest, kui viimasest tunnistavad krediidi tehise tingimused.

4) On paratamata tarvilik, et krediidi tehised oleks juriidiliselt kindlustatud. Loomulik, et võlauskuja, kreditor annab oma kapitale laenuks ainult siis, kui seadus ja kohus küllalt vahendeid annavad võla tagasinõudmiseks juhtumusel, kui võlgnik tõrgub seda tagasimaksmast. Seadusandliste normide kogusummat, mis võla sissenõudmise korra ja tingimused ära määravad, nimetatakse krediidi õiguseks.

*Pangad.
Pankade
mõiste ja
liigid.*

Laenu andmine on nüüdisaja majanduslike korra juures pankade kätte koondunud ja esineb eri tegevusharuna. Pankadeks nimetatakse asutusi, mis tegutsevad vahemeestena vabade kapitalide omanikkude ja isikute vahel, kes kapitale majanduslisteks operatsioonideks vajavad. Vabad kapitalid voolavad pankadesse, kes nendega laenuarvitajaid varustavad.

Pangad jagunevad oma operatsioonide iseloomu järele kahte liiki: ühed neist on kaupmeeste ja töösturite teenistuses, nimelt k o m m e r t s- ehk k a u b a p a n g a d, teised aga kinnisvara omanikkude teenistuses, nimelt h ü p o t e e k p a n g a d. Esimesed annavad lühikese, kuna teised pika aja laenusid. Selle järele, kes panga omanik, jagunevad pangad era- ja ühiskondlikkudeks. Esimeste omanikud on eraisikud, või nende ühingud (aktsiapangad), teiste omanikud aga ühiskondlikud organisatsioonid, nagu riik, linn, maakond j. n. e. Viimased nimetatakse riigi, linna, maakonna j. n. e. pankadeks.

*Pankade
operat-
sioonid.*

Kõik pankade operatsioonid jagunevad kahte liiki: p a s s i i v s e t e k s ja a k t i i v s e t e k s. Esimeste all mõistame niisuguseid, millistes pank esineb võlgnikuna, debitorina, sest nende abil suretseb pank enesele raha kapitale, teiste all aga niisuguseid, millistes pank esineb kreditorina, võlauskujana, sest nende abil annab pank kapitale laenuks välja. Pank peab omas tegevuses selle järele valvama, et ta aktiivsed

Krediidi tehised on suusõnalised ja kirjalikud. Mis puutub esimestesse, siis on nad võimalikud ainult väiksemate summade piirkonnas ja ligemate sõprade või tuttavate vahel. Nüüdisaja majanduslise korra juures tehtakse krediidi tehised harilikult kirjalikult. Nimetatud tehiste kirjalikkude tunnistustena esinevad mitmesugused krediidi dokumendid.

Krediidi dokumendid üldiselt jagunevad kahte põhiliiki. Esimesse liiki kuuluvad niisugused, mis sisaldavad võlgniku kohustuse või lubaduse maksta väärtusi teatavas summas.

Need on järgmised:

1) Lihtveksel. Ta on isesugusest paberist võla dokument ja sisaldab kohustuse maksta kreditorile või kellele viimane käseb teatava summa. Veksel on üks kindlamatest võladokumentidest, sest tema põhjal sünnib võla tasumine kiirelt, vastuvaidlemata ja vekslil äratähendatud päeval. Kui võlgnik vekslil tähendatud päeval võlga ei tasu, siis antakse veksel protesti, s. t. algab vekslil tähendatud võla sissenõudmine kohtu teel. Et veksel kindel võla dokument ja et ta põhjal võla nõudmine sünnib kiirelt, siis on veksel nüüdisaja kaubandus- ja tööstusilmas väga laialist poolehoidu leidnud.

Kreditoril on õigus vekslit teisele isikule edasi anda, kus juures ta vekslit teisele küljele vastava tähenduse peab tegema (indossament). Teine isik võib vekslit edasi anda kolmandale, ka pangale j. n. e. Vekslit võla eest on vastutavad vekslit andja ja kõik need isikud, kes vekslit teisele küljele edasiandmise tähenduse teinud.

2) Võlakiri. Ta on omalt olemuselt võlgniku tunnistus, kus tähendatud, et viimane teatava summa väärtusi võlgneb ja on kohustatud seda tagasi maksma.

Võlakiri pole nii kindel ja vastuvaidlemata võla dokument kui veksel.

3) Obligatsioonid. Obligatsioonide all mõistetakse protsente kandvaid pikaajalisi võlakohustusi, mis riigi või suuremate ettevõtete, nagu aktsiaühingute poolt välja antakse. Nende väljaandmine sünnib harilikult järgmiselt: kui riik või aktsiaühing vajab suuremat summat ja pikemaks ajaks, siis jagatakse terve võla summa üksikuteks vähemateks ja ümmargusteks osadeks (obligatsioonid), nagu 500, 1000 marka j. n. e., mida rahvas ostab. Obligatsiooni laenu tasumine sünnib nii: kui näit. laenu on tehtud 50 aasta peale ja 500 miljoni marga ulatuses, siis tuleb iga aasta obligatsioone kustutamisele 10 miljoni marga ulatuses, kus juures kustutamisele tulevate obligatsioonide määramine sünnib loosi ehk tirage'i (l. tiraashi) teel.

4) Pantkirjad. Pantkirjad antakse välja panditud kinnisvaranduse peale hüpoteekpankade poolt. Nad lähevad obligatsioonidest selle poolest lahku, et viimased on omalt olemuselt isiklik laenu, kuna esimesed on — reallaenu. Obligatsioonid

ja pantkirjad avavad võlgnikkudele võimaluse suuremate summade laenamiseks pikemaks ajaks ja hõlbustavad tuntavalt laenu tasumist. Pantkirjade ostjad, s. o. võlauskujad, saavad kindlat ja enam-vähem kõrget protsenti. Arusaadav, mispärast pantkirjad kergesti ostjaid leiavad.

5) **P a n g a t ä h e d.** Pangatähed (pangapiletid) on panga protsendita võlakohustused, mille põhjal pank end kohustab pangatähel märgitud summat pangatähe ettenäitamisel välja maksma. Pangatähed antakse välja oma operatsiooni summade suurendamiseks pankade poolt, kel selleks õigus. Pangatähed liiguvad kitsamais ringkonnis, nimelt kaubandus-tööstuslistes. Nad täidavad kaunis laialt raha aset. Neid võtab igaüks heameelega raha asemel vastu: annavad neid ju välja harilikult suured keskpangad, millistel üldine rahva usaldus ei puudu.

Teise laenu dokumentide liiki kuuluvad niisugused, mis sisaldavad võlauskuja nõudmise võlgnikule, et viimane teatava hulga väärtusi maksaks.

Need on järgmised:

1) **T s h e k k.** Tshekk on isiku käsk pangale, kus temal raha hoiul jooksva arvel, et pank tsheki ettenäitajale tshekil tähendatud summa välja maksaks. Ütleme, et A on 50,000 marka panka jooksvale arvele pannud. Ostab A 10.000 m. eest B-lt kaupa, siis annab ta selle vastu B-le tsheki 10.000 m. väärtuses ja B võib sellega pangast nimetatud summa kätte saada.

2) **K ä s u v e k s e l.** Käsuveksel on kreditori (trassant) käsk teises riigis elavale võlgnikule (trassaat), et viimane tähendatud summa välja maksaks vekslit ettenäitajale (remittent). Kui Londoni kaupmees A võlgneb Tallinna kaupmehele B-le 10.000 marka, viimane aga omakorda samasuguse summa Londoni kaupmehele C-le, siis kirjutab Tallinna kaupmees B Londoni kaupmehele A nimele käsuveksli, et viimane võlgneva summa 10.000 marka Londoni kaupmehele C-le välja maksaks.

Krediidi tähtsus.

Nüüdisaja majanduslise korra juures on krediit iseäranis suure tähtsuse omandanud. Ta tähtsus avaldub järgmiselt.

1) Krediit on oluliseks teguriks nüüdisaja majanduslises elus. Ta kergendab kaupade liikumist ja kõrvaldab katkestused, mis töö jaotuse tagajärjel vahetuses tekkida võivad. Näit. üks kaup võib olla valmis, kuna teist, mille vastu esimene vahetatakse, aga veel valmistatakse.

2) Krediit suurendab valmistamist. See sünnib sel teel, et krediidi abil kapitalid voolavad ettevõtlikkude isikute kätte, kes uusi ettevõtteid asutavad või vanu laiendavad. Kui krediiti üldse poleks, siis seisaksid paljud kapitalid nende omanikkude elukutse või oskuse puudumise tõttu kasutamata, või jälle raisataks kasututeks valmistamiskatseteks ära.

3) Krediit ei suurenda mitte ainult rahva kapitalide produktiivsust, vaid avab ka võimaluse rahva loovate jõudude

operatsioonid omalt omadustelt vastaksid passiivsetele operatsioonidele; vastasel korral ähvardab pank pankrott: ei või ju pank näit. lühikese aja hoiusummasid pikaajalisteks laenudeks välja anda. Nimetatud panga põhimõtet formuleeritakse harilikult järgmiselt: panga passiv määrab tema aktiivi. Pankad esinevad kapitalistlikes majanduses tähtsa tegurina: passiivsete operatsioonide abil koonduvad hiigla kapitalid pankadesse, kuna aktiivsete operatsioonide abil kapitalid voolavad ühte ehk teise tööstusharru. Võib ütelda, et pankadest suurel määral oleneb maa ja rahva tööstuse iseloom ja arenemine.

Üks tähtsamatest kaubapankade passiivsetest operatsioonidest on summade hoiule võtmine. Panka, mille operatsiooni summad peamiselt moodustatakse hoiusummadest, nimetatakse deposiitpankadeks. Nüüdisaja pank ei võta summasid mitte ainult lihtsalt hoiule nagu seda tegid pangad endistel aegadel (näit. Genua ja Veneetsia pangad), vaid jätab enesele õiguse hoiule antud summasid kindla tasu eest ka välja laenata. Nii lähevad nüüdisaja deposiitoperatsioonid oluliselt lahku vastavaist vanema aja pankade operatsioonidest, kuigi viimastest kujunesid välja esimesed. Vanema aja pankade tegevus näitas, et hoiule antud summasid ei nõuta ühe korraga tagasi, et mõnesugused summad tegevuseta püsivad, alatasa pankade kassas. Nimetatud asjaolu silmaspidades, hakkasid pangad teatava %-di eest hoiusummasid välja laenama, kus juures pank ka hoiule antud summade eest teatavat %-ti maksma hakkas. Laenu %-nt pidi niisugusel korral hoiu %-dist muidugi kõrgem olema.

*Passiivsed
operat-
sioonid.
Hoiu-
summad.*

Hoiusummad jagunevad mitmesse liiki:

1) Põlised hoiusummad. Põlised hoiusummad jäävad panka terve ta kestvuse ajaks. Siin ütleb hoiuleandja oma kapitalist nagu lahti, kindlustades enesele alalise ja kindla sissetuleku. Pank vaatab põliste hoiusummadele nagu oma kapitalidele ja maksab nende pealt ka kõrgemat protsenti, sest nende kasutamine pole ajaga piiratud. Üldse on põlised hoiusummad vähe levinud, sest 1) hoiule andja, peab põliseks ajaks oma kapitali aktiivsemast kasutamisest, näit. kaubanduse, tööstuse või mõnel teisel alal, lahti ütlema, 2) pank peab igal ajal kõrgeid protsente maksma. Harilikult annavad mitmesugused asutused oma kapitalid põliseks ajaks hoiule, nagu heategevad asutused, kesk- ja kõrgemad õppeasutused j. n. e. Neil on tähtis alaline ja võimalikult suurem sissetulek.

2) Tähtajalised hoiusummad. Tähtajalised hoiusummad, jäävad panga kasutada kindlaksmääratud ajaks, näit. 2—5 ja enam aastaks. Mida pikem hoiu aeg, seda kõrgemat protsenti maksab pank. Tähtajaliste laenude arv on viimasel ajal vähenema hakanud, sest kapitalide hoiuleandmine kindlaks

määratud ajaks kitsendab tuntavalt nende kasutamist omanikkude poolt. Oma kapitale annavad kindlaksmääratud ajaks peaaegselt need hoiule, kes kaubandus-tööstuselisest elust otseteed osa ei võta ja kelle peahuvi seisab protsentide saamises.

3) Tähtajata hoiusummad. Tähtajata hoiusummade juures pole hoiu aeg kindlaks määratud ja hoiule antud summamad võib iga moment tagasi nõuda, kusjuures mõned pangad, põhikirjale tugedes nõuavad, et hoiusummade väljavõtmi-sest paar päeva enne seda teatatakse, mis pangale võimaluse annab vastavate summade muretsemiseks. Et tähtajata hoiusummasid iga moment võib välja võtta, siis on nende pealt maksetav protsent madalam, kui tähtajaliste hoiusummade pealt

4) Hoiusummad jooksva arvel (liht jooksev arve). Majandusliselt edenenud riikides mahutavad ettevõtted, asutused ja ka eraisikud, kelle rahaoperatsioonidega alata tegemist, oma vabad summad pankadesse. Iga hoiuleandjal on panga raamatutes isesugune arve, kuhu üles märgitakse aeg-ajalt hoiule antud ja hoiult võetud summad, niisugune arve kannab jooksva arve nime. Pank annab hoiuleandjale tshekiraamatu. Hoiule antud summade väljamaksmine sünnib osade kaupa ja tshekkide vastu. Mõnel maal on hoiusummade jooksvale arvele andmine laialt levinud. Kõik võlad tasutakse tshekkide abil. Jooksva arvel olevate hoiusummade pealt maksab pank protsenti, kusjuures protsent arvatakse välja mitte tervete kuude eest, nagu teiste hoiusummade juures, vaid tervete päevade eest: päevast peale hoiule andmist kuni hoiult võtmise päevani. Jooksva arvel olevatelt hoiusummadelt maksetav protsent on harilikult madalam kui teistelt hoiusummadelt. Mõned pangad ei maksa nimetatud hoiusummadelt üldse protsenti. Niisugustest olgu nimetatud näit. Inglise, Prantsuse ja Vene riigipank. Selle peale vaatamata, et nimetatud hoiusummadelt maksetav protsent madal, voolavad hoiusummad jooksvale arvele külluses. Viimased oma kogusummas on palju suuremad kui kõik teised hoiusummad kokku. Põhjastena esinevad siin jooksvale arvele antud summade elastilisus ja alaline protsent. Pank võib nimetatud hoiusummadelt protsenti maksta, sellepärast, et ta nad välja laenab, kõrgemat protsenti võttes kui ise maksab. Tegelik elu on näidanud, et mitte kõiki jooksvale arvele antud hoiusummasid korruga tagasi ei nõuta: pealegi toovad samal ajal, kui ühed oma summad hoiult võtavad, teised raha hoiule ja panga kassal on alati võrdlemisi suur osa hoiusummasid, mida pank lühikeseks ajaks võib välja laenata. On olemas veel isesugune n. n. tinglik jooksev arve, mis selles seisab, et hoiuleandja kohustab end jooksva arvel hoidma raha mitte alla teatava summa, mis eest temale kõrgemat protsenti makstakse.

Iseäralist osa etendab jooksvat arvel olevate hoiumade juures tshekk. Tshekk pole nimeline, s. t. tsheki omanik on see, kelle käes ta antud momendil on. Et tshekk hoivuleandja allkirja kannab, siis varustab pank end tema allkirja originaaliga millega tsheki allkirja võrreldakse. Tsheki kestvus on üüriline: kolm kuni kümme päeva. Tshekk kergendab väga tuntavalt raha ringvoolu: ta ei vähenda mitte ainult ärilisteks operatsiooniks tarviliku sula raha hulka, vaid võimaldab maksude maksmist üksikute majanduste vahel ilma rahata. Kuidas see sünnib?

Kui iga esitatud tsheki vastu pank maksaks sula raha, siis ei vähendaks tshekk sugugi mitmesugusteks operatsiooniks tarvilikku raha hulka.

Tarve raha järele hävineb siis, kui tsheki omanikul samas pangas on jooksev arve, kus tsheki andjalgi; niisugusel juhtumisel kirjutatakse tshekil tähendatud maksu summa ühe jooksvale arvel maha ja teisele juure, kus juures raha üldse ei figureeri. Niisugust rahalist toimetust nimetatakse transferdiks (keskajal ja ka nüüd giroks; giro — ring). Et pangaga tuhanded inimesed, ettevõtted ja asutused seotud, kes omavahelisi arveid kirjeldatud teel õiendada võivad, siis on arusaadav millist kergendust tshekk ja giro äritegevusele toovad ja kui palju nad raha tarvitamist vähendavad.

Nüüdisaja arenenud pangaasjanduses, kus igas linnas terve rida üksteisega võistlemaid panke, kelle vahel rahvastiku vabad summad ära jaotatud, ei annaks giro ehk transferdi tarvitamine maksimaalseid tagajärgi, 'kui ei oleks asutatud „arvekoja“ ehk pangad võlgade puhastamiseks *Arvekojad*. (clearing house).

Teatava linna pangad astuvad ühendusse ja kohustavad end vastu võtma tshekke ükskõik kelle nimele nad ühendusse astunud pankadest poleks kirjutatud. Nüüd võib saadud tshekkidega iga isik esineda omas pangas, kus temal jooksev arve, ja pank kirjutab tsheki tähendatud summa ta jooksvale arvele juure. Igapäev peale äritundide tulevad pankade esitajad kokku n. n. arvekotta ja siin sünnib tshekkide vahetamine. Ühe panga nõudmised kaetakse teise panga nõudmistega ja lõppude lõpuks tuleb pankadel välja maksta teine teisele võrdlemisi väikesed summad. Väljamaksmine sünnib mitte raha vaid harilikult tshekkide abil mõnesse suuremasse pankas (keskpanka) kus kõigil ühinenud pankadel jooksev arve olemas. Tähendab tshekk ja giro ühendavad mitte ainult kohalikke panku, vaid ka panku, mis asuvad eri linnades. Nii muutub giro kohalikust linnadevaheliseks ehk interlokaalseks, mis rahvamajanduslikult väga tähtis.

Esimest korda avati arvekojad Londonis XVIII a. s. keskel. Siin otsustasid pankade clerik'id, selle asemel, et jooksta tshekkidega ja vekslitega ühest suurlinna otsast teise, kokku

tulla kindlaks määratud ajal ühte Londoni „City“ kõrvalisse restoraani tshekkide vahetamise otstarbel. Pankade direktorid kiitsid selle idee heaks ja kutsusid praktilise asutuse ellu, mis meilgi praegu arvekodade kujul olemas. Arvekodade süsteem on paljudes Euroopa riikides ja ka P.-A. Ühisriikides tarvitusele võetud; Prantsusmaal esimest korda 70-tel, Saksamaal ja Austrias — 80-tel ja Venemaal — 90-tel aastatel. Kõige enam edenenud on nimetatud süsteem Inglismaal, kus ta abil tsna vähese rahaga võimalikud on hiigla suured operatsioonid. Tshekk, millele tugeb arvekodade süsteem, esineb nüüdisajal Inglise kaubanduse- ja rahailmas nagu täielise rahana. Kui öeldakse, et kellelgi on Londoni turul krediit, siis tähendab see seda, et temal on õigus tshekki väljakirjutada. Tundub nagu tekiks uus valuuta — tshekkvaluuta. Arvekodade operatsiooni suurusel annavad tunnistust järgmised arvud: 1909. a. võrdusid Londoni arvekoja operatsioonid 360 miljardi E. k. margaga, New-Yorki — 612 miljardi E. k. m., Pariisi — 33 miljardi E. k. m. *).

*Panga-
tähed.*

Teiseks tähtsamaks passivseks operatsiooniks on pangatähtede väljaandmine. Panku, mille operatsiooni summad moodustavad peasjaliselt väljaantavatest pangatähtedest, nimetatakse emissioonpankadeks.

Kuidas tekkisid pangatähed?

Euroopa krediidi süsteem kujunes XII—XV a. s. Itaalias. Tolle aja ühiskonna ja üksikute valitsuste moraalne tasapind oli madal ja raha vahetusväärtuse nõrgestamine odavate metallide juuresulatamise teel harilik nähtus. Niisuguste kuritarviduste tagajärjel tekkinud seisukord paraliseeris peaaegu täieliselt sise- ja väliskaubavahetuse. Väljapääsu abinõuna asutati Itaalia vabariikides ja ka teistes tolle aja kaubanduskeskkohtades pangad. Pankade esimeseks ülesandeks oli raha ringvoolu korraldamine. Nad vahetasid mitmesuguseid rahasid ja määrasid kindlaks nende väärtuse. Pankadesse viisid kaupmehed oma raha hoiule ja pangad õiendasid hoiuleandjate makse nende arvel. Tähendab, pangad esinesid nagu kõikide kassahoidjatena. Esialgu tulid kaupmehed teatud tunnil panka, et maksude maksmise otstarbel korraldusi teha, s. t. kindlaks määrata kui suured summad oma arvelt maha kustutada ja teiste arvele üle viia. Hiljemini andsid pangad, kui isiklik ilmumine nende klientidele koormavaks muutus, neile välja isesugused tunnistused ehk kviitungid raha hoiule võtmise kohta või andsid neile loa saata panka käskkirjad maksude kohta, mis pank peab tegema nende arvel. Nüüd polnud kaupmeestel enam mõtet panka tulla maksude maksmist korraldama, sest nad võisid oma võlgnikkudele edasi anda kviitungi,

*) Eesti kuldmark on mõeldud käesolevas töös ühevääriisena Prantsuse frangiga.

tehes viimasele edasiandmist sisaldava märkuse või anda neile maksukäsu panga nimele.

Nii hakkasid nimetatud dokumendid vähehaaval kaubandusilmas raha aset täitma. Isäranis levisid raha hoiul olemist tunnistavad panga kviitungid. Usalduse tõttu, mis pankade vastu olemas oli, liikusid nende kviitungid võrdlemisi kõrge agio'ga, näit. deposiitkviitungid, mis n. n. giro-pankade poolt välja anti. Giro-pankade tüübilisema esitajana võiks nimetada Hamburg'i panga, mis tegutses kuni Saksa keisririigi asutamiseni. Igale deposiitkviitungile vastas panga rahakambrites kindel kvantum raha, mida iga moment võis välja võtta. Tähendab, deposiit kviitungid olid deposiitrahad; nad liikusid nagu metallraha esitajad. Et panga kviitungid kaubandustööstuslistes ringkondades usalduse võitsid, siis hakkasid pangad kviitunge välja andma, mitte ainult neile, kes metalli või metallraha hoiule töid, vaid ka neile, kes laenu soovisid saada. Viimased kviitungid esinesid juba sõna otsekoheses mõttes panga tähtedena. Pangatäht on juba võla kohustus, panga protsendita laen. Pangatähtede tsirkuleerimine põhjeb usaldusel, mis panga vastu olemas s. t. usul, et pank pangatähe vastu annab nii palju sularaha kui palju panga tähel tähendatud. Pangatähed muutuvad tsirkuleerides maksuabinõuks pärisraha asemel. Raha aset täites lähevad pangatähed ikkagi põhjalikult lahku rahast: 1) pangatähed ei esine seadusliku maksuabinõuna, nagu raha, ja nende vastuvõtmine oleb saaja heast tahtmisest 2) pangatähed antakse välja pankade krediidi operatsiooneks, nimelt laenuandmiseks vekslite diskonteerimisel, panditavate kaupade ja väärtpaberite vastu j. n. e., kuna paberraha antakse välja riigi poolt raha ringvoolu tarveteks. Siit järgneb pangatähtede ja paberraha liikumise vahe: esimesed püsivad ringvoolus lühemat aega, sest laenu tähtaja kätte jõudmisega voolavad nad pank tagasi või nende asemel vastav summa metallraha, mis oma korda esitatud pangatähtede vastu ümber vahetatakse; teised püsivad ringvoolus pikemat aega, sest nad antakse välja riigi poolt oma kohustuste tasumise otstarbel ja võivad riigikassasse tagasi tulla ainult kulla vastu ümbervahetamiseks, kui viimane tegelikult võimaldatud.

Olulise tähtsusega on tagatised, mis pangatähtede metallraha vastu ümbervahetamiseks tarvilikud. Esiteks, peab panga rahakambrites teatav tagavara metallraha olema, mis vajaline pangatähtede ümbervahetamiseks, teiseks on tegelik elu näidanud, et pank võib pangatähti nii palju välja anda, kui palju neid vajavad kaubandus-operatsioonid. Vastasel korral, s. t. kui ta neid suuremal arvul välja saadab, võib pank väljapääsemata seisukorda sattuda.

Et asutused ehk pangad, kes kirjeldatud emissioonoperat-

sioonega tegemist teevad, ülnimetatud kahe põhimõtte järele käiks, siis on valitsus enesele õiguse jätnud nimetatud pankade tegevust kontrolleerida. Nad omandavad selle tagajärjel poolametliku iseloomu või muutuvad puht riiklisteks asutusteks. Valitsus annab välja teatavad määrused, mis kindlustavad pangatähtede ümbervahetamise metallraha vastu. Kõige pealt peab pangatähtede väljaandmiseks pangal riigivalitsuse poolt luba olema. Valitsus määrab kindlaks viisi, kuidas väljaantavad pangatähed peavad metallrahaga kaetud olema. Selles suhtes on aja jooksul välja kujunenud 3 peasüsteemi.

Need on järgmised :

1) Kontinentaal ehk Saksa süsteem nõuab, et $\frac{1}{3}$ pangatähtedest oleks metallrahaga kindlustatud, kus juures üldsumma, mille ulatuses võib kullas kindlustamata pangatähti välja anda, ei tohi Saksamaal üle 472.829 tuhande marga ulatada; kui see sünnib siis tuleb riigile 5% maksu maksta. Austria-Ungaris oli sama süsteem maksev, ainult selle vahega, et kõige vähemalt $\frac{2}{3}$ väljaantavatest pangatähtedest pidi kindlustatud olema. Belgias, nagu Saksamaalgi nõutakse, et $\frac{1}{3}$ väljaantavatest pangatähtedest oleks metalliga kaetud, kuid siin on rahaministeeriumil luba seda normi alandada; kõigilt piletitelt, mis üle 275 miljoni frangi välja antakse, saab riik maksu $\frac{1}{4}$ % suuruses.

Nii on kontinentaalsüsteemile iseloomulik,

1) et üks osa väljaantavatest pangatähtedest metalliga kaetakse, 2) et kindlustamata pangatähtede summa ülemäär kindlaks määratakse ja 3) et pangatähtedelt, mis üle selle summa välja antakse, riigile maksu võetakse. Kontinentaalsüsteemi võib kõige otstarbekohasemaks pidada, sest et ta juures pangatähtede ümbervahetamine on küllaldaselt kindlustatud ja ta samal ajal jätab pankadele laialise vabaduse pangatähtede väljaandmiseks ja sellega ühenduses olevaiks operatsiooneks.

2) Inglise süsteem nõuab, et kullaga kindlustamata pangatähtede kogusumma kindlaks määratakse ja et pangatähed, mis üle selle välja antakse, oleks kindlustatud täieliselt.

Nii on Inglise pangal õigus kullaga kindlustamata pangatähti väljaanda 18,4 miljoni naelsterlingi ulatuses ja pangatähed, mis üle selle normi on väljaantud, peavad kindlustatud olema täieliselt. See süsteem hakkas Inglismaal maksma 1844. a. Robert Peeli seaduse põhjal. Ta pahe seisab selles, et kindlustamata panga tähtede kogusumma on kindlaks määratud, mis süsteemi vähe-elastiliseks teeb majanduselu tõusu aegadel, kui pangatähtede välja andmine suuremal arvul tarvilik.

3) Põhja-Ameerika süsteem nõuab, et pangatähti väljaandev pank peab pangatähed kogusummas riigi väärtpaperitega kindlustama ja viimased riigikassale esitama; peale selle on pank kohustatud oma kassas hoidma ümbervahetamise otstarbel metallraha 15—25% ulatuses väljaantud panga-

tähtede kogusummast. See süsteem on kõige otstarbekohatum, sest kui pank mõnesugustel põhjustel satub kriitilisse seisukorda, siis on ta sunnitud riigi väärtpaberisi müüma, mis aga võib riigi krediiti halvata. Panku, kellel õigus pangatähti väljaanda, on võrdlemisi vähe. Euroopa riikides on tendents koondada pangatähtede väljaandmist ühe panga või kõige vähemalt väheste kätte. Prantsusmaal on üksainus sellelaadiline pank, Austria-Ungaris ja Venemaal (riigipank) niisamuti. Saksamaal tegutsevad Riigipanga kõrval veel neli panka (suuremates osariikides) kellel õigus pangatähti välja anda. Need on nõnda nimetatud Privatnotenbanken. Inglismaal on Inglise pangal valitsev koht, temaga paralleelselt funktsioneerivad ka veel teised. Itaalias on emissiooni õigus peale keskpanga veel kahel väiksemal pangal — Neapolis ja Palermos. P.-A. Ühisriikes on pangatähtede väljaandmine täiesti desentraliseeritud. Emissiooni õigusega pankade arv ulatab seal tuhandeteni. Eestis on õigus pangatähti väljaanda ainult Eesti pangal.

Ühtede pankade, nagu näit. Saksa riigipanga, Inglise panga, Vene riigipanga, pangatähed esinevad paberrahana, kuna teiste omad liht pangatähtedena, millistel seaduslik maksuabinõu iseloom puudub.

Kaubapankade aktiivsetest operatsioonidest esineb tähtsamana vekslite diskonteerimine. Panku, kelle peategevus seisab nimetatud operatsioones, nimetatakse diskonto-pankadeks. Vekslite diskonteerimise domineeriva seisukoha teiste operatsioonide hulgas põhjustab asjaolu, et peaaegu kõik tehised kaupmeeste ja töösturite vahel on laentehised vekslite kujul. Äri elus on harilik nähtus et paljudel laenuandjatel laenuks antud summasis enne vekslit tähtaega tarvis läheb. Niisugusel korral pöörab laenuandja, s. o. vekslit omanik panga poole, et viimane vekslit vastu ja vekslil tähendatud summa ulatuses laenu annaks, kus juures pank ise, kui vekslit tähtaeg saabub, võla, vekslil tähendatud ulatuses, välja nõuab. Laenuandmist panga poolt vekslit vastu enne maksu tähtaega nimetatakse diskontoks. Pank diskonteerib vekslid ainult teatava kasu eest. Kasu, mida pank võtab aja eest vekslit diskonteerimise momendist kuni vekslit tähtajani, nimetatakse diskonto protsendiks. Diskonto protsent arvatakse vekslit vastu antavast laenu summast maha.

Tegelik elu on näidanud, et vekslite diskonteerimisega peavad pangad väga ettevaatlikud olema. Nad ei diskonteeeri mitte kõiki, vaid ainult soliid vekslid s. t. niisugused, mille järele laenatud raha tagasi saamine on kindel. Vekslit soliidisuse hindajaks on pankade juures n. n. diskonto-komiteed. Nende liikmeteks on kohaliku kaubandus-tööstuse ilma esitajad.

Tihti juhtub, kui veksel küllalt soliid pole, et nõutakse kindlustusi teise ja kolmanda allkirja kujul juurde. Et kaup-

Aktiivsed operatsioonid.

Vekslite diskonteerimine.

mehe majandusline seisukord võib pahemaks muutuda, ja kogu lühikese aja jooksul, siis diskonteerib pank vekslid harilikult 2—3 kuud ja harva 9—12 kuud enne maksu tähtaega. Nii kannavad diskonto operatsioonid lühikese aja laenu iseloomu.

Teatavasti sünnib nõudmine laenu järele kaubapankadelt peaaesjalikult vekslite diskonteerimise teel. Seda nõudmist on pankadel võimalik reguleerida, mis sünnib diskonto protsendi muutmise kaudu, kui pankadel vähe raha ja nõudmine laenu järele suureneb, siis tõstavad pangad diskonto protsenti, vastasel korral aga vähendavad seda, et laenu soovijaid juurde tõmmata. Diskonto protsendi määrajaks on riigi keskpangad, nagu Inglismaal Inglise pank, Venemaal Riigi pank, Eestis Eesti pank. Suuremates pankades, kus palju diskonteerimisi ette tuleb, võib aegadel, kus ärilises tegevuses ajutine seisak ja raha pankades seisma jäämas, diskonto protsent madalamale vajuda, kui riigipangas. Diskonto protsent avaldatakse börsi bulletinides, ta annab kõige realsema tunnistuse vabade kapitalide rohkusest turul.

*Laenud
liikuva
varanduse
kindlustusel.*

Kaubapankade teiseks aktiivseks operatsiooniks on laenud liikuva varanduse kindlustusel (lombardkrediit). Eialgu andsid pangad laenu ainult väärtpaberite kindlustusel, sest kaupade peale laenuandmine oli takistustega seotud. Ajajooksul kõrvaldati takistused sel teel, et pangad hakkasid andma laenu mitte kaupade eneste, vaid mitmesuguste kauba dokumentide ehk tunnistuste peale. Nüüdisaja kaubapangad annavad laenu väga mitmesuguste väärtuste, näit. väärtpaberite, kaupade, kulla jne. peale. Et väärtpaberite hind kõikum, siis annavad pangad laenu väärtpaberite peale 70—80% ulatuses nende turuhinnast. Mida soliidsem väärtpaber, seda suurem laenu summa.

Laenu kaupade peale antakse kas pangaaitadesse paigutatud kaupade eneste või kauba dokumentide peale, mis tunnistavad, et kaup laenusoovijal tõesti olemas. Niisugustest olgu nimetatud raudtee dublikaadid, konossamendid ja varrandid. Esimesed tõendavad, et kaup on raudteel, teised, et laeval edasisaatmiseks vastuvõetud, kolmandamad — et kaup on ladupaigas hoiul. Varrant, kaubaladu tunnistus, on Inglise ja Ameerika rahaturgudel üks populaarsematest panditavaist dokumentidest. Inglismaal on vilja ja eriti kivisüte varranditega kauplemine iseäranis elav. Ameerikas tarvitatakse varrante maksuabinõuna, nagu pangatähtigi. Toome näitena vilja pantimise. Pangad vilja (natuuras) pandiks ei võta. Viljaomanik annab vilja isesugusesse ladukohta, mida elevaatoriks kutsutakse; elevaatorist antakse omanikule vastu dokument, mis kahest osast — warrant ja kvitтинг — koos seisab. Vilja omanik viib varrandi panka ja teeb selle peale laenu,

mida ta teisteks operatsiooniks tarvitab. Elevaatorist ei saa omanik vilja enne kätte, kui ta pole esitanud varrandi ja kvii-tungi ühiselt; tähendab: et oma vilja kätte saada, peab oma-nik võla ära maksma, sest vastasel korral ei anna pank temale varranti tagasi. Muidugi mõista ei anna pank laenu mitte kauba turuhinna ulatuses, vaid ainult osaliselt. Pealegi kohus-tab pank harilikult võlgnikku mõnesuguse summa juurde maksma juhtumusel, kui väärtpaberid või kaup oma hinnas niivõrt langevad, et laenu summa tasumine võimatu.

Aktiivsete operatsioonide hulka kuulub veel eri ehk spetsia-alne jooksev arve (konto korrent), mis oluliselt lahku läheb pas-siivsete operatsioonide hulka kuuluvast liht jooksvast arvest. Ta avamine seisab selles, et pank annab laenu oma kliendile väärtpaberite, vekslite, solovekslite (s. o. veksell, mis kannab ainult laenaja allkirju), ja teiste liikuvate väärtuste peale kind-laks määratud ulatuses, kus juures laenu võtmine sünnib osade kaupa tarvituse järele ja protsent arvatakse laenu võtmise päevast. Spetsiaalset jooksvat arvet tarvitavad kõige enam isikud, kes börsel väärtpaberisi ostavad ja müüvad. Kui börsel mängija on näit. 300 tuhande marga eest väärtpaberisi ostnud ja tahab neid veel juurde osta, siis viib ta ostetud väärtpa-berid panka, kus temal jooksev arve avatakse, näit. 250 tuhande marga suuruses. Jooksev arve suurendab börsel mängija ope-ratsiooni summasid ja võimaldab väärtpaberite ostu ja müügi tingimusi täielisemalt kasutada. Spetsiaalne jooksev arve ava-takse panga poolt kas teatavaks ajaks või kuni järelnõud-miseni. Viimane seisab selles, et võlgnik peab panga esimese nõudmise järele oma võla tasuma, vastasel korral võõrandat-akse panditud väärtused.

*Eri jook-
sev arve.*

Peale seninimetatud operatsioonide on veel terve rida teisi, millistes pank ei esine ei võlauskujana ega võlgnikuna. Need panga sissetulekute suurendamise otstarbel ettevõetavad operatsioonid on järgmised:

*Pankade
iseseisvad
operat-
sioonid.*

1) Väärtpaberite, obligatsioonide, aktsiate, pantkirjade j. n. e. ostmine ja müümine panga enese arvel. Peaaegu iga pank, üks suuremal, teine vähemal määral, teeb niisuguseid operatsioone. Mõne panga operatsioonide hulgas esineb väärt-paberitega (effektidega) spekulatsioonimine esimesel kohal. Nii-sugused spekulatsioonid võivad anda suuri kasusid, kuid võivad lõppeda ka hiigla kahjudega, sest väärtpaberite hinnad börsel on väga kõikumad.

2) Jaunismetallide ja rahaostmine, osalt ka vahetusope-ratsioonid. Kaks viimast operatsiooni on kõrvalise tähtsusega.

3) Osavõtmine väärtpaberite väljaandmisest. Nüüdisajal on harilik nähtus, et riigid teevad laenu, laenu-paberite välja-andmise teel, sealjuures pankade kaasabi tarvitades. Muidugi mõista, et seda ei tee pangad mitte üksikult, vaid ühinedes

konsortsiumiks. Konsortsium omandab kas kõik või osa väljaantavatest laenu paberitest, võttes oma vastutusele viimaste levitamise. Pankade kasu seisab käesoleval juhtumusel laenu paberite ostu ja müügi hinna vahes. Mida kasulikumad ostu ja müügi tingimused, seda suurem pankade kasu. Mis puutub müügisse, siis katsuvad pangad siin välja kaubelda võimalikult soodsad tingimused. Olgu tähendatud, et samasugusel teel võtavad pangad osa ka aktsiate ja obligatsioonide väljaandmisest. Aktsiate suhtes püüavad pangad ajakirjanduse kaudu rahva tähelepanu aktsiate kasulikkusele juhtida ja sel teel inimesi ostmisele meelitada. On küllalt juhtumusi, kus pangad tarvitavad sihi saavutamiseks börsel fiktiiv tehiseid s. t. nad ostavad üksteiselt ja müüvad üksteisele väljaantud väärtpaberid kõrgendatud kursi järele, et luua rahvas usku paberite soliidsusse. On paberite kurs sel teel tõusnud, siis algab müük rahvale. Mõnikord tõuseb nimetatud paberite kurs ilma kunstlikkude abinõudeta ainult usalduse tõttu, mis rahval panga vastu olemas.

Pankade komisjoni operatsioonid.

On terve rida operatsioone, millistes pangad esinevad mitte iseseisvalt, vaid teiste ülesandel ja arvel, ja selle eest saavad tasu, provisiooni. Need operatsioonid on järgmised:

1) Väärtpaberite ja kaupade ostmine. Kui keegi vajab teatavat liiki väärtpaberisi ja neid antud linnas pole, — siis pöörab ta panga poole, et pank temale neid muretseks. Nii-samuti võib pangale ülesandeks teha käsuvekslid muretseda ühe või teise väljamaa linna peale ja ka üht või teist kaupa osta. Viimased funktsioonid ei peaks õiguse poolest pankade tegevuspiirkonda kuuluma, sest pank on laenuasutus, aga mitte äriasutus.

2) Võla sissenõudmine vekslite järele, mille tähtaeg täis saanud. Kui veksliaandja teises linnas elab, siis saadetakse veksel sama linna pangale, et viimane, kui tähtaeg kätte jõuab, võla sisse nõuaks.

3) Pangad saadavad raha teiste ülesandel ühest linnast teise; see sünnib võrdlemisi väikese tasu eest. Edasi võtavad nad eneste peale protsentide maksmise aktsiate pealt ja tirage'i alla langenud väärtpaberite väljamaksmise. Ettevõtte ja asutused, kelle poolt nimetatud väärtpaberid välja antud, peavad vastavad summad panka maksma.

Vastastikused krediitühingud.

Peale kauba ehk kommertspankade on terve rida teisi panku, mil samasugused operatsioonid; kuid erinevad oma sihtidelt esimestest. Nii-sugustest olgu nimetatud vastastikused krediitühingud ja linnapangad. Krediitühingute siht on odava ja kättesaadava laenu võimaldamine oma liigetele, tähendab, nad annavad ainult oma liigetele laenu. Põhikapital moodustatakse liigete osamaksudest, kus juures põhikiri kindlaks määrab osamaksu minimumi ja maksimumi. See kitsendus

on selleks tarviline, 1) et kaitsta ühingut liig väiksete osamaksude eest, millistest vähe tulu ja mis ainult raskendavad arvepidamist, 2) et ühingus enamus suurkapitalistide kätte ei läheks. Igal liikmel on õigus laenu saada vastavalt kümnekordselt kasvatatud osamaksule; nad on vastutavad laenatud summa aga mitte osatähe ulatuses. Ühingust välja astuda on alati võimalik, kuid osamaksu väljamaksmine sünnib peale järgmise aasta peakoosoleku, kui selgunud on, et ühing on kahjuta töötanud. Liigete vastuvõtmine sünnib vastava komitee otsuse põhjal, mille ülesanne nende laenuusaldust kindlaks määrata. Vastastikuse krediitühingu operatsioonid on järgmised: tähtjaliste ja tähtajatute ja ka jooksvale arvele hoiusummade vastu võtmine, vekslite (kahe allkirjaga) diskonteerimine, spetsiaalne jooksev arve, laenude andmine kuni kuue kuuni, väärtpaberite, kaupade, konossamentide, jaunismetallide jne. vastu. Peale selle on ühingutel õigus liikmete volitusel maksusid vastu võtta vekslite ja teiste dokumentide järele väärtpaberisi osta ja müüa, raha saata teistesse linnadesse.

Vastastikuse krediitühingu asjaajamine on juhatuse, nõukogu ja üldkoosolekute käes. Üldkoosolekul harutatakse läbi aasta aruanded, otsustatakse üldtähtsusega põhimõtted ja valitakse ühingu ametnikud. Mitmest isikust koosseisev juhatus ajab jooksvaid asju ja esineb aasta lõpul aruandega. Nõukogu valvab juhatuse tegevuse järele. Ühingu puhtast kasust arvatakse teatav osa tagavara kapitaliks, ülejäänud osa makstakse välja osanikkudele dividendina.

Linnapangad asutatakse linna omavalitsuste poolt kohaliku kaubanduse ja tööstuse edendamise otstarbel. Nimetatud pankade põhikapital moodustatakse linna summadest volikogu otsuse põhjal. Pankade puhassissetulek 50% ulatuses kulutatakse linna üldisteks tarveteks, ülejäänud osa tagavara ja põhikapitaliks, panga valitsusele ja ametnikkudele tasuks. Linnapankade passiivsed operatsioonid on: tähtjaliste, tähtajatute ja jooksva arve summade hoiule võtmine. Nende aktiivsed operatsioonid on vekslite diskonteerimine (vähemalt kahe allkirjaga), laenude andmine väärtpaberite, kaupade, väärtasjade ja liikumata varanduse (majad, maa) kindlustusel. Viimased laenud on kahte liiki: lühikeseajalised ja pikaajalised. Esimesed antakse 1—3 aastani, kus juures võlgnikul õigus jääb laenu pikendada kuni 9 aastani; teised antakse: puumajade peale kuni 15 aastani ning kivimajade ja maakohtade peale kuni 30 aastani. Pikaajalisi laenusid ühtekokku ei tohi mitte rohkem olla kui on panga põhikapital. Laenusid antakse välja mitte üle 60% takseeritud hinnast. Edasi on linnapankadel oma arvel lubatud osta riigi protsentpaberisi, obligatsioone ja jaunismetalle. Samuti on lubatud komisssiooni operatsioonid, nagu maksu võtmine vekslite ja teiste tähtjaliste dokumentide järele,

Linnapangad.

väärtpaberite ostmine ja müümine kellegi ülesandel ja raha saatmine teistesse linnadesse ja kohtadesse.

Panga kohustuste summa ei tohi suurem olla, kui viiekordne põhi- ja tagavarakapital. Linnavolikogul on lubatud seda summa kuni kümnekordseks kõrgendada. Krediit, mida üksik isik, asutus või linn võib tarvitada, ei tohi mitte suurem olla, kui $\frac{1}{10}$ panga põhi- ja tagavarakapitali summast. Panga kassas ühes väärtpaberitega, mis panga jooksvate summade eest on ostetud, ja rahasummadega, mis jooksvale arvele riigi-, kogukondliste- või erakrediitasutustesse on mahutatud, peab alati sula raha olema mitte vähem kui 10% kõigist panga kohustustest.

Protsentide kõrguse, nii neil kordadel, mil pank protsendi maksja, kui ka kordadel, mil protsenti pangale makstakse, määrab pangajuhatus ära linnavalitsuse nõusolemisel, üleüldise ja kohaliku rahaturu tingimusi arvesse võttes.

Linnapankade juhatus — direktor ja kaks abi — valitakse linna volikogu poolt, kes kohustatud on panga juhatuse tegevuse järele valvama. Linnapea ja nõunikud linnavolikogu ülesandel revideerivad iga kuu panga kassa, raamatud ja dokumendid. Linnavolikogul on õigus iga moment revideerimist ettevõtta selleks usaldatud kodanikkude kaudu.

Panga juhatus on kohustatud iga aasta, mitte hiljem kui 1. märtsiks, möödäläinud aasta tegevuse aruannet kokkuseadma ja seda linnavalitsuse kaudu linnavolikogule kinnituseks ettepanema. Aruande revideerimiseks valib volikogu iga aasta kinnisel hääletusel revisjoni komisjoni, millel mitte vähem kui kolm liiget peab olema. Revisjoni komisjoni võib ka asjatundjaid isikuid revideerimise juurde abiks kutsuda*).

Hüpoteek- pangad.

Hüpoteekpangad annavad laenu liikumata varanduste — maade, majade, — peale. Laen on pikaajaline, sest seda nõuab liikumata varanduse majandusline erilaad. Liikumata varandus annab iga-aastast kindlat sissetulekut, millest võib tasuda võlga ja võla protsente. Kustutamisprotsendi kõrgus oleneb laenu tähtjast: mida pikema aja peale laen tehtud, seda väiksem kustutamisprotsent ja ümberpöördukt. Peale kustutamisprotsendi maksab võlgnik igaaastast protsenti veel laenatud kapitali pealt. Laenu andmine hüpoteegi pankade poolt sünnib järgmiselt: laenusoovija pöörab panga poole, viimane saadab välja hindaja, et liikumata varanduse väärtust ja sissetulekut kindlaks määrata; peale hindamise annab pank panditud liikumata varanduse peale pantkirja välja, mitte panditud varanduse koguväärtuse ulatuses, vaid 25—40% vähem. Omandanud pantkirja pandib laenaja panka või müüb kellegi börsi kursi järele. Ostjaid leidub alati, sest pantkiri pole

*) Vaata Tallinna linnapanga põhikiri (1914).

nimeline, kannab võrdlemisi head protsenti ja on kindlustatud panditud varandusega. Kui kustutamise- ja laenu- protsenti aeg mööda ja laenaja teatava aja jooksul pole neid tasunud, siis müüakse panditud varandus oksjoni teel ära.

Tegelik elu on näidanud, et hüpoteeklaenusid ei tarvita mitte majapidamise tõstmiseks, nagu algusel arvati. Harilikult tehtakse nimetatud laenusid selleks, et maa või maja ostumast maksmata jäänud osa tasuda, et põrimise juhtumusele teistele pärijatele nende osa välja maksta. Mõnikord tehtakse hüpoteeklaenu, nagu see Venemaal tihti sündis, tarvitamissihtidel. Ülal nimetatud juhtumustel laenatud kapital ei suurenda majapidamise sissetulekut ja protsentide tasumine peab sündima maarendi, s. o. jooksvate sissetulekute arvel, mis selle tõttu tuntavalt vähenevad ja omaniku väljavaated tulevikku küsitavaks teevad. Tihti juhtub, et omanik ei suuda võla protsente maksta: tekib puudujääk ja suureneb aeg-ajalt, kuni mõis või maja oksjoni teel ära müüakse. Omanik pääseb kitsikusest, kui näit. maarent kiirelt kasvab (põllupidamises sünnib see viljahindade tõusu tagajärjel).

Et põlluharimist edendada, võeti XIX a. s. teisel poolel tarvitusele n. n. maaparanduse- ehk melioratsiooni laen, mida samanimelistest pankadest anti. Nimetatud laenu siht on põhjalikud maaparandused ja uuendused, nagu torutamine, niisutamine, metsakasvatamine, majapidamiseks tarviliste hoonete ehitamine ja masinate ostmine j. n. e., millised ettevõtted maa sissetulekuid märksa suurendavad. Melioratsiooni laenu andev asutus nõuab laenajalt uuenduskava ja valvab, et laen saaks tõesti ka ülesantud sihis kasutatud. Lääne-Euroopa riikides, nagu Inglismaal ja Saksamaal, annavad melioratsioon-laenu riik ja ka erapangad, Preisimaale aga ka maakonna pangad. Eestis melioratsioon-laenu andev pank puudub. Sarnase asutamine on kavatsusel.

Krediidi järele tunnevad tarvet nii suur- kui ka väikeettevõtjad ja tarvitajad. Viimastel on raske harilikudest pankadest laenu saada ja nad on sunnitud liiakasu võtjate poole pöörama, kes aastas 50 ja 100% võtavad, nii laenaja kitsikust oma huvides ära kasutades. See on asjaolu, mis väikelaenu asutuste asutamise mõtte tekitas.

Et väiksemaid kapitale laenu operatsiooniks harutada, asutati 18. aastasaja lõpul Inglismaal n. n. hoiukassad. Nende siht seisab peaaegselt selles, et rahvastikule võimalust luua ka kõige väiksemate summade pealt protsenti saada. Eialgu olid hoiukassad eraasutused ja edenesid liig aegamööda. Kui a. 1861 hoiukassad postkontorites avati, siis hakkasid hoiusummad kiirelt kasvama ja laiemate rahvahulkade kapitalid voolasid riigi kätte. Hiljem asutati laenukassad Saksas ja Prantsusmaal. Saksamaa hoiukassasid loetakse eeskujulisteks.

*Väike-
laenu
asutused.*

*Hoiu-
kassad.*

Nende tegevussiht on kaheksugune: 1) luua võimalus laiematele rahvahulkadele saada protsenti kõige väiksemateltki kogutud kapitalidelt, 2) toetust pakkuda kohalikkudele väikeettevõtjatele odava krediidi teel. Viimases suhtes on hoiukassa operatsioonid väga mitmesugused, näit. annavad need kassad pikaajalisi laenusid, kuigi väikestes summades, ostavad ja müüvad maid talupoegade huvides, toetavad ühistegelisi väikelaenu asutusi, annavad laenu töölistele eluhoonete ehitamiseks jne. Nimetatud aktiivsete operatsioonide poolst lähevadki Saksamaa hoiukassad põhjalikult lahku Prantsuse ja Inglise omadest ja seisavad kohalikkude talupoegade ja väikeettevõtjate teenistuses. See on nende jaatav omadus.

*Ühistegelised
väike-
laenu
asutused.*

Et hoiukassad esinevad väikelaenu asutustena oma passiivsete, aga kaugeltki mitte aktiivsete operatsioonidega, nagu seda eespool nägime, siis asutati hiljem ühistegelised väikelaenu asutused, milliste ainukene siht — laenu andmine väikeettevõtjatele. Ühistegelisi väikelaenu asutusi on kahte tüüpi, mõlemad tekkisid Saksamaal XIX a. s. 50-tel aastatel. Esimese tüüpi, krediitühingu loojaks on Schultze-Delitschi, teise tüüpi, laenukassa-ühingute loojaks — Raiffeisen.

Schultze-Delitschi krediitühingute põhikapital moodustatakse liikmete osamaksudest, hoiusummadest ja laenudest eraisikutelt või asutustelt. Sel teel moodustatud summadest antakse laenu liigetele 3—6 ja 9 kuu peale, kus juures vastutajateks on teised ühingu liikmed.

Vastutajate arv oleneb nende majanduslisest soliidsusest. Ühingu üldkoosolekul valitakse maksuline juhatus, kes jooksvaid asju ajab. Äriaasta lõpul jagatakse puhaskasu dividendina liikmetele. Krediitühinguid asutati suuremal arvul linna väikekodanlaste ja ka talupoegade ringkonnas. A. 1904 kuulus kirjeldatud ühingute kesklitu 966 ühingu 523 tuhande liikmega ja 156 miljoni margaga.

Krediitühingutel olid aga mitmed puudused: 1) tihti oli raske osamaksudest põhikapitali moodustada rahavaese rahvastiku keskel, mis asjaolu selleks kaasa mõjus, et laenu- ja hoiuühingud ehk rahvapangad kapitalistlikeks pankadeks muutusid, 2) laenu tähtajad olid liiga lühikesed, mis talu majapidamise huvidele vähe vastasid, 3) puhtakasu jaotamine osamaksude järele suurendas osanikkude huvi dividendi vastu, mis asjaolu tihti meelitas laenu protsenti suurendama. Krediitühingute puudusest välja minnes, asutas Raiffeisen laenukassa-ühingud milliste peaülesandeks on laenu anda talupoegadele — maapidajatele. Laenukassa-ühingute põhikapital ei moodustatud osamaksudest, sest vastasel korral oleks ühing kättesaadav ainult neile, kes jõuavad osamaksu maksta, aga mitte vaesemale rahvastiku osale. Põhikapital moodustati sellepärast hoiusummadest ja laenudest eraisikutelt ja asu-

tustelt. Ainult uue ajal on hakatud osalt ka osamaksude teel põhikapitali soetama. Liigete koosseis peab olema ühtlane ja vähearvuline, et tunda igaühe isiklist tublidust ja nende majanduslist tegevust üksikasjus. Üldkoosoleku poolt valitud juhatus peab töötama tasuta: juhatuse liigete siht pole isiklik, vaid oma kaasliigete kasu. Ainukese kasuna esineb siin lugupidamine ja austamine, mille osaliseks võivad juhatuse liikmed saada. Juhatus vaatab iga sooviavalduse laenu saamiseks läbi ja valvab ka laenu tarvitamise järele.

Laenu antakse 1 ja 2 aastaks, mõnikord ka kuni 10 ja enam aastaks, kui majapidamises kapitaalsed uuendused ette võetakse. Laenu antakse liikuva ja liikumata varanduse kui ka põllusaaduste peale. Ühingu sissetulekud ei lähe mitte liigete kasuks, vaid tagavara kapitaliks ja ühiskondlikkudeks tarveteks nagu koolide, raamatukogude j. n. e. toetamiseks. Raiffeiseni ühingute tegevus ei seisa mitte ainult krediidi operatsioonides, vaid nad katsuvad ka talupoegi toetada põlluharimiseks vajaliste tarberiietade ostmisel, kui see ühiselt sünnib, organiseerivad nad põllusaaduste müüki ja ühist masinate tarvitamist, astuvad samme põllumajandusliste teadmiste levitamiseks j. n. e.

Laenukassa ühingud, millistele Raiffeisen aluse pani, vastavad kõige enam külaelule tingimustele. 1907. a. ulatas nende arv Saksamaal kuni 14.054 kaugelt üle miljoni liikmega.

Harilikult ühinevad ühistegelised laenu-asutused keskpangadeks. Ühinemine on järgmisest asjaolust tingitud. Ühinguksesse voolab kapitale teataval aastal aegadel enam kui neid laenuks nõutakse, teistel aastal aegadel aga vähem.

Keskpangad, mis ühendavad sajad ja tuhanded ühingud, peavad selle pahega võitlema; nad juhivad üleaarused kapitalid ühtedest ühingutest teistesse, kus neist puudus.

Vanaaeg ja keskaja esimene pool ei tunnud panku, nagu erilise ülesannetega asutusi. Tunti küll üksikuid panga operatsioone — raha vahetamist ja laenu andmist panditud väärtuste peale, milliseid toimetasi rahavahetajad ja kuldepääd. Panga operatsioonidest näit. vanemaaja juutide ja ka perslaste juures pole meil mingisuguseid teateid. Protsendi võtmine oli esimeste juures Moosese seaduste järele keelatud, mispärast ka panga operatsioonid nende juures edeneda ei võinud. Mis puutub fõniklastesse ja egiptlastesse, siis tundsid nad üksikuid panga operatsioone. Kindlad teated on meil Babyloonlaste kohta (800 a. e. Kr.). Huvitav, et nad tundsid koguni pangatähtigi, mis üheväärilistena kuldrahaga liikusid. Veel kindlamad ajaloolised andmed on greeklaste ja roomlaste kohta. Nende juures olid panga operatsioonid hästi tuntud ja ka edenened (IV a. s. e. Kr. alates). Ühes vanailma hävinemisega kadusid ka panga operatsioonid. Ka keskaja esimene pool ei tunnud panku, vaid ainult üksikuid panga operatsioone.

Pankade ajalugu.

Laud, mille peal raha vahetajad oma operatsioone tegid, kandis Itaalia keeles „banka“ nime, millisest on tulnudki pankade nimetus.

Nüüdisaja pank tekib keskaja teisel poolel. Esimene pank asutati Veneetsias ühtede andmete järele 1156, teiste andmete järele aga 1171 a. Ta operatsioonid seisid peaaegselt summade hoiule võtmises, transferdis ja raha edasi saatmises hoiule andja käsul. Samasugusteks operatsioonideks asutati hiljem pangad Barcelonas ja Genuasse (1407), viimases Cosa di St. Giorgia nimeline. Kõiki neid panku nimetati ühelt poolt deposiitpankadeks, teiselt poolt aga giropankadeks. Summad, mis panka hoiule anti, kirjutati vastavasse raamatusse, kus igal hoiuleandjal oli oma arve. Uued hoisummad kirjutati hoiuleandja arvele juurde, kuna väljavõetud summad maha aravti. Nii-sugusel korral hoiuleandjate vahel raha üldse ei figureerinud, sest vastavad summad kirjutati ühe arvelt maha ja teisele juurde. Nii tegi raha, järgimööda ühe käest teise kätte minnes, ringi, s. o. giro, mispärast kirjeldatud tüüpi kuuluvaid panku kutsutaksegi giro-pankadeks. Giro-pankade iseärasus seisis selles, et nad oma rahaüksuse tarvitusele võtsid, mis tolle aja väga mitmekesistes rahaüksustest lahku läks. Keskajal oli peaaegu igal suuremal linnal ja feodaalil õigus raha lüüa, kus juures nad tihti mitte täiehinnalise raha ringvoolu lasksid s. t. uued ringvoolu lastud rahad, võrreldes nende nimihinnaga, sisaldasid vähem puhast metalli. Raha üksuse sisemise väärtuse alaline kõikumine takistas väga tuntavalt kaubanduslist läbikäimist, ärilist tegevust, mispärast giro-pangad olidki sunnitud oma rahaüksuse tarvitusele võtma. See üksus sisaldas teatava osa puhast metalli, mis alati muutmata püsis.

Veneetsia ja Genua pankade eeskujul asutati panku ka teistes Euroopa riikides: 1609 a. Amsterdams, 1619. a. Hamburgis, 1621. a. Nürnbergis ja 1635. a. Rotterdams. Nimetatud pangad püsisid pikemat aega deposiit- ja giro-pankadena; nad ei tarvitanud hoisummasid oma iseseisvaiks operatsiooniks. Ühes rahvamajanduse edenemisega katsuvad pangad ikka tungivamalt enesele õigust saada neile usaldatud hoisummasid oma erihuvides, s. o. laenu andmiseks kasutada, kus juures nad hoiule andjatele lubasid iga moment hoisummad välja anda ja ka tasu %-de kujul maksta. Pangad omandasidki nimetatud õiguse. Nad võtsid laenuks antud summadelt kõrgemat protsenti kui ise hoisummadelt maksid. Juba a. 1657 asutatakse Stokholmi pank, kes esimesena laenusid andma hakkas panditud väärtuste peale. Sama pank võttis esimesena tarvitusele ka krediitivid, s. t. krediidi dokumendid, mis omalt olemuselt sarnased pangatähtedele. Páris pangatähti hakkas esimesena väljaandma a. 1694 Londonis asutatud Inglise pank. Viimase tegevus kasvas kiirelt ja kujunes esimeseks

pangaks terves ilmas. Inglise panga eeskujul asutati ka teistes riikides n. n. emissioonpanku, kel õigus oli pangatähti välja anda. XVIII a. s. valitses umbusaldus pankade vastu. John Law'i katastroofi tagajärjel Prantsusmaal, mispärast pangaasjandus küllalt kiirelt ei edenenu. XIX a. s. pakub meile täiesti vastupidise pildi. Mitmesuguste privileegiumite ja kitsenduste kaotamise tagajärjel majanduslises elus hakkavad tööstus ja kaubandus jõudsasti edenema; nüüd kasvab pankade arv kiiresti ja nende operatsioonid laienevad. Uuema aja panga tüüpidest olgu nimetatud a. 1852 Pariisis asutatud „Société general du credit mobilier“, mille ülesanne toetada suuretevõtteid tööstuses, raudtee- ja teisi aktsiaühinguid. Nimetatud panga eeskujul asutati samasuguseid panku ka teistes riikides. Nad ei täitnud nende peale pandud lootusi ja hävitasid enese vastu igasuguse usalduse mitmesuguste kahtlaste spekulatsioonidega.

Venemaal, tähendab ka Eestis, kuni XVIII a. s. teise pooleni, polnud panku. Esimesed pangad asutatakse Elisabethi ajal 1754 a. Uuema aja nõuetele vastavad pangad algasid oma tegevust XIX a. s. teisel poolel, mil Venemaal riigipank (1860) ellu kutsuti Riigipangal olid osakonnad paljudes linnades ja ta seisis rahaministri juhatuse all. Ta põhikapital oli alguses 15 milj. ja tagavara kapital 1 milj. rubla. 1894. a. sai riigipank uue põhikirja; ta põhikapitali suurendati kuni 50 ja tagavara kapitali kuni 5 miljonini.

Panga kahjud kaeti tagavara kapitalist, kui sellest ei jatkunud, siis vastutas riik kahjude eest. Panga sihiks oli raha liikumist kergendada, kodumaa tööstust ja põllutööstust toetada lühikese ajalise krediidi teel ja ka raha süsteemi kindlustada. Panga operatsiooni summad moodustati peale põhikapitali, põlistest, tähtajalistest, tähtajata ja jooksva arvel olevatest hoisummadest. Panga aktiivsete operatsioonide hulka kuulusid peaaegselt kommerts-vekslite diskonteerimine, laenu andmine väärtpaberite, jaunismetallide ja kaupade peale. Uue 1894. a. põhikirja järele andis pank ka tööstuslaenusid, et ettevõtetele võimalust luua liikuva kapitali ja inventaari muretsemiseks, neid laenusid anti solo-vekslite vastu. Riigipangal oli lubatud veel semstvotetele ja linnadele laenu anda, siis talupoegadele, rentnikkudele, käsitöölisele semstvotetele ja erapankade kaudu ja lõpuks veel väikelaenu asutustele.

Peale nimetatud operatsioonide oli riigipangal õigus pangatähti, krediitpiletisi välja anda, mis rahana liikusid ja liiguvad.

Ühes riigipanga asutamisega hakkas valitsus lubama ka erapanku asutada. Kuuekümnendatel aastatel anti välja linna-pankade normaalpõhikirja, asutati esimene vastastikune krediitühing, esimene aktsiatele põhjenev kommertsbank ja ka esimesed hüpoteeklaenu asutused. 70-datel aastatel asutati võrdlemisi palju aktsiatele põhjenevaid panku kommerts-aktsia-

panku. Hiljem kuni 1912. a. kasvab aktsiapankade arv üsna vähe, kuid selle asemel laiendavad endised pangad oma tegevust, asutades osakondi provintsilinnades Kommerts-aktsiapankade keskkohaks oli Peeterburi. Mõned nendest oma põhi- ja tagavara kapitalide poolest ei jäänud palju taha riigipangast. Mõnel Vene kommertspangal olid oma osakonnad ka Eestis, näit. Moskva tööstuspangal ja teistel. Peale nimetatud osakondade funktsioneerisid Eestis ka teised kommertspangad, nagu Scheeli pank Tallinnas. Teise järgu tähtsusega kommerts-krediidi suhtes esinesid Venemaal vastastikused krediitühingud. Nende arv enne ilmasõda ulatas umbes 800-ni.

Eestis töötasid vastastikused krediitühingud Tartus, Tallinnas, Viljandis, Rakveres j. m.

Linna pangad, võrreldes vastastikuste krediitühingutega, etendasid tuntavalt vähemat osa. Nende arv oli kaugelt väiksem, sedasama võime ütelda ka põhikapitali ja operatsiooni suurus kohta. Eesti linnadest olid Tartul ja Tallinnal oma linnapangad. Viimasel on ka käesoleval ajal linnapank.

Hüpoteeklaenu asutused tekkisid oma enamuses XIX a. s. teisel poolel. Tähtsamad maa peale laenuandvatest hüpoteekpankadest olid Talurahva ja Mõisnikkude põllupank. Et ainult esimene Eestis oma tegevust avaldas, siis peatame ainult tema juures

A. 1883 asutatud Vene Talurahva põllupanga ülesandeks oli talupoegade maanälga kustutada: Vene talupoeg kannatas maa kitsikuse all. Pank andis laenu ostetavate maade peale 75% ulatuses ostu hinnast ja sularahas.

Oma esimese kahekümne aastase tegevuse jooksul muretses pank ligi 7 miljoni dessatini maad talupoegadele ligi 400 miljoni rubla väärtuses. Talupojad said maid Talurahva põllupanga kaudu mitte just kergetel tingimustel: ostuhind oli kõrge, laenu protsent samuti. Juba esimestel ikalduse aastatel läksid talud kas panga kätte tagasi, või müüdi enam-pakkumise teel ära. Tähendab, panga tegevus tõi enam tulu mõisnikkudele kui talupoegadele. Kuigi hiljem igaaastaseid makse alandati, siis ei saanud kasu sellest talupoegadele ikkagi, sest maa hind tõusis ja suurendas jällegi mõisnikkude tulusid. A. 1906 algas Talurahva põllupank oma tegevust ka Eestis, nimelt Tallinnas avati põllupanga osakond. Samal ajal asutati osakonnad ka Riiga ja Miitavi. Panga ülesanded olid Baltimail järgmised: 1) laenu anda mõisnikkudelt ostetavate maade peale; 2) laenu anda ostetud kohtade omanikkudele ostuvõla kustutamiseks, 3) mõisaid osta ja neid müüa väikeste tükkidena põlluharijatele.

Vene ajal funktsioneerisid peale Talurahva põllupanga Eestis veel kaks maapanka: Eestimaa ja Liivimaa mõisnikkude krediitkassad, mis oma ülesannete ja korralduse poolest sarnased. Mõlemad pangad asutati riigi rahalisel toetusel. Nad andsid laenu rüütlimõisate ja müügi alla tulevate talumaade

peale. Krediidkassa liikmeks olid rüütlimõisate omanikud, talupoegadel seda õigust polnud, kuigi nad sealt laenu said. Krediidkassa kõigi kahjude eest olid vastutavad ainult mõisnikud-liikmed, talupojad ainult oma maa võla summa suurus. Laenu anti $\frac{2}{3}$ ulatuses maa hinnatud väärtusest ja pika aja peale, kuid mitte üle 62 a. (Eestimaa krediidkassa). Peale laenu ja kustutamisprotsendi maksid võlavõtjad veel teatava protsendi kassa valitsemise kuludeks. Eestimaa mõisnikkude krediidkassa võttis näit. 1906. a. laenu pealt 4%, võla kustutamiseks $\frac{1}{2}$ % ja kassa valitsemise kuludeks $\frac{1}{2}$ %. Laenuvõtja võis ka oma võla enne tähtaega ära tasuda, kuna krediidkassal õigus oli laenu enne aega kas osalt või tervelt tagasi nõuda, kui panditud maad hooletult kasutati.

Peale Talurahva ja Mõisnikkude põllupanga leidis Venemaal veel teisigi põllupanku. 70-test aastatest alates asutati terve rida aktsiatele põhjenevaid põllupanku, näit. Harkovi, Poltava, Peeterburi-Tuula, Nishni-Novgorodi, Kiievi, Doni j. n. e. põllupangad. Mõnel neist, nagu Doni põllupangal, olid osakonnad ka Eestis. Nimetatud põllupangad andsid panditud maadele laenu 60% ulatuses nende väärtusest. Laenud olid lühikese ja pikaajalised. Pika aja laenusid anti 43 aasta 6 kuu või 61 aasta 8 kuu peale. Pika aja laenusid anti pantkirjade teel, mis aga kaunis madalas kursis seisis. 1906. a. novembri kuul makseti kursi järele 100 rubla pealt 72—74 rubla.

Talurahva põllupank, Eestimaa ja Liivimaa krediidkassad ja teiste põllupankade osakonnad on Eestis oma tegevuse lõpetanud. Maa peale laenu andvaid hüpoteekpanku Eestis käesoleval ajal pole. On olemas küll hüpoteekpangad, mis laenu annavad linna majade peale. Niisugustest olgu nimetatud Eesti Hüpoteekpank Tartus.

Teravat tähelepanu hakati XIX a. s. viimastel aastakümnetel juhtima ka Venemaal väikelaenu asutustele. Ühistegelisi väikelaenu asutusi oli Venemaal peaaesjalikult kahte tüüpi — laenu ja hoiuühingud ja krediiühingud. Nende asutamine sai üsna lihtsaks, kui riigivalitsus üldise „Väikelaenu seaduse“ välja andis. Venemaal oli väikelaenu asutusi 1. jaanuaril 1912. a. 13.844, nende hulgas laenu- ja hoiuühinguid 2.455 ja krediiühinguid 5.528.

Eestis asutati esimene laenu- ja hoiuühing Tartus 1902. a. Sellele järgnes terve rida teisi linnades ja maal. Laenu- ja hoiuühingute peasiht oli kaasa aidata, et meie rahva kogutud summad rahva kätte ka jääksid ja et väikeettevõtjad maapidajad odavat laenu võiksid saada. Senni voolasid meie rahva kogutud summad kas riigi hoiukassadesse või saksa pankadesse, kust neid peaaesjaliselt saksa rahvusest ettevõtjad laenuks said. Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühingu põhikirja järele tutvume ühingute sisseseadega. Ühing moodustab oma kapitali osamaksudest ja hoiusummadest. Laenu antakse ainult

ühingu liigetele, kas kindlustuste vastu või isiklisel usaldusel. Laenu kindlustuseks võetakse väärtpaberisi, liikumata ja liikuvat varandust, obligatsioonid j. n. e. Ühingu asjaajamine on üldkoosoleku poolt valitud 3 liikmelise juhatuses käes. Juhatuse tegevuse järgi valvab 6 liikmeline nõukogu, mis samuti üldkoosoleku poolt valitakse. Äriaasta lõpul tuleb kokku üldkoosolek, kus juhatus aruandega esineb. Aruande harutatakse läbi ja võetakse vastu või lükatakse tagasi. Peale juhatuses ja nõukogu funktsioneerib veel revisjoni komisjon. Kahjude eest vastutab ühing terve oma varandusega s. o. osa- ja tagavara-kapitaliga. Peale selle on vastutavad 1) ka juhatuses ja nõukogu liikmed terve oma varandusega kahjude eest, mis nende tegevuse ajal ja nende süü läbi tekitatud, 2) kõik ühises liikmed 20 kordse osamaksu suuruses. Kui liikmemaks 500 marka, siis vastutab iga liige 10.000 m. suuruses. Ühingu liigeteks võivad kõik täisealised ja täisõiguslised Eesti kui ka väljamaa kodanikud olla. Liikmeks astumine ja ka väljaastumine sünnib kirjaliku soovi avalduse põhjal juhatuses. Peakoosolekul on õigus kahe kolmandiku häälte enamusega liikmeid välja heita, kui nad oma kohustusi ei täida, kui nende tegevus põhikirja vastu käib.

Olgu tähendatud, et Eesti laenu- ja hoiuühingud suuremalt jaolt ei kuulu ei Schultze-Delitschi ei ka Raiffeiseni tüüpi. Nende tegevus on rajatud mõlema tüübi põhimõtetele.

Ühes riiklises iseseisvusega omandab meie pangaasjandus soodsad tingimused edenemiseks. Asutatakse uued pangad, nendest tähtsam Eesti rahvamajanduse seisukohalt Eesti Pank; muudetakse osa krediit- ja laenu- ja hoiuühinguid aktsiapankadeks või nende osakondadeks.

Peatame Eesti Panga juures.

Eesti Pank asutati 1919. a. Ta on, nagu seda põhikiri näitab, aktsiapank riiklises kontrollis all. Valitsusel on õigus määrata panga presidenti ja osa direktoritest; osakasu ülemäär on kindlaks määratud ja valitsusele õigus jäetud aktsiaid igal ajal tagasi osta. Tegelikult seisab Eesti Pank üsna lähedal riigipanga tüübile, sest aktsiaid pole müügile üldse lastudki — nad on kõik valitsuses käes. Nii on panga peakoosolek õieti Vabariigi valitsus. Panga ülesandeks on korraldada raha liikumist Eesti Vabariigis, kergendada maksuõien-dusi nii sise- kui väljamaal ja kanda hooletavade kapitalide kasuliku mahutamise eest. Laenu operatsioonide suhtes on Eesti Pank sarnane harilikule kauba- ehk kommertspangale. Laenude summa oli 1919—1922. a. jõudsasti kasvanud, nimelt 53,4 milj. Emk. pealt 2239,4 Emk. peale. Laenudest on antud suurem osa tööstusele ja kaubandusele, kuna võrdlemisi väike osa põllumajandusele. Ka erapangad on võrdlemisi vähe laenu saanud. Peale nimetatud operatsioonide teeb pank veel puht erilise iseloomuga operatsioone:

valuutapoliitika, pangatähtede väljaandmise ja raha liikumise korraldamise alal. Panga valuutapoliitika seisab meie marga kursi stabiliseerimises. See sünnib välisvaluuta tagavarade reguleerimise teel börsel. On valuuta pakkumine suur ja valuuta hind langemas, siis ostab Eesti Pank valuutat soovitaval määral üles; on aga valuuta pakkumine vähenenud ja valuuta hinnad tõusmas, siis laseb Eesti pank oma tagavaradest soovitaval määral välisvaluutat börsle, et hoida sel teel Eesti marka langemast. Eesti panga valuutapoliitika on senni häid tagajärgi annud: meil marga kurs, näit. 1922 esimesel poolel, tõusis, kuna sama aasta teisel poolel püsis vankumata kindlana. Meie marga stabiilsust on ka väljamaal silma paistnud, näit. mõned väljamaa ajakirjad loevad Eestit kõige kindlama kursiga maade hulka.

Välismaa börsedel käesoleval ajal noteerivad Eesti marka Helsingi ja Riia börsed. Eesti mark on läbi löönud ka Berliinis ja Stokholmis. Sedasama võib ütelda ligemas tulevikus ka Londoni kohta.*).

Raha liikumise korraldamise suhtes (selle sõna kitsamas mõttes) on pangal nähtavad teened. Kõik Tallinna pangad võtavad teiste pankade peale antud tshekke maksuks vastu ja saavad iga operatsiooni päeva lõpul Eesti panka, kui keskpanka, nimelt arvekoja osakonda. Seal sorteeritakse kõik tshekid üksikute pankade järele ja ühise summaga arvestatakse igale pangale. Arvekoja tegevus vähendab tarvet sularahaga maksmiseks, mis rahaliikumist kergendab ja ka lihtsustab. Loodetavasti peaks nüüd, kus Eesti pank renteid ülevõtnud ja nendest oma osakonnad loonud, tshekiliikumine laialisemale maa-alale levima.

Kirjeidatud ülesannete täitmist võimaldab Eesti pangale pangatähtede väljaandmine, milleks temal ainuõigus vabariigi piirides. Pangatähed peavad kindlustatud olema 50% ulatuses diskonteeritud vekslitega ja teiste laenude kindlustustega, Riigi rahaga, mitte vähemal määral kui 10% kogu emissiooni summast, kuna ülejäänud osa s. o. 40% võib teiste väärtustega kaetud olla, nende hulgas kuld, hõbe ja plaatina ja välisvaluuta. Väljaantud pangatähtede kogusumma peab eelnimetatud väärtustega täieliselt kaetud olema. Pangatähed ei esine seadusliku maksuabinõuna, ja pank on kohustatud neid nõudmise korral Riigi raha vastu vahetama. Eesti pank on võrdlemisi edukalt töötanud. Seda näitab ta aastast aastani kasvav äriseis: 31. dets. 1919 — 77,6 milj. Emk., 31. dets. 1920. a. — 634,0 milj. Emk., 31. dets. 1921. a. — 1865,5 milj. Emk. (30. nov. 1922. a. 5540,4 milj. Emk.).

Peale Eesti panga töötavad veel paljud erapangad; nagu

*) Olgu tähendatud, et tuntavat mõju avaldas meie pabermarga kindlustusele Eesti-Vene rahulepingu põhjal saadud 15 milj. kuldrubla.

Harju, Põhja, Kauba, Eestimaa Tööstuse ja Kaubanduse pank, Tallinna Krediitpank, Tallinna Aktsiapank, Tallinna Kaupmeeste Disk. ja Laenu pank j n. e. Nimetatud ja ka teised, väljaarvatud ühispannad, on oma olemuselt kommertspannad. Nende peaoperatsioonid on vekslite diskonteerimine.

Ühistegeliste rahaasutuste s. o. ühispannade (laenu- ja hoiuühingute) arv on alates 1902. a., kui esimene laenu- ja hoiuühing asutati, jõudsasti kasvanud. Sõja ja okkupatsiooni ajad tekitasid küll ajutiselt nende edenemises seisaku, kuid käesoleval ajal ulatab ühispannade arv kuni 107. Kindlad andmed on 87 kohta neist olemas, millistest näha, et meie ühispannad on võrdlemisi hästi edenenu. Nende äriseis oli 1920. a. — 76060,7 t. Emk., 1921. a. — 102130,0 t. Emk., 1922. a. — 225229,7 t. Emk. Et ühispannad võimalikult tagajärjekalt oma ülesandeid täita võiks, et raha vabalt sinna voolaks, kus ta järele tarvidus, siis on asutatud ühistegeliste rahaasutuste keskpank, millisena esineb Eesti Rahvapank. Ta asutati 1920. a. ühemiljonilise põhikapitaliga, mis 1921. a. suurendati ühe miljoni ja 1922. a. kolme miljoni marga võrra. Ühistegeliste asutustele oli Rahvapanga poolt kuni 1. sept. 1922. a. Mk. 29.600.000 krediiti avatud, mis ka ära tarvitati. Rahvapanga korraldusel on ühispannad 1921. a. 50 miljoni ja 1922. a. 10 miljoni marka põllumajanduslist laenu riigikassa summadest asunikudele laenuks andnud. 1922. a. oli põllumajandusliste laenude nõudmine väga elav, kuid ainult vähesel määral oli neid võimalik täita. Põllumajandusliste laenude andmise tagajärjel on ühispannade osakapitalid ja liikmete arv tuntuvalt tõusnud.

Kaubandus.

Kaubanduse mõiste ja edenemise tingimused.

Varematal aegadel puudus kaupade vahetus. Valmistati ainult kodusteks tarveteks. Näit. valmistas talupoeg enesele tarvilikud tööriistad ise; ta oli enese kingsepp, rätsepp, kuduja j. n. e. Aja jooksul arenesid niisugused tööd erialadeks. Tekkis iseseisev käsitöö ja valmistatud varade vahetus, mis esialgu otsekohest iseloomu kandis. Ühes rahva arvu ja tööjaotuse arenemisega kaob otsekohene vahetus. Nüüd esinevad majanduslikes elus isesugused isikud, kaupmehed, kelle ülesanne kaupa edasi toimetada valmistajalt tarvitajani. Nad ostavad kaupa ja müüvad kasuga edasi. Nii võime kaubanduseks nimetada niisugust vahetust, mille siht kasusaamine ostetud kaupade edasimüümisest.

Esialgu oli kaubandus vähe edenenu. Näit. ilmusid varajasel keskajal ainult aeg-ajalt kaupmehed teatud kohta, kus juures müüdavate kaupade arv oli üsna piiratud; need olid peaaesjalikult ehte ja iluasjad, mis ostjaid leidsid kuningate, vürstide ja härtsogite hulgast. Hilisel keskajal on kaubandus juba enam edenenu. Ainult XVI—XVIII a. s., eriti

aga XIX a. s. teeb kaubandus kiirelt edusamme, omandades majanduslises elus suure tähtsuse; ta tungib kõige mahajäänumatesse maanurkadesse, varustades sel teel kaupadega laiemaid rahvahulke. Et kaubandus XIX a. s. kiirelt edenes, selleks mõjus kaasa terve rida häid tingimusi. Nendest olgu nimetatud järgmised: 1) soodsad teed; ainult XIX a. s. hakati raudteid ehitama; niisamuti võeti nimetatud ajal tarvitusele ka aurulaev, mis ühendas teine teisest meredega lahutatud maad; 2) krediit, mille arenemiseks kaasa mõjusid kommerts-pangad; 3) vabadus, mille saavutasid kaupmehed. Kaotati ära üksikute isikute ja kaubaühingute eesõigused, keelud üht või teist kaupa sisse ja välja vedada, niisamuti ka kindlad hinnad ja palju teisi kitsendusi; 4) kapitalistilise suurtööstuse edenemine.

Kaubandus jaguneb mitmesse liiki. 1) Kaubanduslike tegevuse olemuselt välja minnes jaotatakse kaubandus kahte liiki, esiteks kaupade ostuks ja müügiks, teiseks, kaupade transporteerimiseks, mis seisab kaupade ümberpaigutamises, nende vedamises ühest kohast teise.

*Kauban-
duse
liigid.*

2) Tsirkuleerivate väärtuste iseloomult jaguneb kaubandus järgmiselt: kauplemiseks kaupadega, väärtpaberitega, rahaga ja kinnisvaraga (liikumata varandusega).

3) Kaubandusliste tehiste suuruse järele jaotatakse kaubandus en gros ja en detail kauplemiseks. Esimese alla kuulub kaupade müümine kaubakontoritest, ladudest, aitadest jne. suurel hulgal kaupmeestele, või ettevõtjatele, mitte aga tarvitajatele. En detail kauplemise alla kuulub kaupade müümine otseteed tarvitajaile. See on väikekaupmeeste ülesanne.

Endistel aegadel, nagu keskajal, oli harilik nähtus, et kaupmees kauples en gros ja en detail korraga, pealegi väga mitmesuguste kaupadega, nagu kala, vilja, pipra, naha ja riidega. Kaupmehe tegevus ei seisnud siis mitte ainult kaupade müümises ja ostmises, vaid ka kaupade vedamises ühelt laadalt teisele ja laenuandmises kuningatele ja feodaalidele. Et tol ajal kaubandus madalal edenemisastmel seisis, siis ei võinud see teisiti ollagi. Tööjaotus kaubanduses on võimalik ainult siis, kui üksik kaubitsemisharu kaupmeest toita suudab. Tööjaotus kaubanduses, nagu ta nüüdisajal olemas, tekib ainult XVIII a. s. En gros kauplemine eraldub en detail kauplemisest. Mõlemis kauplemisharus võtab pealegi maad spetsialiseerimine: ühed kauplevad ainult riidega, teised jalanõudega, kolmandad viljaga j. n. e. En gros kauplemine sündis enamalt peaaesjalikult aastalaatadel; nüüd täidavad aga nende aset börsed. En detail kauplemine sünnib kaupluste, magasinide kaudu. Küla pood müüb peaaegu kõiki kaupu, kuna linnas, väljaarvatud talurahva kauplused, me

seada ei näe. Siin kaupleb üks pesuga, teine riidega, kolmas mitmesuguste koloniaalkaubaga j. n. e. Ekslik on arvata, nagu oleksid kõik en detail kauplused väikeettevõtted. Uuem aeg on loonud isesuguse tüübi en detail kauplusi, mis enesest hiigla suuri ettevõtteid kujutavad. Need on universaalmagasiniid. Nende liikuv kapital on suur ja aastane läbimüük ulatab sadade miljoniteni. Siit võib inimene kõik saada, mis temal tarvis, hällist kuni hauani. Universaalmagasin on hiiglakauplus, mis üksikuist väiksemaid kauplusi koos seisab. Viimased on ühe omaniku omad ja leiavad aset ühes hoones. Alumisel korral näit. müüakse riidet ja valmis riideid, pesu, moodukaupa j. n. e., teisel — mööblit, mänguasju, toiduaineid, raamatuid j. n. e. Inglise magasinides müüakse koguni koduloomi, üüritakse välja töldu, tantsusaale, kinnitatakse elu ja varandust. Saksamaal üteldakse, et noor saksa neiu võib universaalmagasiniist kõik saada peale mehe. Viimasel ajal on ka see puudus kõrvaldatud: on asutatud abielude põimimiseks vastavad bürood. Edasi leidub universaalmagasiniis panga osakond, restoran, kassa teatri piletite müümiseks, laste mänguplats, kus lapsed viibivad sel ajal, kui emad magasinis sisseoste teevad. Magasini ruumides mängib ka orkester. Üldse universaalmagasiniid pühendavad teravat tähelepanu mõnusustele, et ka sel teel ostjaid juurde meelitada, rääkimata kaupade headusest ja odavusest, mis võimalik hiiglasuure läbimüügi tagajärjel. Arusaadav, mispärasat rahvas voolab universaalmagasiniisse, maha jättes oma endised ostukohad. Universaalmagasiniid kujul on põhimõte — aeg on raha — teostamist leidnud.

4) Kaubandus jaguneb sise- ja väliskaubanduseks. Esimesel juhtumusel sünnib kauplemine ühe riigi piires, teisel juhtumusel aga mitmesuguste riikide vahel. Väliskaubandus jaguneb oma korda sisseveo (import), väljaveo (eksport) ja transiit kaubanduseks. Viimane seisab selles, et kaupu veetakse ühest välisriigist teise-kolmanda riigi kaudu. Mis puutub sise- ja väliskaubandusse, siis on viimane neist vanem. Vaheatus tekkis esialgu mitte suguharudes, vaid suguharude vahel. Varajasematel majandusjärgkudel valitses vaade, et kui kohalikud inimesed kauplevad, siis rikastuvad nad oma inimeste kulul, neid pettes, mis asjaolu sisekaubanduse tekkimist ja arenemist takistas, öieti võimatuks tegi.

5) Kaupmehe tegevuskoha järele, jaguneb kaubandus liikuvaks ja kohapealseks. Esimesel juhtumusel rändab kaupmees oma kaupadega ühest kohast teise, nagu see sündis näit. keskajal. Et tol ajal tülid ja sõjad harilik nähtus olid, siis tegutsesid kaupmehed enamasti mitte üksikult, vaid ühingu-tena — gildedena, hansadena. Nad saatsid ühiselt killavoorid välja. Killavoorid liikusid ühelt aastalaadalt teise, viimased kestsid mõnikord ligi 40 päeva. Aastalaata peeti harilikult kirikute naabruses ja suuremate pühade ajal, kui rahvast suu-

remal arvul kokku voolas. Selleks ajaks kuulutati välja „Jumala rahu“, mis kauplemist kaitses ja kaupmehe isikulepuutumatus kindlustas. Kui aastalaat ühes kohas lõppes, rännati teise kohta, kus omakord aastalaata peeti. Nii rändasid kaupmehed aasta läbi ühelt laadalt teisele. Kaupmees ei esinenud mitte ainult aastalaatadel, vaid ka turgudel. Viimaseid peeti kindlaks määratud nädalapäevadel rahvarikastes kohtades, kuhu siis ostjäd kokku voolasid. Niisuguseid rändajaid kaupmehi võis näha tegutemas ka uuemalgi ajal, nad liikusid talust tallu ja külast külla. Üksikuis Euroopas mais on nad püsima jäänud kuni käesoleva ajani. Nende tähtsus on langenud, sest kauplemine on oma iseloomu muutnud, saades kohapealseks, paigalolevaks. Kohapealne ehk paigal olev kaubandus tekkis aegamööda. Alalised poed ja kauplused tekkisid esialgu linnades. Küladesse tungis paigalolev kauplemine võrdlemisi hilja, nimelt XIX a. s. Nüüdisajal sünnibki kauplemine peaaesjalikult alaliste kaupluste ja poodide kaudu.

6) Selle järele, kas kaupmees opereerib oma või kellegi teise riisikol, jagatakse kaubitsemine iseseisvaks ja komisiooni kauplemiseks. Esimesel korral on kaupmees ostes ja müües ainuke kasusaaja ja kahjukandja, teisel korral kaupmees müüb ja toimetab edasi kaupa kellegi ülesandel, selle eest kindlat tasu provisiooni saades; ta ei saa osa kasust ega kannu ka kahju.

7) Lõpuks võib kaubandust veel jagada kahte liiki: jaotavaks ja spekulatiivseks. Esimene jaotab kaubad territoriaalselt: arvesse võttes hindade tasapinda mitmesugustel turgudel ostab kaupmees sealt, kus odavam ja müüb sinna kus kallim; nüüd tõusevad esimeses kohas hinnad, teises aga langevad, omandades ajajooksul mõlemas kohas ühise tasapinna. Mõnes Euroopa riigis, näit. Inglismaal, ei jatku oma vilja rahva toitniseks. Jaotav kaubandus juhibki ülearuse vilja teistest maa-dest — Põhja-Ameerikast, Indiast — Inglismaale, sel teel vilja pakkumist ja nõudmist mitmesugustes maades tasakaalu viies.

Teine jaotab kaubad ajaliselt. Kaupmees ostab kaupu siis, kui nad odavamad, ja müüb, kui nad kallimad. Esimesel juhtumusel hinnad tõusevad, teisel aga langevad: tagajärg — sama kauba hindade vahe ajaliselt väheneb ja järsud hindade kõikumised kaovad. Kaupmees opereerib muidugi selles lootuses, et hinnad tulevikus tema huvides muutuvad. Toome näitusena viljakaupmehe. Ta katsub kõigepealt kindlaks määrata tulevased viljahinnad, arvesse võttes olemas olevat viljagavara, sүgiseist viljasaaki, arvatava nõudmise j. n. e. Nüüd teeb kaupmees ostulepingu põllupidajatega, mille järele viimased kohustavad teatava hinna eest ja teatavaks ajaks, näit. 3 kuu pärast, vilja kohale muretsema. On kaupmehe kalkulationsioon õige (hindade tõusu suhtes), siis on loodetav kasu kindel. Ülal kirjeldatud spekulatsiooni ei tohi sarnastada rah-

vamajandusliselt kahjuliku spekulatsiooniga, mis selles väljendub, et kaupmees kaupu üles ostes end monopolistina turul maksma paneb. Monopolistina on kaupmeestel või nende ühingul võimalus hinda soovitava kõrguseni tõsta ja suuri kasusid saada.

Kaubanduse tähtsus.

Kaubanduse hindamine pole igal ajal ühesugune olnud — ta on evolutsioneerunud. Vanematel aegadel valitses eitav vaade kaubandusele, kaupmehes nähti petjat. Röövimine oli enam õigustatud, loeti koguni auvääriliseks ametiks, sest ta andis tunnistust inimese julgusest ja jõust. Homeri Odysseuses esineb sõna kaupmees söimusõnana. Demosthenes ütleb, et raske on leida kaupmeeste keskel ausaid inimesi. Keskaja kirjanikud eitavad niisamuti kaubandust; nad tõendavad, et kaubandus pole võimalik ilma petmiseta, mis hingele kahjulik. Uude aega ülemannes muutub nimetatud vaade. Kaupmehe tegevust loetakse tarvilikuks ja kasulikuks, sest ta varustab rahvastikku vajaliste kaupadega. Leidus küllalt ka neid, kes kaubandust eitavalt hindasid. Veel XIX a. s. esimesel poolel tõendas majandusteadlane Friedrich List, et kaubandus varustab maad ühelt poolt toiduainetega, arstirohtudega, teiselt poolt aga mitmesuguste kihvtiste ainetega (viin, opium), sõja korral ei keeldu kaupmehed vaenlast toiduainetega ja sõjariistadega varustamast. Eitav vaade kaubandusele on sotsialistlikel kirjanikkudel. Näit. Fourier ütleb, et kaupmees ei loo midagi, vaid ainult ostab ja müüb, valitseb turu üle ja hoiab valmistaja oma võimuses. Et kaubandus rasket füüsilist tööd ei nõua ja võimalused kiireks rikastamiseks loob, siis meelitab ta oma juurde kõige pahemad ühiskondlikud elemendid, kes ainult raha ja rikkuse järele janunevad. Kaupmeeste klass on ainuke ühiskondlik klass, kellele omane liig veniv au mõiste. Üldse sotsialistlikud kirjanikud näevad kaupmehes ühiskondlikku klassi, kes ise ei loo, kuid tarvitab, kes elab parasiidina, uusi väärtusi loovaid rahva klasse eksplooteerides.

Eitav vaade kaubandusele on teatavas ulatuses õigustatud, kui silmas pidada seda lugemata arvu vahetalitajaid, kelle kaudu kaubad valmistajalt tarvitajani jõuavad. Prantsusmaal müüb veinitegija pudeli veini komisjonäärile 15 centimi eest, viimase käest jõuab sama pudel veini lõppude lõpuks terve rea vaheltkauplejate kaudu tarvitajani, kes ta eest 70 ja enam centimi maksab. Nii saab veinitegija veini turuhinnast ainult neljandiku ja tarvitaja maksab veinist ligi neli korda kallimat hinda. Antud juhtumusel on vaheltkauplejate arv kahtlemata suurem kui tarvilik ja kaubandus esineb varade liikumise takistajana. Saksa majandusteadlane Lexis on väljaarvanud, et käesoleval ajal Breslaus 250 poe aset täidavad tegelikult 579 poodi, s. t. poode on üle 100% enam kui tarvilik. Kaubanduslise vahetalituse asemele peaks siin teine rahvamajandus-

liselt kasulikum korraldus, organisatsioon astuma (ühistegevus). Kuigi nüüdisaja kaubandusline vahetalitus puudulik, täielikult eitada teda pole ikkagi võimalik. Kaubandus on nüüdisaja majanduslikes elus sama tarvilik kui iga teine majandusline tegevus. Vabrikud ja töökojad, mis on üleilma laiali pillatud, valmistavad määramata hulga kaupu ja tarvitajal on raske otsekohesesse ühendusesse astuda valmistajaga. Kaupmees on siin paratamata tarvilik; vajaliste teadmistega ja harjumustega varustatud spetsialistina toimetab ta kiirelt kaubad tarvitajani. Iga kauba siht seisabki selles, et ta äratarvitataks. Kaubandus annab kaubale uue omaduse, nimelt omaduse seal ja siis olla, kus ja kuna nende järele tarvidus. Mida paremini kaubandusline vahetalitus korraldatud ja kaubad kergemini kättesaadavad, seda suuremaks kasvab ostjate, tarvitajate arv; see asjaolu loob omakorda võimaluse valmistamist laiendada ja suurendada. Et kaupade toimetamine valmistajalt tarvita-jani seotud on töökuluga, siis suureneb sellega kauba valmistamiskulu, mis omakorda kauba vahetusväärtust tõstab. Nii esineb kaubandus valmistaja ja ka tarvitaja huvides tähtsa tegurina.

Nagu eespool kuulsime, sündis en gros kauplemine aasta *Börsed.* laatadel. Viimaste tähtsus langeb XVII—XVIII a. s., eriti aga XIX a. s. Nende aset hakkavad täitma börsed.

Börsed kujutavad enesest kohti, kuhu kaupmehed ja spekulandid igapäev teataval tunniajal kokku tulevad kaupade ja väärtpaberite müügi ja ostu otstarbel. Börse sai oma nime Brügge linnas XVI a. s., nimelt oli maja uksele, kus kaupmehed koos käisid, vapp üles löödud, mis kolme rahakotti — bourses — kujutas. Esimesed börsed tekkisid XV a. s. lõpul ja XVI a. s. algul (Brügges, Antwerpenis, Lyonis). Börsed lähevad põhjalikult lahku aastalaatadest. Viimastel figureerisid kaubad ise, neid hinnati, määrati kindlaks nende väärtus ja arv, ja anti otseteed ostjale edasi. Börsel kaubad ei figureeri, siin esinevad müüjad kaubaproovidega. Nii sündis see endistel vanematel börsedel. Hiljem kadusid mõnel maal ka kauba proovid börsedelt ja kujunes välja iga kauba sordi kindel tüüp, mil teatavad omadused ja hind.

Börsedel tehti esialgu puht kaubanduslisi operatsioone. XVII a. s. peale, kui ikka enam ja enam aktsiaühinguid asutasid ja riigilaenu aset leiavad, hakkavad börsel figureerima ka väärtpaberid: obligatsioonid, aktsiad j. n. e. Kauplemine nendega annab börsel ikka suurema ja suurema tähtsuse ja lõpuks jagunebki börse kahte ossa: kauba börseks ja väärtpaberite ehk fondi börseks. Kauba börse jaguneb veel eribörsedeks: vilja-, villa-, puuvilla-, metsa j. n. e. börsedeks. Nüüdisaja börsede kujul on loodud suured keskturud, kus opereeritakse kaupadega ja väärtpaberitega. Üksikute riikide

nõudmine ja pakkumine viiakse ühendusse, tähtsamate kaupade hinnad omandavad üldise tasapinna. Börsed ja aurtransport on õieti ainukesed tegurid, mis terve ilma üheks hiiglaturuks on muutnud. Igapäev säetakse börsel kokku hindade bulleteenid ja teatatakse telegraafi teel hindadest tervele ilmale. Bulleteeni andmete järele käivad ostjad ja müüjad igal pool. Et börsiga mitmesugused riigid ligidalt seotud, siis avalduvad seal kõige kujukamalt nii olnud ilmaturul kui ka tuntud riigi majandusline seisukord. Kõige väiksemgi vapustus majanduslises elus annab end tunda börsel, nimelt selle hindade või kursside kaudu. Õigusega võib sellepärast börsed majanduslise elu termomeetriks nimetada. Börsed koosolekuid peetakse peale lõunat igapäev, väljaarvatud pühad ja pühapäevad; mõned börsed peavad oma koosolekuid koguni kaks korda päevas — hommiku ja õhtu. Koosolekutest on igalühel õigus osavõtta, kuid opereerida tohivad seal ainult need, kel õigus kauplemiseks ja kes igaaastast maksu maksavad börses kasuks. Nad moodustavad börses ühingu. Ühingu liigete ehk viimaste poolt valitud esitajate käes on börses üldine juhtimine. Ta valvab börses koosolekute ja selle järele et tehised börsel õieti tehtakse, juhib valitsuse tähelepanu kaubanduse ja tööstuse puudustele. Niisamuti valib ta börses komitee liikme, (börses vanemad), praakerid, maaklerid, auktsionistid ja dispasheerid. Börses komitee ülesanne on börses ligem asjaajamine, ta käes on täidesaatev ja korraldav võim. Maaklerid on vahemeesteks ostjate ja müüjate vahel tehiste tegemise korral. On viimane tehtud, siis saab maakler oma töö eest tasu, mida courtage'iks kutsutakse. Nad registreerivad ka kõik börsel tehtud tehised. Praakerite ülesanne on tunnistada, et müüdiv kaup vastab ülesseatud nõuetele. Iga kauba jaoks on oma praaker. Auktsionistide tegevuseks on kaupu müüa suuremal hulgal, börsel ja tollimajades enam-pakkumise teel; oma töö eest saavad nad teatava % müügi hinnast. Dispasheeride ülesanne on kindlaks määrata kahjud, mis saanud laev ja ta peal olevad kaubad sõidu ajal. Börsed lähevad oma sisemiselt korralduselt üksteisest lahku. Ühtedes riikides on nad suuremalt jaolt eraettevõtted, nagu Inglismaal ja Ameerikas, teistes aga vähemal või suuremal määral valitsuse kontrolli all. Tallinna börses on eraettevõtte.

Kõik börses tehised jagunevad kahte liiki. Esimesse kuuluvad niisugused, mille järele ostetud kaup, või väärtpaberid müüja poolt faktiliselt kas ostjale samal või järgmisel päeval edasi antakse; teise aga niisugused, mille järele müüja kohustub kaubad või väärtpaberid teatavaks ajaks kokkulepitud hinnas ostjale kätte toimetama. Viimasel juhtumisel müüjal kaupu tehise päeval polegi, ta ostab nad enne tehise tähtaega. See sünnib lootuses, et tehise tähtpäevaks hinnad langevad ja võimalus avaneb hindade vahe ulatuses teenida. Ostja arvab muidugi, et ostetud kaupade hinnad tehise täht-

päevaks tõusevad ja temäl korda läheb neid kõige vähemalt sama hinnaga ära müüa. Näit. kui müüja on kohustatud tehise järele 1. jaanuariks 5000 puuda puuvilla kohale toimetama 50 marka puud ja selleks ajaks puuvilla hind tõuseb 50 margalt 60-le puud, siis kaotab ta 50000 marka. Sama summa aga võidab ostja, sest ta maksab tehise järele 50 marka puudast ja müüb aga 60 eest välja. Niisugused tehised on laialt levinud nüüdisaja kaubanduses; nad on börsse mängu peobjektiks. Kauba börsel esinevad niisuguste tehiste objektidena vill, puuvill, lõng, vili, suhkur, kohvi, petroleum; väärt-paberite börsel aga kõik väärt-paberid, mis omas hinnas püsivad pole. On börsleid olemas, kust tähtjaliste tehiste tegemine kõigi väärtuste suhtes pole lubatud.

New-Yorgi börsel on täiesti keelatud tähtjalised tehised väärt-paberitega, Saksamaal aga viljaga ja jahuga ja mäekae-vanduse ettevõtete osatähtedega. Tihti ei mõtlegi tähtjaliste tehiste korral kumbki pool faktiliselt kaupa müüa ja osta, vaid mõlemad loodavad hindade muutumise peale. Niisugused tehised lõpevad sellega, et kaotaja pool hindade vahet, differentsi välja maksab. Tehised hindade differentsi peale erinevad hasartmängu kujukate näitustena: osalised võivad siin juhuslikult nii võita kui ka kaotada. Kirjeldatud tehised on paljudes Euroopa riikides keelatud.

Kaubanduspoliitika all mõistetakse kõiki neid abinõusid, mis riik või mõni teine ühiskondlik võim kaubanduse suhtes ette võtab. Ta jaguneb sise- ja väliskaubanduspoliitikaks.

*Kauban-
duspolii-
tika.*

Sisekaubanduspoliitika piirkonda käivad kõik need abinõud, mis ühiskondlikkude võimude poolt tarvitusele võetakse: 1) vee- ja maanteed ja raudteede korraldamiseks ja ehitamiseks (ka kõige mahajäänumaisse riigi osadesse majanduslise elu elustamise otstarbel); 2) teadete edasiandmise soodustamiseks ja kiirendamiseks (post, telegraaf, telefon); 3) veohindade alandamiseks; 4) kaubanduslise hariduse edendamiseks. Need on abinõud, mis kaubanduse toetamiseks ja edendamiseks otseteed ette võetakse. Edasi peab sisekaubanduspoliitika kaubandusele riigis vabaduse kindlustama: valitsus ei tohi kunstlikult kaubandust edendada peaausjalikult mõnes riigi eri osas, teisi osi tähelepanemata jättes; vabaduse põhimõte nõuab niisamuti, et igal kodanikul olgu õigus ettevõtteid avada, kui ta nõuetavad vormilised tingimised täitnud. Ainult niisuguste kaubandusliste ettevõtete asutamine olgu valitsuse poolt takistatud, mis ühiskonnale kahjulikke kaupu müüvad, nagu alkoholi, lõhkeaineid j. n. e. või katsuvad turul monopooli enese kätte saada, nagu sündikaadid, trustid, ringid, kornerid. Viimase kahe ühingu eluiga on harilikult

*Sisekau-
bandus-
poliitika.*

lühike. Nad on suurkaupmeeste ühingud ja katsuvad teatavat kaupa võimalikult kõik oma kätte koondada ja sel teel hindade tõstmise otstarbel pakkumist turul vähendada. Kui kaup müüdnud, lõpetavad nad ka oma tegevuse. Valitsus peab otseteed samme astuma, kui kaupmees või ühing spekulatiivselt vilja üles ostab, sel teel laiemate hulkade majanduslist huvi ja iga kodaniku kõlblist tunnet riivates. Valitsus peab ka bõrsemängu kas piirama või ära keelama ja selle järele valvama, et võltsitud tarbeainetega ei kaubeldaks ja ebaõiglane võistlus maad ei võtaks. Ebaõiglase võistluse all tuleb mõista niisugust, kui ärieeses kuulujutud lendu laseb oma võistleja kohta, nagu oleks viimase kaubad alaväärtuslised, kui vabrikant oma kaubad võistleja kaubamärkidega tähistab või oma kaubad samasugustesse ümbrikkudesse pakib, nagu ta võistlejagi j. n. e. Ebaõiglase võistluse vastu on kõik Euroopa riigid vastavad seadused välja annud.

*Väliskaubandus-
poliitika.*

*Vekslkurs ja selle
kõikuvuse tagajärjed.*

Nüüdisaja väliskaubandus tarvitab oma operatsiooneks käsuveksleid. See sünnib sellepärast, et käsuvekslid kõrvaldavad tarviduse makseid maksta sularahas ja nimelt järgmisel teel. Ütleme, et Tallinna kaupmees A. ostis Londoni kaupmehelt B-lt 50.000 marga eest riidet ja samal ajal ostis ka Londoni kaupmees C. 50.000 m. eest Tallinna kaupmehelt D-lt linu. Kui käsuvekslit poleks, tuleks kaks korda raha saata 50.000 marga ulatuses, nimelt, Tallinnast Londoni ja Londonist Tallinna. Käsuveksel teeb nimetatud summade tasumise hoopis lihtsamaks. Londoni kaupmees B. kirjutab oma võlgniku Tallinna kaupmehele A. nimele käsuveksli 50.000 marga ulatuses. Londoni kaupmees C. võlgneb samasuguse summa Tallinna kaupmehele D-le. Nüüd ostab Londoni kaupmees C. sama linna kaupmehelt B-lt käsuveksli ja kustutab sel teel Tallinna kaupmehe A. võla Londoni kaupmehele B-le. Sama Londoni kaupmees C. saadab nüüd ostetud vekslit Tallinna kaupmehele, D-le, kes selle Tallinna kaupmehele A-le esitab väljamaksmiseks. Nii saab ka Londoni kaupmehe C. võlg tasutud Tallinna kaupmehele D-le. Muidugi mõista, et samasugune tagajärg oleks saavutatud ka siis, kui käsuveksli oleks Tallinna kaupmees D. kirjutanud Londoni kaupmehe C. nimele. Nagu ülal toodud näitest näha, katab käsuveksli saatmine Londonist Tallinna korruga kaks rahvusvahelist võlakohustust. Päälegi kõrvaldab käsuveksel kõik need kulud, mis sularaha saatmine nõuab. Kui näit. ilmakaubandus kõigi oma kohustuste katmiseks vajab 170 miljardi E. k. marka, siis kuluks selle saatmiseks iga aasta ligi 900 miljoni marka. See kulusumma kasvab veel suuremaks, kui arvesse võtta % -did, millest raha saatja ilma jääb: viibib ju tema raha saatmise ajal mitte pangas, vaid posti peal.

Käsuvekslid müüakse ja ostetakse. See sünnib iga kau-

banduslise keskkoha turul, eriti aga börsel. Käsuveksli hinda nimetatakse ta kursiks. Veksli kursi määramisel võetakse aluseks selle maa valuuta, millele (maa) käsuveksel kirjutatud. Veksli kurs pole püsiv: kord ta langeb, kord tõuseb, olenedes nõudmisest ja pakkumisest. Kui nõudmine ja pakkumine tasakaalus, siis üteldakse, et veksli kurs seisab al pari ja et on olemas veksli pariteet. See tähendab, et ühe riigi raha vahetatakse teise riigi raha vastu nende väärtuse järele, 100 fr. = 100 E. margale (mõeldud kullas). Kui nõudmine vekslite järele Pariisis on suurem kui pakkumine, siis maksetakse nende eest mitte 100 fr. = 100 E. m., vaid enam, näit. 100 fr. = 100,5 E. m. Tähendab, veksli kurs seisab pariteedist kõrgemal. On nõudmine vekslite järele Pariisis aga vähem pakkumisest, siis maksetakse nende eest mitte 100 fr. = 100 E. m., vaid vähem, näit. 100 fr. = 99,5 E. m. Tähendab, veksli kurs seisab pariteedist madalamal. Esimesel juhtumusel üteldakse, et veksliid müüakse preemiaga, teisel aga discontoga. Veksli kursi kõikumised sünnivad kuldpunktide piirides s. t. veksli kurs tohib pariteedist kõrvale kalduda — üle ja alla — nimelt raha saatekulu ulatuses. Kui veksli kurs saatekulu piirist üle jõuaks, siis on õiendada kasulikum rahvusvahelisi makseid mitte käsuvekslite abil, vaid sularahaga. On riigis maksev paberine valuuta, siis avaldavad kõik muutused paber- raha turu hinnas oma mõju ka veksli kursile ja kõrvalkaldumised veksli pariteedist võivad jõuda kaugelt üle kuldpunktide. Niisugustele vekslitele, mille tähtaeg 3 või enam kuud, ei avalda oma mõju mitte ainult vekslite pakkumine ja nõudmine nende järele, vaid ka disconto protsent.

Millest oleneb aga nõudmine käsuvekslite järele ja nende pakkumine?

Käsuvekslite nõudmine ja pakkumine oleneb makse bilansist, milles tähtsama osana esineb kaubandusbilans. Ühe ehk teise riigi kaubandusbilansi all mõistetakse kaupade välja- ja sisseveo väärtuse suhet. Kui väljavedu suurem sisseveost, siis nimetatakse kaubandusbilansi aktiivseks, vastasel korral aga — kui sissevedu suurem väljaveost — passiivseks. Merkantilismi ajal s. o. XVII ja XVIII a. s. valitses kõikumata arvamine, et riigi kaubandusbilans peab tingimata aktiivne olema, sest passiivse kaubandusbilansi juures voolab raha (metallraha) riigist välja ja riik võib vaeseks jääda. Nüüdisaja majandusteadus asub aga teisel seisukohal, sest passiivse kaubabilansi juures ei kaeta välja- ja sisseveo vahet igakord mitte rahaga. On ju riikide vahel pääle nende kohustuste, mis otseteed kaubavahetusega ühenduses, veel palju teisi kohustusi. Riigile pole tähtis mitte ainult kaubabilans, vaid maksebilans. Viimase all mõistetakse üldse maksete suhet, mis riik teistelt riikidelt peab saama ja neile ka maksma.

*Kauban-
dus- ja
makse-
bilans.*

Võtame maksebilansi selgituseks näitena Vene- ja Inglismaa. Venemaa kaubandusbilans oli enne ilmasõda aktiivne. See ei annud aga veel tunnistust ta majanduslisest soliidisusest: Venemaa maksis hiigla summad välisriikidele teiste kohustuste järele. Suur osa Veneriigi võlgadest oli tehtud välisriikides ja võla %-de tasumiseks voolasid suured summad nimetatud riikidesse. Võrdlemisi suured summad neelasid välisriigid ka Vene tööstusse paigutatud väliskapitalide dividendide näol. Edasi, mitte väiksed polnud ka need summad, mis Venemaa maksis oma kaupade transporteerimise eest välisriikide kaubalaevade omanikkudele, ja mis moodustusid vene reisijate kuludest. Kõigi nimetatud rahvusvaheliste kohustuste täitmise otstarbel pidi Venemaa kaubandusbilans tingimata aktiivne olema. Välja- ja sisseveo vahe arvel tasutigi ülalnimetatud kohustused.

Vastupidise pildi pakub meile Inglismaa. Siin leiame kapitali külluse tõttu passiivse kaubandusbilansi. Inglismaa on hiigla summad oma kapitalidest — üle 70 miljardi E. k. marga — välisriikide laenudesse ja ettevõtetesse mahutanud, esinedes sel teel nende kreditorina. Protsendid ja dividendid nimetatud kapitalidelt ei jää mitte välisriikidesse, vaid voolavad Inglismaale. Edasi, saab Inglismaa tuntavat sissetulekut oma kaubalaevastikust. Teised riigid tarvitavad tema kaubalaevu kaupade vedamiseks ja maksid selle eest Inglismaale XX a. s. esimesel aastakümnel iga aasta üle 1,5 miljardi E. k. marga. Kirjeldatud teel saadud summadest katabki Inglismaa oma kaubandusbilansi puudujäägi ehk vahe. Arusaadav et nüüdisaja riikidele pole tähtis mitte ainult kaubandusbilans, vaid samasugusel määral ka ülalnimetatud vastastikused kohustused. Nii võiksime ütelda, et maksebilans oleneb järgmistest teguritest, kõige pealt kaubandusbilansist, siis riikide vastastikustest kohustustest protsentide ja dividendide maksmise alal välisriikidesse paigutatud kapitalide eest, vastastikustest maksudest kaupade transporteerimise eest, antud riigi reisijate reisikuludest välisriikides ja ümberpöörduvalt ja üldse igasugustest kapitalide paigutamistest ühest riigist teise. — Riikide maksebilans on harilikult kõikuv ja kaunis tuntavalt. Kõikuvus avaldub käsuveksli kursis. Kui näit. Tallinnas käsuvekslid müüakse Pariisi preemiaga, siis on Eesti maksebilans halb, müüakse neid aga discountoga, siis on maksebilans hea. Esimesel juhtumusel võlgneb Eesti Prantsusmaale, kui Prantsusmaa Eestile, mispärast raha Eestist välja voolab; teisel juhtumusel voolas aga raha Prantsusmaalt Eestisse.

Rahvusvahelises kaubanduses on olemas aga tegurid, mis riikide vastastikused maksed tasakaalu viivad ja vekslipariteedi loovad. Välisriikide vekslipariteedi tõus tähendab oma riigi raha hinna langemist, mille tagajärjel väliskaupade

hinnad kallinevad. Kallinenud kaupade järele väheneb muidugi nõudmine ja sellega ka nende sissevedu. Nüüd on kasulik oma maa kaupu välja vedada. Kui vekslipariteedi juures 100 fr. kaup maksis 100 E. marka, siis maksab sama kaup vekslipariteedi tõusu korral, ütleme, 101 E. marka. Samal ajal müüakse Eesti kaup Prantsusmaal endise hinna, ütleme 100 fr. eest. Kui enne kaupmees sai selle 100 fr. eest 100 E. marka, siis saab ta nüüd 101 E. m., sest Eesti mark on odavamaks muutunud. Väljavedu muutub sel teel kasulikumaks ja ka suuremaks. Nii väheneb siis sissevedu ja suureneb väljavedu. Väljaveo suurenemisega suureneb ka käsuvekslite pakkumine, mille tagajärjel vekslipariteet langeb, kuni pariteedini. Vastupidise pildi saame siis, kui välisvekslite kurs langeb, mis õieti oma riigi raha hinna tõusu tähendab. Nüüd suureneb väliskaupade sissevedu ja väheneb oma maa kaupade väljavedu. Kui kaup 100 fr. väärtuses maksis siseturul enne 100 E. m., siis maksab ta nüüd, ütleme, 98 E. m. Väliskaupade hinna langemise tagajärjel suureneb nende sissevedu. Eesti kaupa müüakse välisriikides endiselt 100 fr. eest, kuid 100 fr. vastu saab kaupmees mitte 100 E. marka vaid vähem, ütleme, 98 E. m. Et kaupade müümine niisugustel tingimustel kahjulik, siis väheneb ka väljavedu. Sisseveo suurenemise tagajärjel suureneb nõudmine Eesti kaupmeeste poolt käsuvekslite järele, et tasuda oma võlga väljamaa firmadele. Nüüd tõuseb langenud vekslipariteet kuni pariteedini.

Nagu eelpool öeldud, mõistame meie kaubanduspoliitika all tegevust, mis riik või mõni teine ühiskondlik võim kaubanduse suhtes avaldab. Ülalnimetatud tegevusest ei tohi aga mitte nii aru saada, nagu väljenduks see tingimata kaubanduse edendamises. Riik on sunnitud tihti niisuguseid samme astuma, mis kaubanduslist edenemist takistavad, sest on ju tema ülesandeks kaitsta mitte mõne üksiku majanduseriharu, vaid terve majanduse, kui terviku huve. Raha majandusliku elu hüvides kaitseb ta kord põllutööstust, kord vabrikutööstust, võtab abinõud tarvitusele, et tasakaal sisse- ja väljaveo vahel valitseks, et raha välisriikidesse ei voolaks, ja et omi otsekohe- seid sissetulekuid suurendada. Kõige kujukama abinõuna ülalnimetatud sihis esinevad tollid sisse- ja väljaveetavalt ja ka transiitkaubalt. Tollimaksu võetakse isesugustes asutustes, nimelt riigi piirile ehitatud tollimajades. Kõige tähtsamana esinevad nüüdisajal tollid sisseveetavalt kaupalt; väljaveeta- vailt kaupalt võetakse tolli ainult erakordsetel juhtumustel, kuna transiitkaubad on neist harilikult vabad. Tollimaksud sisseveetavalt kaupalt jagunevad kahte liiki: fiskaal- ehk rahatollideks ja kaitsetollideks. Esimesi võetakse riigi sissetulekute suurendamiseks, teisi aga ühe või teise oma- maa tööstusharu kaitseks. Näit. Eestis võetakse sisseveetava

*Vaba-
kaubandus
ja protekt-
sionism.*

tee ja kakao ubade pealt mitte selleks, et nende kultiveerimist siin edendada, vaid ainult riigi sissetulekute suurendamiseks. Hoopis teistsugust iseloomu kannab tollimaks, mis võetakse naha, nahktarbeasjade, tsemendi, paberosside, riide, valmisriiete j. n. e. pealt. Kõiki neid kaupu valmistatakse Eestis ja riigi ülesanne on vastavaid tööstusharusid kaitsetollidega toetada. Kaitsetollid teevad sisseveetavad kaubad kallimaks, mis pärast oma maa kaupadel on võimalik nendega võistelda. Tege-likult pole võimalik iga kord mõlema tolliliigi piire kindlaks määrata ja üks võib kergesti teise varju all aset leida. Kui kaitsetollid on niivõrd kõrged, et nad väliskaupade sisseveo võimatuks teevad, siis kannavad nad keelutollide iseloomu. Tollimakse võetakse harilikult kahe põhimõtte — kauba väärtuse ja välistunnismärkide, nagu mõõdu, kaalu j n e. järele. Tollimaksude süstemaatilist nimestikku kutsutakse tollitariifiks. Juba vana Greeka ja Rooma aeg, niisamuti ka keskaeg tundis tollimakse. Uue aja algusel võtab kindla kuju kaitsetolli mõiste. Kaitsetollid pääsevad maksvusele ühes merkantilistliku poliitikaga. Viimase siht oli aktiivne kaubandusbilans, mille teostamiseks tollimaksud sisseveetavalt kaupult tarvilikud olid. Et väljavedu suureneks, selleks edendati hoolega sisemaa tööstust. Merkantilistlik poliitika s. o. kõrged (proteksionistlikud) kaitsetollid, mis tihti keelutollide iseloomu kandsid, keetsid hariliku nähtusena kuni XVIII a. s. lõpuni ja XIX a. s. alguni, mil masinaid üles leiti. Nende tarvitusele võtuga pandi alus vabrikutööstusele. Nüüd hakati valmistama kaupu palju suuremal arvul ja odavamalt. Uued vaated rahvusvahelise kaubanduspoliitika alal — õpetus vabakaubandusest — mandavad kindla kuju ja hakkavad mõjule pääsema. Majandusteaduse isa A. Smith ja ta järglased olid proteksionistliku poliitika vastased ja vabakaubanduse pooldajad. Vabakaubanduse kool õpetab, et kaitsetollid kõrgendavad kaupade hindu ja takistavad sel teel vahetust. Nad lasuvad raske koormana tarvitaja õlgadel. Vaba kaubandusega teostub rahvusvaheline töö jaotus ja iga riik harrastab neid tööstusharusid ja valmistab neid saadusi, milleks temal kõige soodsamad tingimused; kõiki teisi kaupu, milliseid mujal odavamalt valmistatakse, tuleb vabalt sissevedada. Iga kaubandusliku ettevõtte tegevuse põhimõte — müüa sinna, kus kaubad kõige kallimad, osta sealt, kus nad kõige odavamad — on maksev ka riigi kohta. Üldse saab vabakaubanduse juures rahvusvaheline produktsioon suurem olema, kui proteksionistliku poliitika juures; kaubad on odavamad ja tarvitajatele kättesaadavamad.

Vaba kaubandus hakkas maksma kõige pealt Inglismaal: leiti ju siin masinad üles ja pandi alus kapitalistlikele suur-
tööstusele. A 1788—1803 kasvas puuvillatööstus kolmekord-
seks, väliskaubandus kasvas niisamuti kiirelt. Väljavedu suu-
renes 1793—1800. a. 100% võrra. Inglise odavamad ja pa-

remad kaubad voolasid teistesse Euroopa riikidesse, takistades, ja väga tuntavalt, viimastes rahvuslise tööstuse edenemist. Nüüd tekib Euroopa mannermaa riikides opositsioon vabakaubanduse vastu protektsionistliku poliitika kujul. Protektsionism on õieti vanade merkantilistlike ideede uuetsünd. Protektsionistlikud ideed on süstemaatiliselt kokkuvõtnud oma töödes saksa majandusteadlane Frd. List. Tema õpetuse järele on protektsionismil suur kasvatusline tähtsus, eriti tööstuse suhtes; kahjulik on rahval jääda puht põllumajanduslikeks rahvaks, sest niisugusel korral ei saaks kõik maa rikkused ära kasutatud, nad jääks surnud väärtusteks; kapital oleks vähe produktiivne; vaimlises ja üldkultuurilises elus valitseks täieline seisak. Kõik see muutub, kui riik tööstust edendab: Õitseb teadus ja kunst; tarbed mitmekesistuvad ja suurenevad arvult; kasvab rahva töö energia; edeneb kaubandus ja mereasjandus; paraneb ühiskondlik ja poliitiline kord; põllutööstus muutub produktiivsemaks. Turu lahedus, kõrged hinnad ja kindel nõudmine põllumajanduslike saaduste järele loovad võimaluse põllukultuuri mitmekesistamiseks. Kõik rahvad peavad oma rahvuslist tööstust edendama, muidugi mõista sel juhtumisel, kui tarvilikud tingimused selleks olemas (suur maaala ja rahva arv, looduslike rikkuste rohkus ja mõõdukas ilmastik). Tööstus iseenesest ei edene, eriti veel niisuguses riigis, mis oma majanduslike arengus teistest tuntavalt maha jäänud. Odavamate ja paremate kaupade sissevedu tööstuslikele enam edenenud riikidest takistab vabrikute asutamist ja nende kasulikkude eksploateerimist. Et rahvuslik tööstus edeneda võiks, peab riik teda välisvõistluse vastu kaitsma. Selleks on kohane abinõu tollid sisseveetavalt kaupalt. Nii pooldab List merkantilistide eeskujul kaitsetolle, erinedes oma õpetuses siiski viimastest põhjalikult. Merkantilistid pidasid tarvilikuks, et riik end väliskaubanduslike suhetesse segaks. Merkantilistliku poliitika siht polnud mitte riigi majandusline iseseisvus ja noore tööstuse edendamine, vaid ühe maa rikastamine teise kulul; tollid olid tarvilikud aktiivse kaubabilansi saavutamiseks. Listile olid tollid aga abinõuks noore rahvuslise tööstuse edendamisele; ta pidas vabakaubandust otstarbekohatuks ja kahjulikuks ainult teatavatel tingimustel, kuna merkantilistid olid põhimõtteliselt vabakaubanduse vastased.

Protektsionistlikud kaitsetollid on paratamata tarvilikud ainult teataval majanduse edenemise astmel. Nagu teada, jagab List majanduse arenemise viide ajajärku (v. lhk. 16). Nendest tähtsamad kolm — põllumajandusline, põllumajandustööstusline, tööstusline. Viimasel ajajärgul on edenenud tööstus juba olemas, ta suudab väliskaupade vastu ilma kaitsetollideta võistelda. Listi arvamise järele oli Inglismaa 40-tel aastatel tööstuslikes ajajärgus, Saksamaa aga põllumajandustööstuslikes.

Inglismaale oli otstarbekohane kaitsetollide ärakaotamine; Saksamaale aga mitte, sest viimane pidi Inglismaa võistluse vastu kaitsema oma rahvuslist tööstust, mis alles esimesi samme tegi omas edenemises. Listi arvamise järele esinevad kaitsetollid ainult ajutise abinõuna, karkudena, millistele tööstus end ajutiselt tugib, et iseseisvalt käima hakata. On rahvuslik tööstus küllalt juba edenenu, siis võib riik vabakaubanduse peale üle minna. „Kaubanduse kitsendamine on ainult abinõu, siht aga vabadus.“ List peab kaitsetollid tarvilikkudeks ja kasulikkudeks, kuid oma õpetuse praktilises osas on ta väga mõõdukas. Kaitsetollid ei tohi keelutollide iseloomu kanda. Mitte täielik välisvõistluse hävitamine, vaid ainult viimase piiramine olgu nende sihiks, sest julge ja elav võistlus siseturul on rahvuslise tööstuse edenemise kindlam pant. Toetada tuleb mitte kõiki tööstusharusid, vaid tähtsamaid. Isaäranist tähelepanu tuleb juhtida masinate valmistamisele. Masinate sissevedu võib esialgu olla vaba või madalate tollidega kitsendatud.

Vaielused vabakaubanduse pooldajate ja proteksionistide vahel kestavad edasi ka nüüdisajal. Esimesed ülistavad vabakaubandust ja laialist rahvusvahelist tööjaotust, teised näevad oma ideaali rahvusmajanduse igakülgse arenemises. Neil teoreetilistel vaielustel pole suuremaid tagajärgi, sest rahvusvahelise kaubanduse konkreetseid küsimusi ei saa otsustada puhtabstraktsete harutustega; pealegi pole mõlema poole lahkumineku mitte nii suured, nagu see vahest esialgu paistab. Vähe on majandusteadlasi, kes üht või teist õpetust kaitseksid täies ulatuses. Vabakaubanduse pooldajad tunnustavad proteksionismi teataval tingimustel otstarbekohaseks, samas arvamises on vabakaubandusest ka proteksionistid, kui rahvuslise tööstuse tingimused seda lubavad.

Mõlema voolu pooldajate lahkumineku kannavad enam praktilist kui põhimõttelist iseloomu. Praktiliste küsimuste otsustamisel on aga subjektiivsed erinevused harilik nähtus. Lahkuminekuid põhjustavad muu seas ka majanduslised vastolud üksikute rahva kihtide vahel. Kui kaitsetollid kasulikud ühtedele — ettevõtjatele, siis on nad kahjulikud teistele — tarvitajatele.

Üldtõsiasiaks tuleb pidada, et proteksionistlikud tollid on otstarbekohased tööstusliselt vähe edenenu maadele. Siit ei tohi aga järeldada, et mida kõrgemad tollid, seda parem rahvusliste valmistamisjõudude edenemisele. Liig kõrged tollid suurendaks ettevõtjate kasu, kuid tarvitaja kulul, mis tuntavalt nüüdisaja õigustunnen riivab. See võiks sündida ainult äärmisel juhtumusel, kui pole teisi abinõusid ja teid rahvuslise sihi saavutamiseks. Proteksionistlik poliitika peab teostamist leidma minimaalsel määral. Kaitsetollid võivad nii kõrged olla, kui see tarvilik vabaks võistluseks oma ja välismaade

kaupade vahel siseturul. Tõusevad aga tollid soovitavast tasapinnast kõrgemale, siis võib see rahvuslise tööstuse arenemist koguni takistada, mis protektsionismi sihtidele vastu käib. Kõrged kaitsetollid kindlustavad ettevõtjatele soliidse kasu ja neil pole põhjusi oma ettevõtteid tehniliselt täiendada, mispärast teatav tööstusharu järjekindla edenemise asemel võib sattuda täielisse seisakusse. Edasi olgu tähendatud, et üks valmistamisharu tarvitab teiste saadusi valmistamisabinõuna; tähendab, kaitsetollid on ühele valmistamisharule kasulikud, teisele aga kahjulikud. Näit. kui kõrge raua hind on kasulik rauavalmistamisele, siis samal ajal on ta kahjulik neile, kes rauda ümbertöötavad, s. t. paljudele teistele tööstusharudele, nagu masina- ja laeva ehitustööstusele j. n. e. Nagu näha, võib protektsionism valmistamisjõudude edendaja asemel nende takistajaks saada, mispärast protektsionistliku poliitika tarvituselevõtt nõuab riigi juhtidelt äärmiselt osavat kalkulasiooni, kõigi majanduselu üksikasjades arvessevõttu.

Et protektsionistliku kaubanduspoliitika mõju tööstulise edenemisele suur, seda tõendab kõigi kapitalistliku maade majandusline arenemine. Inglismaal, näit., valitsesid kuni XIX a. s. esimeste aastakümneteni kõrged kaitsetollid, siseturg oli väliskaubale peaaegu täiesti suletud. Võib ütelda, et Inglismaa majandusline jõukus ja võim kujuneski protektsionismi kaitse all. XIX a. s. kahekümnendatel aastatel, kui Inglismaa tööstus õieti juba väljaspool võistlust seisis, hakkab Inglise valitsus oma kaubanduspoliitikat põhjalikult muutma. Kaubandusliste ringkondade petitsioonide mõjul kaotab valitsus aastasaja teisel veerandil suurema osa kaitsetollidest, alles jättes ainult mõned, mis rahatollide iseloomu kandsid. Neid võeti niisuguselt sisseveetavalt kaupult, nagu tee, kohvi, tubak, viin, kakao j. n. e. Inglismaa eeskuju ei jäänud mõjuta: XIX a. s. kolmandal veerandil leiab vabakaubandus pinda ka teistes Euroopa riikides. Nimetatud aega iseloomustab üldine protektsionistliku kaubanduspoliitika vähenemine. Paistis, nagu hakkaks terve kapitalistliku ilma kaubanduspoliitika vabakaubanduse sihis arenema. Järgnevad aastakümned pakuvad aga hoopis vastupidise pildi; protektsionistliku kaubanduspoliitika poolehoid järsult kasvab. Sündis see sellepärast, et mõnes riigis oma maa tööstus ei suutnud välja kannatada võistlust välistööstuse saadustega. Pealegi seisis riikide huvides omi sissetulekuid sisseveetavalt kaupult võetavate tollide abil suurendada. 70-aastatest peale paneb terve rida riike, kõrgendatud kaitsetollid maksma, nagu Saksamaa, Prantsusmaa ja teised, kus juures põllusaadustelt võetavad tollid iseäranis teravalt silma paistavad; võib ütelda, et uuem Euroopa protektsionism peaaegalt põllumajanduslist iseloomu kannab. See on seletatav üldise põllumajanduslise kriisiga, mis Lääne-Euroopa üle elas Ameerikast ja Venemaalt sisseveetava odava

vilja mõjul. Riiklik võim oli sunnitud tollide abil hinda siseturul tõstma, et põllupidajatele turgu kindlustada. Põhja-Ameerika Ühisriikides kandis protektsionism selle vastu puht tööstuslist iseloomu. 90-tel aastatel pandi uued tollitariifid maksma, mis märksa suurendasid tähtsamailt tööstussaadusilt võetavaid tolle. Ka Inglismaal leidis protektsionism XIX a. s. lõpul ja XX algul pinda, sest nüüd läks kaduma Inglise tööstusline hegemoonia Ameerika ja Saksamaa võistluse tagajärjel. Kõige uuema aja protektsionism näeb kaitsetollides mitte ajutist, vaid kestvat, permanentset abinõu. Ta sarnaneb merkantilismile, mille siht oli ühe maa rikastumine teise kulul. Nimetatud sihi saavutamiseks püüti ära kasutada riigi välispoliitilist mõju ja jõudu, peeti sõdu asumaade omandamiseks ja tehti kaubalepinguid. Nüüdisajal näeme sedasama. XIX a. s. viimasel veerandil omandavad majanduslised huvid rahvusvahelises poliitikas domineeriva koha. Üks riik katsub teise võidu majandusliste huvide sihis oma sõjalist jõudu ära kasutada. Militarism kasvab ime kiirelt. Terav vaen kaubanduse alal, tung maadevõitmisele on saanud välispoliitika põhiteguriks. Niisugune sõjakas protektsionism on aset leidnud riigitegelaste peades ja nende selja taga seisvates rahvakihtides, kuna ta väliskaubanduse teoorias seni hästi pinduda pole suutnud.

Missugune kaubanduspoliitika peaks nüüdisajal maksev olema Eestis? Protektsionistlik, öieti tööstuslik-protektsionistlik. Meie vilja hind on niisugune, et välisvilja sissevedu karta pole, mispärast põllumajanduslisel protektsionismil pind puudub. Sama vaate seisukohale on asunud nähtavasti ka vabariigi valitsus, kui ta tollitariifi maksma pani, mille järele sisseveetav viili tollivaba; jahud käivad küll tolli alla, mis ka arusaadav, sest vilja ümbertöötamiseks on Eestis vastavad tingimused olemas ja neid peab arendama. Tööstuslik-protektsionistlik kaubanduspoliitika on meil mitmesugustel põhjustel soovitatav.

Meie tööstus on vähe arenenud, kapitalidest, kvalifitseeritud töölistest ja osavatest ettevõtjatest on puudus, mispärast on rahvuslise tööstuse protegeerimine paratamata tarvilik. Pealegi aitab protektsionism väliskapitale Eestisse meelitada, sest kapital voolab sinna, kus kasu suurem. Kui Eesti jääks ühekülgseks põllumajandusliseks maaks, siis poleks võimalik kõiki ta valmistavaid jõudusid välja arendada ja ära kasutada, mis oma korda vaimlise kultuuri edendamisele eitavad mõju avaldaks ja teda kammitsas hoiaks.

Tarvitajate ühingud.

Kaubandus, nagu eespool nägime, moodustab sotsiaal-majanduslises elus tarvilise teguri. Pahe seisab aga selles, et kaupmees oma teenuste eest liig suurt tasu nõuab. Kaupmees müüb kauba tarvitajale palju kallimalt edasi, kui ta ise maksnud. Seda võib näha koguni kaubanduse keskkoohtades üksik-

müügil, rääkimata väiksematest linnadest ja küladest, kus kohalikkude kaupmeeste või kaupmehe käes monopol. Pealegi pole harukordne nähtus, et kaupmehed võltsitud kaupu müüvad suurema kasu saamise otstarbel. Arusaadav, mispärast ühiskonnas on tekkinud kaubanduslist vahetalitust eitav vool. See vool avaldab end tegelikult kaubaravitajate ühingute ehk kooperatiivide asutamises. Viimased on tähtsam liik ühistegelitest asutustest. Kaubaravitajate ühingute siht on tarvitajatele odavat ja head kaupa muretseda. Ühistegelise liikumise isaks loetakse õigusega Inglise vabrikanti Robert Oweni. Tema propageeris kommunistlike koloniide asutamist. Selleks pidid tarvitajad ühinema ja vastavad vahendid muretsema. Owenil läks tööpoolest korda tööliste hulkades usku kommunismisse luua. Inglise tööline andus vaimustusega uuele õpetusele ja hakkas tarvitajate ühingute kaudu selle teostamiseks kapitali koguma. Tarvitajate ühingute põhimõte on järgmine: ühinedes loogu töölised oma osamaksudest kapital, et ühiselt enesele tarvilikke kaupu sisseosta. Kasu, mis seni kaupmees saanud, jääb töölistele ja sellest moodustub aastate jooksul kommunistlike kogukonna asutamiseks tarvilik kapital. Esimene tarvitajate ühing asutati 1828. a. Brightonis. Sellele järgnes terve rida teisi samalaadilisi. Neil kõigil polnud aga pikka iga, peaasjalikult otstarbekohatu kasu jagamise tagajärjel.

Üs ajajärk tarvitajate ühingute ajaloos algab 1844. a., kui Põhja-Inglismaa Rochedale linnakeses, kus mõnikümmend kuduajat, „Rochedale pioneerid“, tarvitajate ühingu asutasid, milles kasu jaotamine hoopis uuele põhimõttele rajati. Endistes ühingutes jaotati kasu osamaksudele, siin aga kõigi ühingu liigete vahel proportsionaalselt iga ühe ostusummale. Kus juures osamaksudele määrati võrdlemisi väikene protsent. Uuele põhimõttele rajatud kasu jaotamise tagajärjel leidsid tarvitajate ühingud laialist poolehoidu. Igale ühingu liikmele oli selge, et mida enam ta ostab ja mida suurem liigete arv, seda suurem ta kasu.

Rochedale pioneeride ühingu pood, mis asus esialgu väikeses keldriruumikeses, müüs õhtuti ainult kõige tarvilikumaid kaupu, nagu toiduaineid, riidet j. n. e. Regamööda kasvas ühingu poe läbimüük ja ühingu liigete arv ikka suuremaks; nüüdisajal esineb ta hiigla ühinguna, millel suur keskpood ja 25 osakonda, 14 tuhande liikmega ja üle 12 miljoni E. k. m. kapitaliga. Nimetatud ühingu ülesanne ei seisa mitte ainult kaupade müümises; ta on asutanud ka tulekinnituse ühingu, kooli, raamatukogu ja korraldab oma liigetele loenguid, näitemängu õhtuid j. n. e.

Tarvitajate ühingute tegevus rajati alustele, mis „Rochedale pioneeride“ poolt väljatöötati. Need on järgmised: 1) kapital moodustatakse võrdlemisi väikestest osamaksudest, et

ühingu liikmeks astumine võimalik oleks ka kõige vaesematel. 2) Et ühingat pankroti eest kaitseta, siis müüakse kaupa sula raha eest, aga mitte võlgu. 3) Kaupu müüakse keskmiste turu hindadega; 4) kasu jaotamine äriaasta lõpul sünnib proportsionaalselt iga liikme ostusummale.

Iseäranis tähtsad on kaks viimast mõtet. Kui ühing müüks kaupu ostuhinnaga, millele juurde arvatud ühingu kulud, siis saaks ühingu liige iga ostu juures väikese, ütleme, mõne pennilise kasu. Et niisugune kasu aga vähe ostjaid — liikmeid huvitab, siis müüvad ühinged kauba mõõdukate turu hindadega ja äriaasta lõpuks kujunenud kasu makstakse välja proportsionaalselt iga liikme ostusummale. Viimane asjaolu kihutab liikmeid oma ühingu alalisteks ostjateks jääma ja uusi liikmeid juurde muretsema: mida suurem liikmete arv ja mida enam igaüks ostab, seda suurem jagatav kasu. Niisugune müügi ja kasu jaotamise viis on väga praktiline, sest iga liige saab, õieti kogub, enesele aasta lõpuks kaunis kena summakese. Näit. tarvitaja ühingu liige Inglismaal kogub enesele aasta lõpuks kirjeldatud teel umbes 5 naelsterlingit, mis võrdub praeguse kursi järele 7875 E. margaga.

Mida suuremaks kasvas ühingu liigete arv ja igaaastane läbimüük, seda tungivamalt andis end tunda võimalus ka kooperatiivset valmistamist alata: moodustavad ju ühingu liikmed kindla ja alalise tarvitajate ringkonna. Esiolgu asutasid tarvitajate ühinged en gros sisseostu liidud; viimased otsisid oma liigete-ühingute ülesandel kaupu. Selle ülesande teostamiseks omandasid nimetatud liidud Inglismaal enesele kaupade vedamiseks laevad, asutasid pangad ja ka tulekinnituse ühinged. Hiljem organiseerisid samad liidud ka valmistamise. Nad asutasid riide, valmisriiete, pesu, jalanõude, seebi ja kivi- vikutite vabrikud, trükikojad, pagari-ärid omandasid kivisöe kaevandused ja tee istandused Hiinas. Tarvitajate ühingute poodidest võib saada kõiki, igapäevasteks tarveteks vajalisi kaupu, nagu kivisüsa, riideid, jalanõusid, mööblit, nõusid, liha, piima, kala, juustu, kaaviari, kuivatatud aia- ja puuvilja j n. e.

Tarvitajate ühingute poolt asutatud ettevõtteid ei tohi sarnastada valmistamisühingutega, millistest eespool juttu oli. Viimastes puudub palgatöö ja töölised on valmistamisvahendite omanikud, kuna esimestes töötab palgatöeline ja kasu läheb tarvitajate ühingule. Tähendab, ühing esineb ettevõtjana, kapitalistina, muidugi mõista selle vahega, et ta tööliste huve kaugelt enam arvesse võtab, kui harilik kapitalist. Tarvitajate ühingute poolt asutatud ettevõtted on elujõulised, kuna valmistamisühinguist seda öelda ei või. Pealegi saab tööline, nagu ühingu liige aasta lõpul osa lisa-produktist tagasi. Tarvitajate ühingute kasulikkus vaesematele rahvakihtidele seisab väljaspool kahtlust: Ühingu liige 1) kogub aasta lõpuks kaunis suure summakese ja 2) on kaitstud alaväärtusliste kaupade

eest; viimased on tihtine nähtus harilikkudes poodides, eriti neis, kus pea ostjatena esinevad vaesemad rahvakihid.

Tarvitajate ühingud on jõudsasti edenenud. A. 1861 ulatas ühingute liigete arv Inglismaal kuni 48 tuhandeni ja läbimüük 1¹/₂ miljoni n. st. 1907. a. lõpul oli tarvitajate ühinguid Inglismaal üle 1500 ja ligi 2.500.000 liikmega, osamaks ulatas 32 miljoni n. st. ja puhaskasu 12 miljoni n. st., mis liigete vahel ära jaotati; kaupade läbimüük võrdus samal aastal ligi 106.000.000 n. sterlingiga. Nimetatud ühingud on majandusliselt rühmitatud kahe sisseostu liidu ümber, üks neist on Inglismaal, teine — Schotimaal. Vaimliseks keskkohaks tarvitajate ühingutele on aga „Ühistegelise liit“, mis asutati 1869. a. Ta siht on ühistegeliste ideede propageerimine. Inglismaa eeskujul levisid tarvitajate ühingud ka teistes Euroopa maades, nagu Saksamaal, Prantsusmaal, Belgias, Itaalias, Venemaal ja ka Eestis. Inglismaa tarvitajate ühingud, kooperatiivid, on poliitiliselt täiesti erapooletud. Teiste maade kohta seda ütelda ei saa. Saksamaal, näiteks, hoidsid tarvitajate ühingud esialgu kinni poliitilise erapooletuse põhimõttest. Kuid 1902. a. peale näeme siin pööret: osa neist sümptiseerib kodanlistele erakondadele, osa aga sotsiaaldemokraatiale, viimaste liigetest kuulub ligi 80% töölistele. Veel ligemalt on seotud tööliste erakonnaga kooperatiivne liikumine Belgias. Kui Saksamaal tööliste erakonnast osavõtt väljendub sotsiaaldemokraatlike kandidaatide poolt hääletamises riigipäeva valimistel, siis näeme Belgia töolist töötamas sotsialistlikes kooperatiivides, mis temale mitte ainult majanduslist toetust ei anna, vaid ka seltskondlise kasvatus kooliks on: Nimetatud kooperatiivid arendavad töölises solidaarsuse tunnet ja algatusvõimet ja loovad temale võimaluse majanduslise ettevõtte juhtimisest osa võtta ja sel alal kogemusi saavutada. Huvitat on tähelepanna Belgia kõige suuremat tarvitajate ühingu, nimelt, Brüsseli „Rahvamaja“, mille tegevus avaldub mitte ainult kaupade müümises, vaid ka valmistamises. Temal oli XX a. s. algul üle 20.000 liikme ja ta etendas töölise ühiskondlises ja vaimlises elus iseäranis silmapaistvat osa. „Rahvamaja“ poodides müüakse valmis riidet, kivisütt, liha, manufaktuur- ja mitmesuguseid teisi kaupu. Suur osa puhtast kasust läheb sotsialistlike erakonna tarveteks. Rahvamajaga on ühenduses palju asutusi, milliste ülesanne on abiandmine töölistele haiguse ja õnnetuste kordadel; ühenduses viimaste ülesannetega on „Rahvamaja“ käsutada mitukümmend arsti, rohudoad ja ämmaemandat. „Rahvamaja“ juures on aset leidnud koorid ja orkestrid, tihti korraldatakse ka näitemänge, millistes töölised ise näitlejatena ülesastuvad. Siin esinevad paljud professorid ka loengutega, käsitades nendes mitmesuguseid ühiskondlikke ja loodusteadlikke küsimusi.

Belgias oli kooperatiivides XX a. s. algul üle 400.000,

Saksamaal üle miljoni, Prantsusmaal umbes samapalju, Inglismaal aga 2¹/₂ miljoni liiget. Viimaste arv ulatab terves kapitalistlikes ilmas kuni 8 miljonini. Inglismaa, kooperatiivse liikumise isamaa, esineb ka nüüdisajal nimetatud liikumise suhtes eeskujuna: on ju siin tarvitajate ühingud kõige enam edenenud ja samal määral rahvastiku poolehoidu leidnud.

*Ühis-
tegevus
Eestis.*

Eestis asutati esimene tarvitajate ühing Antslas 1902. a. Kahekümne aasta jooksul on nimetatud ühingute arv jõud-
sasti suurenenud ja operatsioonid laienenud, kuigi sõja ja okkupatsiooni ajad seda tuntavalt takistasid. A. 1922 oli Eesti tarvitajate ühinguid ligi 230. Nad on ühinenud Eesti Tarvitajate Keskühinguks (1917. a.), mis esineb nii tarvitajate — kui ka majandusühingute ja teiste samalaadiliste ühistegeliste ettevõtete kaubanduslise ostu-müügi ja omatööstuste kesk-kohana. Keskühingu ülesannetest olgu nimetatud järgmised:

- 1) asutada kaupade valmistamiseks, hoidmiseks ja müümiseks omi ettevõtteid, ladusid ja jaoskondi;
- 2) avada omi agentuure ja kontorisi sise- ja välismaal kaupade ostmiseks keskühingusse kuuluvaile ühinguile;
- 3) muretseda ning korraldada õigusteadlist abi teatud ühingu-tele, anda neile nõu ja juhatus;
- 4) toime panna ettelugemisi, kursusi, näitusi ja kongresse tarvitajate ühingute asjus.
- 5) koguda ja avaldada teateid, mis tarvitajate ühingute tegevusse puutuvad.

Keskühingu juures tegutsesid 1922. a. kaupade ostu-müügi alal mitmesugused osakonnad, näit. põllumajanduse, toiduainete, riide ja pudukaupade, naha ja tubaka kauba ja keemia kauba osakonnad; Tööstusosakond korraldas oma tööstust; viimase suhtes olgu nimetatud saeveski Tallinnas ja kalatööstused Tallinnas, Baltiskis, Pärnus, Saaremaal j. m.; Põltsamaal uueaegne kartulikuivatustehas; sinna ehitatakse ka juurevilja kuivatustehas.

Keskühingu liigeteks oli 1922. a. augusti kuul 254 ühingu-
t 100 tuhande liikmega.

Eestis on käesoleval ajal järgmised ühistegeliste ettevõtete tüübid olemas: 1) ostu-müügi ühingud, kuhu tarvitajate- ja majandusühingud, põllumeeste seltside kaubanduse osakonnad ja teised samalaadilised ühingud kuuluvad. Kuni 1920. a. olid o.-m. ühingud ainult sisseostu ja jaotusühinguteks. Viimastel aastatel võtsid nad oma peale nii maal kui ka maa-konna linnades ühismüügi korralduse. Lina ja linaseemne müük oli esimene operatsioon, mis tarvitajate keskühingu kaudu teostati. 1920. a. lõpul ja 1921. a. algul hakati ka liha ja munade ühismüüki korraldama. 1921. a. suvel sündiski

seemnerukki müük Venemaale peajasjalikult ühistegeliste asutuste kaudu. Olgu tähendatud, et mõne saaduse müügile toimetamiseks on üksikutes maakondades ka põllumeeste kogude esitused kaasa aidanud.

2) Ühispannad, milliste juures eespool juba peatasime.

3) Piimatalitusühingud. Piimatalitusühingud kannatasid tuntavalt sõja ajal. 1921. a. võis juba teatud edu märgata: piima hulk kasvas ligi paari miljoni naela võrra. Kui enne-malt enam tähelpanu pühendati juustu, kohupiima ja presskoore valmistamisele, siis on nüüd, viimastel aastatel, see osaks saanud võile. Üleminek või valmistamisele sündis sellepärast, et väljaveo võile läks korda välisturgu muretseda. Muude produktide müügi kohaks jäi endiselt siseturg. Välisturu leidmine võile suurendas tuntavalt ühingute sissetulekuid ja võimaldas piima eest ka kõrgemat hinda maksta. Piimatalitusühinguid oli 1922. a. lõpuks 72.

4) Masinatarvitajate ühingud. Neid oli juba enne ilma-sõda, kuid jõudsasti kasvasid nad arvuliselt 1920. a. mõisate jaotamise tagajärjel; nimelt, likvideeritud mõisate põllutöö ma-sinad ja muud suuremad põllutööriistad müüdi vastavatele ühingutele. 1921. a. lõpu poole ulatas ühingute arv üle 300.

5) Kartuli ühingud. Neid hakati asutama 1920. a., kui riigistatud mõisad jaotati ja mõisate piirituse vabrikute käima panek päevakorrale kerkis. Ühingute siht on kartuli kasva-tajaid ühendada ühiseks kartuli müügi ja ümbertöötamise korralduseks. 1820. a. lõpuni asutati neid 22. Suuremal osal ühingutest läks korda vabrikuid omandada või rentida. Neis valmistati peajasjalikult piiritust; mõnes valmistati ka siirupit ja tärklist. 1922. a. suveks tõusis kartuli ühingute arv kuni 64. Organiseerimise tööd korraldab „Kartuliühingute liit“, mis 1921. a. jaanuari kuul asutati.

6) Turba ühingud. Nad tekkisid juba ammu enne sõda, suuremalt osalt aga 1920. a. jooksul. Ühingute tekkimine on ligemas ühenduses kütte kriisiga. Turba tööstuse ajakohane sisseade vajab suuremaid kapitaale, mispärast see tööstus ka ühingute kaudu teostamist ja arendamist leiab. Ühingute arv ulatas 1920. a. lõpul 32, 1921. a. — 66, 1922 a. — 109-ni.

7) Põllumajandusline Keskühing „Estonia“. Ta on välja-kujunenud ühispiimatalituste keskühingust „Estoniast“, mis 1912. a. peale tegev oli ja mille eesmärk oli üksikute piima-talituste ühingute asju korraldada, nende juhatust anda ametisse kutsunud eriteadlaste kaudu ja nende kui produtseerijate ja tarvitajate vahel vahemeheks olla nii sise- kui ka välisturul. 1921. a. muudetakse ühingu põhikiri ja piimatalituste kesk-ühing „Estonia“ hakkab töötama Põllumajanduslise keskuhi-suse „Estonia“ nime all. Nüüd koonduvad keskuhingu ümber juba kaugelt mitmekesisemad ühingud, nagu põllumeeste kogud, põllumeeste ühingud (seltsid), majandusühingud ja pal-

jud teised ühingud, üksikud põlluharijad ja põllumajanduse alal töötavad isikud. Laieneb ka keskühingu tegevus. Keskühingu päralt on mitmed kauplused, keskmeierei, kuhu renditud ja ostetud piimad kokku tulevad, vorstivabrik ja lihasuitsetamise tehas, külmetusasutus eksportkaupade alalhoidmiseks. On kavatsus ise oma eksporttapamaja ehitada.

Peale nimetatud ettevõtete on keskühingul rendile võetud Õisu mõisas eeskujuline majapidamine, kus aset leidnud kahe kursusega töötav piimaasjanduse kool. Samas mõisas on avatud ka kodulindude sugujaam haudumismasinatega. 1921. a. tehti algust munade väljaveoga, peaausjalikult Rootsi ja Inglismaale. Käesoleval ajal on üle maa kanamunade kogumispunktid olemas, mis edukalt töötavad. 1921. a. aruande järele on läbikäimine väljamaaga kaunis elav olnud: aasta läbimüük võrdus Mk. 142.000.000, väljamaale saadetud põllu- ja karja-saaduste koguväärtus võrdus Mk. 72.756.704.

Eestis kuuluvad kõige suuremate ja elujõulisemate ühistegeliste ühingute hulka Eesti Tarvitajate Keskühing ja Põllumajandusline Keskühing „Estonia“.

8) Lõpuks olgu nimetatud, et kõiki meie ühistegelisi asutusi ja ettevõtteid ühendab 1919. a. asutatud Eesti Ühistegelise Liit. Liidu sihiks on ühistegeliste põhimõtete arendamine ja levitamine, ühistegeliste asutuste huvide kaitsmine ja juhtimine. Nimetatud ülesannete täitmiseks;

- a) Liit asutab ja peab üleval Tallinnas bürood, kus ühistegelisse puutuvate asjade ja küsimuste üle antakse teateid, juhatusi, nõu ja õigusteaduslist abi;
- b) astub riigi võimu ees samme ühistegeliste ettevõtete asutamist ja edenemist takistavate tõkete ja asjaolude kõrvaldamiseks;
- c) kogub ja avaldab statistilisi teateid ühistegeliste ettevõtete kohta;
- d) annab välja ühistegelise sisuga käsiraamatuid, lendlehti, ajakirju, juhatuskirju ja hoolitseb nende levimise eest.
- e) korraldab ühistegelisi nõupidamisi, kongresse, loenguid ja kursusi.

Liidu liigeteks võivad olla kõik registreeritud ühistegelised asutused, kelle juhatus asub Eestis. Peakoosoleku nõusolekul võivad Liidu liikmeks olla ka välismaal asuvad Eesti ühistegelised asutused. 1922. a. oli liidu liigeteks 267 ühingut, milliste hulgas esimesel kohal asusid tarvitajate ja masinatarvitajate ühingud, majandusühingud, ühispangad ja ühispiimatalitused.

Kui sõja ja okkupatsiooni aegu õrvesse mitte võtta, siis võime ütelda, et meie ühistegelise liikumine on jõudsasti edenenuud ja meie majanduslise elu, eriti aga põllumajanduse tõstmiseks tuntavalt kaasa mõjunud.

Teed ja teadete saatmine.

Teed ja nende iseloom enne raudteid.

Teatavasti jaguneb rahvamajandus üksikuteks majandusteks, mis üks teisest territoriaalselt lahutatud. Majanduste vaheline läbikäimine ja vahetus on võimalik ainult teede abil. Kaupade liikumist ühe või teise maa territooriumil nimetatakse *t r a n s p o r d i k s*. Et transport sündida võiks, selleks on tarvili-kud: 1) tee ise — maantee, kivitee, rööpad, jõgi, kanaal, meri, ehk õhk — mida mööda kaubad liiguvad; 2) liikumise vahendid, nagu vanker, rong, automobiil, lootsikud, lodi, aurlaev, lendmäsini, milliste abil kaupade ümberpaigutamine sündida võiks; 3) liigutav jõud, nagu inimese, looma, tuule, vee, auru, elektri jõud. Üldkultuurilise edenemisega paralleelselt sünnib ka transpordi teede ja liikumise vahendite täienemine. Viimase astet loetaksegi üheks tsivilisatsiooni tasapinna näitajaks igal antud ajajärgul.

Eelajalooliste rahvaste juures puudusid teed peaaegu täiesti; olid olemas ainult jalgteed, mis tekkisid alalise käimise tagajärjel. Võib ütelda, et inimene tol ajal üldse vaenulik oli teede vastu: ta katsus nad läbipääsematuks teha, et end enam kaitsnud tunda vaenulikkude suguharude eest.

Soodsad tingimused kaubitsemiseks puudusid ka keskajal. Kaupade vedu sündis harilikult koorma kandjate loomade, näit. hobuse ja eesli abil. Muidugi mõista, et neid tuli iga õhtu kauba koormast vabastada. Vankrite tarvitamine oli raskepärane või koguni võimata. Mispärast? Korralikud teed puudusid, kaubavoorid liikusid põldusid, heinamaid ja teisi kohti mööda, mis läbipääsemist enam-vähem võimaldasid. Harukorral tarvitati kahe rattaga kaarikuid, mis suuremate koormatega niisuguste vähe soodsate teede juures kergesti purunesid ja käänakutel ümber läksid. Iga aasta tuli uus tee rajada, kus juures ta kasutamine sündis suvel ja pealegi siis, kui ilmad seda soodustasid; talvel ja vihmarikkal ajal muutsid niisugused teed läbipääsematuks. Niisuguste veotingimuste juures omasid kohalikud kaubad monopolsel seisukoha ja olid hinnas kallid. Paremates tingimustes sündis kaupade vedu merel, kuigi siin alatasa tuli kokku puutuda mereröövlitega, millistena esinesid koguni Hansa lepingu madrused tööpuuduse ajal. Esimesed kavakindlad sammud transpordi hõlbustamise alal astutakse XVII ja XVIII a. s. Siis ehitati terve rida laevasõiduks kohaseid kanaale, niisamuti ka kiviteed, chausseed. Täielise pöörde elab üle transport XIX a. s., kui aurtransport (aurlaevad, raudteed) tarvitusele võetakse. Viimane annab liikumisele hoopis teise kuju ja kaupade vedu muutub kaugelt odavamaks.

Juba varakult tehti katseid isesõitvat sõiduriista, voo-*Raudteed.*
vankert luua, mis liiguks inimese, tuule või aurjõu abil. Tagajärgi polnud aga mingisuguseid, sest teed olid vähe soodsad

selleks. Rööbastee oli ka tuntud (hoburaudtee), kuid rööbasteed ja auru ei mõistetud veel mitte ühendada. Seda tegi Inglismaal Stephenson 1812 ja pani nii aluse raudteele. Esimene raudtee ehitati Newcastle kivisöe raionis. Esimene kontsessioon raudteede ehitamiseks anti välja 1826. a., nimelt, Liverpool—Manchesteri vahelise liini ehitamiseks.

Esiialgu valitses Inglismaal mingi vaenulikkus raudteede vastu, kuna viimastele eelistati hoburaudteed. Ajaleht „Quarterly Review“ kirjutas: „Mis võib veel rumalam ja naeruväärilisem olla, kui ehitada vedur, mis kaks korda kiiremalt liigub kui postvanker. Niisugusele transportmasinale oma elu usaldada tähendaks sedasama, mis tähendab sõita suurtüki kuulil“. Mõned arvasid, et 15 kilomeetrilise kiiruse juures tunnis vangunid äärmise õõrumise juures põlema lähevad; karjad sureksid hirmu kätte, mis rongi liikumine tekitab, samal põhjusel kanad jätaksid ka munemise; hobuse kasvatamine hävineks, kaerad ja hein langeksid hinnas. Leidus ka neid, kes raudteede ehitamist tervitasid. Kahe esimese raudtee avamise puhul Prantsusmaal (1843) tähendas kirjanik Heine, et nüüd muutub terve meie elu; koguni aja ja ruumi mõiste on saanud kõikuvaks — ruumi mõiste on täiesti kadunud, järele jäänud on ainult aeg. Edasi tähendas sama kirjanik, et tema, Pariisis olles, juba nüüd tunneb Saksa pärnapuude lõhna ja kuuleb Põhjamere kohisemist. Huvitav, et samal ajal raudteede suhtes eitaval seisukohal püsis kuulus Prantsuse riigi- ja poliitikamees Thiers. Eitav vaade raudteedele, mis esialgu avaldus, esines ainult üürikest aega kestva reaktsioonina. Selgusid ju raudtee jaatavad omadused peagi. Need on järgmised: 1) Liikumise kiirus. Liikumine raudteedel sünnib keskmiselt viiskorda kiiremalt kui maanteedel.

2) Transpordi odavus. Näit. enne raudteede ehitamist oli Venemaal kaupade vedu 8—20 korda kallim kaupade veost, mis hiljem sünnis raudteedel.

3) Kaupade hulgaline transporteerimine, mis samal määral maanteedel võimatu.

4) Korralik ja täpne liikumine. Rongide sisse- ja väljasõit sünnib kindlaks määratud ajal. Kõrvale kaldumised on võrdlemisi väikesed. Saksamaal, näituseks ei ulatanud keskmiselt üle 1% ajast, mis sõiduplaani järele ette nähtud.

5) Inimene raudteedel liikudes on õnnetute juhtumiste eest enam kaitstud kui teistel teedel. Ka kaupade hävinemise ja rikkinemise % on väike.

Kui Prantsusmaal näit. 1835—1875 a. tuli 5 miljoni reisija kohta raudteedel üks surnu (raudtee õnnetuse läbi) ja 580 tuhande kohta üks haavatu, siis 1846—1855. a., mil reisimine sünnis peaaesjalikult postvankritega, tuli üks surnu 355 ja üks haavatu 30 tuhande reisija kohta. Tähendab, raudteedel on

surma saamise võimalus 15 ja võimalus haavatud saada 20 korda väiksem.

6) Kaupade liikumine saatekohast kuni vastuvõtu kohani sünnib ilma ümberladumiseta, mispärast veokulud ja kaupade rikkinemise % väiksem.

Raudteede tehniliste esiduste mõju majanduslisele ja sotsiaalsele elule on suur.

Raudteed, laiendades turgu, mõjuvad hindade tasandamiseks kaasa: nende mõjul langevad ühes kohas hinnad, teises aga tõusevad. Tähendab, raudteede mõjul lähevad hinnad keskmiselt odavamaks. Hindade alanemine on aga rahvastikule suureks hüveks: kaubad muutuvad kättesaadavamaks ja toitlusküsimuse lahendamine — lihtsamaks, kergemaks. Turu laienedes suureneb ka valmistamine. See asjaolu võimaldab rajada täielikumaid ettevõtteid, tekitab kontsentratsiooni tööstuses, mis oma korda aitab alandada kaupade hindu. Pealegi tekitavad raudteed, ühendades lähemad ja kaugemad maaalad, otstarbekohasema territoriaalse jaotuse valmistamises: ettevõtteid ei ehitata enam jõgede ja järvede äärde, vaid sinna, kus nende arenemiseka kõige kohasemad loomulikud tingimused. Ka see mõjub kaupade odavnemiseks kaasa. Ka ühiskondliku sisetuleku jagunemisele avaldavad raudteed oma mõju. Kui enne raudteede ehitamist turu lähedal olevate maaomanikkude sisetulekud olid õieti suured, turust kaugel asuvate maaomanikkude omad aga liig väiksed, siis näeme, et ühes raudteedega esimeste sisetulekud vähenevad ja teiste omad suurenevad. Ka teravad vahed töötasu alal vähenevad raudteede mõjul.

Täielikumad teed, eestkätt raudteed ei avalda oma mõju mitte ainult majanduslisele, vaid ka sotsiaalsele ja üldkultuurilisele elule. Uued teadmised, leidused, vaated ja harjumused levivad kergemalt; uuendused sotsiaalses elus leiavad kiiremalt järeldamist. Sotsiaalse edu tähtsam tegur — järeldamine — millele Prantsuse sotsioloog Tarde eriti suure tähtsuse annab, omandab laialise tegevusvõimaluse. Riigil, kui suuremal ühiskondlikul organisatsioonil, avaneb võimalus iga moment ja igas oma osas kiirelt oma mõju soovitavas suunas avaldada.

Nüüdisajal on kõige enam levinud kolm järgmist raud- *Raudteede majandus-*
teede süsteemi: *poliitilised süsteemid.*

1) Riigiraudteede süsteem. Siin on raudteed riigi omad ja riik neid ka eksploateerib, nagu seda näeme Preisimaal, *Schveitsis ja Eestis.*

2) Eraraudteede süsteem. Siin kuuluvad raudteed eraühingutele, kes neid ka eksploateerivad, nagu seda näeme Inglismaal ja P.-A. Ühendatud riikides.

3) Segasüsteem. Siin on osa raudteid riigi, osa aga eraühingute käes, nagu Prantsusmaal ja Belgias.

Peale nimetatud süsteemide on olemas veel kaks süsteemi:

1) Raudteed on valitsuse omad, kuid eraisikud eksploateerivad neid. 2) Raudteed on eraisikute omad, kuid teede eksploateerimine on valitsuse käes. Need süsteemid on vähe levinud

Riiklist raudteede süsteemi loetakse kõige paremaks (õieti teoreetiliselt, sest ta pole igal pool senni vastuvõtmist leidnud). Selle süsteemi esidused on järgmised.

1) Eraühing ehitab raudtee siis, kui küllalt soliid kasu kindel. Riik, kui kõigi huvide kaitsja, ei käi nimetatud põhimõtte järele. Ta ehitab raudteed siis ja sinna, kui ja kus nad majandusliselt, kultuuriliselt ja riikliselt (ka strateegiliselt) tarvilikud. Pealegi on riigil harilikult selleks tavilikud kapitalid soovitavas ulatuses käepärast.

2) Eraraudteede süsteem on rahvastikule kahjulik, sest raudteed kannavad monopoolset iseloomu. Eraühingud võivad rahvastikult liig kõrget kaubaveo- ja sõidutasu nõuda. Mõnikord juhtub, et kahe rahvarikka punkti vahel kahe paralleelse raudtee-liini ehitamine, mis suurte kuludega seotud, end siiski ära tasub, kuid rahvamajandusliselt oleks see ikkagi kahjulik. Niisuguste raudteeliinide ehitamine oleks ülearune töö ja kapitali kulutamine, mida riik lubada ei või. Sellepärast on loomulik, et raudteed riigi käes peavad olema.

3) Riiklise raudteesüsteemi juures on võimalik kokkuhoidmine valitsemise kuludes. Edasi võib riikline raudtee, nagu suur tsentraliseeritud ettevõtte, materjaale, masinaid, tööriistu j. n. e. en gros osta, tellida või valmistada ja ka sel teel kokku hoida.

4) Riiklise raudteede süsteemi kasuks räägivad paljud andmed ka raudtee tariifi alalt. Viimase all mõistetakse tasu inimeste ja kaupade veo eest. Tegelik elu on näidanud, et tariifide määramisel eraraudteede ühingud toimetavad väga omavoliliselt. Kauplalt, mis teatavas sihis liiguvad, võivad nad kõrget veotasu nõuda ja sel teel koha peal tööstuslise võistluse täiesti hävitada. Niisamuti võivad eraraudteede ühingud ühe ettevõtjate rühmaga lepingu teha ja temale teatava aja jooksul lubada kaupu vedada soodsatel tingimustel ja siis ootamata teistele ettevõtjate rühmale tariifi seevõrra tõsta, et esimesed saavutaks monopoolse seisukoha turul. Niisuguste võtete suhtes sammusid P.-A. Ühendatud riikide eraraudteede ühingu esimeses reas. Siin oli raudtee ühinguga läbirääkimata koguni kardetav üht või teist ettevõtet asutada. Niisuguste kuritarvitustega võib ju valitsus võitlust alata ja tariifide alandamist nõuda, kuid see on mitmesuguste takistustega seotud. Näit. võivad eraraudteede ühingud nõudmisega esineda, et valitsus kahjud kataks, mis ühing tariifi alandamise tagajärjel saanud. Kui raudteed riigi käes, siis puudub nimetatud kuritarvitusteks pind täiesti.

Riiklise raudtee süsteemi juures jagab valitsus kaubad

üksikuteks liikideks; kallimate pealt võetakse kõrgemat, odavamate pealt aga madalamat veotasu. Turu laiendamise otstarbel paneb ta maksma differentsiaaltariifi, nimelt, mida pikem tee, seda vähem tasu, mis võetakse kauba veo eest iga kilogramm-kilomeetri pealt. Eesti raudteedel pole differentsiaaltariif tarvitusel. Raudtee tariifi väljatöötamine on üks keerulisematest ülesannetest, sest siin juures tuleb tarvis arvesse võtta raudtee enese, rahva ja riigi huve.

Eestis on riigiraudteede süsteem maksev. Eesti raudteede võrk, mis osa endisest Vene riigi raudtee võrgust, on ehitatud XIX a. s. teisel poolel: Raudteede üldine pikkus Eestis oli 1922. a. 1201 klm., sellest 973 klm. laiarööpalist või vene süsteemilist ja 228 klm. kitsarööpalist või meetri laiust süsteemi raudteed. Eesti raudteed on riigi omandus, välja arvatud osa kitsarööpalisest, mis ka riigi kätte minemas.

Nüüdisaja keeruline majandusline elu on loonud enesele ka vastavad vahendid — posti, telegraafi, telefoni, traadita telegraafi — teadete edasiandmiseks.

Post.

Post oli esialgu ainult riigi teenistuses. Erasisikutel polnud õigust ta kasutamiseks. Prantsusmaal Louis XI aegu oli era-kirjade saatmine isegi surmanuhtluse ähvardusega keelatud. XVII a. s. algul näeme juba posti tariife, mis tunnistavad, et erasisikutel oli õigus kirjade saatmiseks posti tarvitada. Hiljem hakkab post ka kaupu ja inimesi vedama; viimaseid esialgu ratsa, hiljem aga postvankrites. Posti tähtsus tuli ilmsiks iseäranis ruttu kaubanduses. Nägid ju kaupmehed peagi, et posti abil on väikese tasu eest võimalik kaupade hindu ja vekslkurssi teada saada. Isiklik ilmumine kaubanduse keskkohitadesse, nagu Antverpeni ja mujale, niisamuti ka aastalaatadele, muutus sellega ülearuseks. Post ilmus kaks korda nädalas, nendele päevadele määrati ka börse istangud.

Ühenduses raudtee võrgu kujunemisega kaotab post aegamööda XIX a. s. osa oma funktsioonest, nimelt inimeste ja kaupade veo; viimased lähevad raudteede kätte üle. Mis puutub väiksematesse pakkidesse, siis jääb nende edasitoimetamine ikkagi posti ülesandeks. Nii omab post funktsioonid, mis temale ka nüüdisajal omased.

Venemaal tuli 1905. a. iga inimese kohta $7\frac{1}{2}$, Eestis aga 1921. a. — $29\frac{1}{2}$ kirja. Viimane arv pole sugugi suur, sest Saksamaal tuli enne ilmasõda iga inimese kohta 85, Inglismaal aga 100 kirja.

Ka telegraaf on raudteega ligemalt seotud. Ta edeneb ühes raudtee võrgu laienemisega, sest liikumise reguleerimine raudteedel vajab telegraafi. Nagu post, nii oli ka telegraaf esialgu ainult riikliste huvide teenistuses. Hiljem omandavad ka erasisikud ta kasutamiseks õiguse. Peale üldkultuurilise

Telegraaf.

tähtsuse on telegraafil veel suur tähtsus majanduslises elus. Kauba vahetus leidis temas uue abinõu oma operatsioonide kergendamiseks ja kiirendamiseks.

Eesti telegraafi liinide pikkus oli 1921. a. 1.390,84 klm. ja iga 2 inimese kohta tuli 1 telegramm.

Kõige uuemal ajal on laialist tähelepanu enese peale tõmmanud traadita telegraaf, mille tähtsus üldkultuurilises ja majanduslises elus selgub täielikumalt tulevikus.

Telefon.

Lõpuks olgu nimetatud telefon. Ta ei anna edasi kirjutatud sõnu, nagu seda teeb telegraaf, vaid inimeste kõnet. Esialgu oli telefon ainult linna elu teenistuses, nüüd on ta aga muutunud linnade vaheliseks, ühendades viimased ka mõisatega, valdadega j. n. e. Telefoni abil on kerge tutvuda kauba hindadega, teadetega poliitilisest ja majanduslisest elust. Tarve käskjalgade ja kullerite järele tuntavalt väheneb.

Eesti telefoni liinide pikkus oli 1921. a. 5.660,119 klm. ja iga inimese kohta tuli 5 kõnet.

Nii on aurtransport (raudteed, aurulaevad), post, telegraaf, telefon tegurid, mis üldkultuurilise ja majanduslise elu kiiremas tempos liikuma panevad. Iga uus mõte levib nüüdisajal kiirelt üle ilma. Laiemad rahva hulgad saavad kergemini kultuurvarade osaliseks, inimkond sammub julgemalt paremasse tulevikku.

Varade jagunemine.

Sissetuleku mõiste.

Majandusliste varade kogusummad, mis ühe või teise *Varanduse mõiste.* majanduse päralt, nimetatakse *varanduseks.* Varandus, üks kõik kelle oma ta ka poleks, muutub oma suuruselt: ta võib aja jooksul väheneda ja suureneda. Ühes või teises ma- *Üld- ja pu-* janduses teatava aja jooksul valmistatud varade kogusummad *hassisse-* nimetatakse *üldsissetulekuks.* Kui üldsissetulekust val- *tuleku* mistamiskulud (uute hoonete ehitamine ja vanade paranda- *mõiste.* mine, tooresmaterjaalid, masinad, tööpalk jne) maha arvame, siis saame *puhassissetuleku.* Viimane esinebki ühes või teises majanduses varanduse juurdekasvuna.

Üld- ja puhassissetuleku mõisted on aset leidnud ka rahva- *Üld- ja pu-* majanduses. Rahvamajanduse üldsissetuleku all *hassisse-* mõistetakse varade hulka, mis rahvas teatava aja jooksul loonud. Kui üldsissetulekust varad, mis selle saamiseks tarvitatud ja ühegi teise majanduse sissetulekuks pole olnud, maha arvame, siis saame *rahvamajanduse puhassissetuleku.* Kul- *rahvama-* lutatud varad, s. o. kulutatud liikuvkapital ja põhikapitali kulutatud osa moodustavad *jalanduse* *seisuko-* *halt.* Mida väiksem valmistamiskulu, seda suurem on ceteris paribus, rahvamajanduse puhassissetulek ja seda parem rahva seisukord. Mis puutub valmistamiskulusse, siis tuleb vahet teha valmistamiskulu vahel rahvamajanduse ja eramajanduse seisukohalt. Iga üksik ettevõtja loeb valmistamiskulu hulka peale valmistamises ära kulutatud varade ka veel tasu teistele majandustele kapitali laenamise ja töölisele tööjõu andmise eest. Rahvamajanduse seisukohalt ei kuulu nimetatud tasu valmistamiskulu vaid puhassissetuleku alla. Kui näit. ettevõtja töölistele töötasu alandab, siis ei tähenda see rahvamajanduse seisukohalt mitte valmistamiskulude vähendamist, vaid ainult teistsugust sissetuleku jagunemist, mis tööliste kahjulik, kuid ettevõtjale kasulik.

Rahva ehk ühiskondliku sissetuleku väljaarvamine on üks raskemaist statistilisist ülesandeist. Juba kakssada aastat tagasi tehti selles sihis katseid, kuid ka käesolev aeg ei paku täpseid, vaid ainult umbkaudseid andmeid.

Rahva sissetuleku suurus ei tähenda veel üldist rahva jõukust. Kui meie tahame üht või teist rahvast jõukaks lugeda, siis vajame selleks mitte ainult rahva suurt sissetulekut, vaid ka viimase õiglast jagunemist mitmesuguste ühiskondlikude rühmade vahel. Kõige õiglasemaks tuleb lugeda niisugust rahva ehk ühiskondliku sissetuleku jagunemist, kus iga osavõtja varade valmistamisest nii palju saab, kui palju ta ise loob. Nüüdisaja majandusline kord ei võimalda kaugeltki niisugust jaotust.

*Maarent,
kapitali
kasu ja
töötas.*

Teatavasti luuakse peaaegu kõik varad, millega inimene oma tarbeid rahuldab, töö abil. Ka ei saa tööline kaugeltki kõiki neid varu, mis ta loob, enesele. Mispärast? Valmistamise põhitegur — töö — on kahe teise valmistamisteguriga — looduse ja kapitaliga — kõige lähemalt seotud. Muidugi mõista nõuavad viimaste — loodusvarade ja kapitalide — omanikud enesele osa ühiskondlikust sissetulekust. Nii jaguneb rahva ehk ühiskondlik sissetulek kolme ossa: maa ja loodusjõudude omanikud saavad maarendi, kapitalide omanikud kasu ja töölised töötasu.

Tegelikus elus ei lähe alati maarent, kasu ja töötasu nimetatud kolme erilise majandusliku subjekti kätte. Näit. saab meie talupoeg, väikekoha omanik, kes põldu harib palgalisteta ja oma tööriistadega, maarendi, kasu ja ka töötasu enesele. Kui aga maaomanik maa rendile annab, nagu see Inglismaal harilik nähtus, ja rentnik vajalise kapitaliga varustatuna maad harib palgalistega, siis saab maaomanik maarendi, rentnik kasu ja tööline töötasu. Meie riigirentnik, kes maad harib palgalisteta ja seal juures tarviliku kapitaliga varustatud, saab endale kapitali kasu ja töötasu, kuna maarendi riik omandab.

Maarent.

*Maarendi
mõiste.*

Maarent on maaomaniku sissetulek, mis tingitud tema maa erilistest loomulikkudest esidustest.

*Maarendi
tekkimine.*

Maarendi tekkimise selgitamiseks oletame, et meil on mitu maatükki, mis üks teisest erinevad ainult oma headuselt; edasi oletame, et töö ja kapitali kulu kõigil maatükkidel samuti ühevõrdne.

Ütleme, et esialgu võetakse harimise alla vilja kasvatamise otstarbel kõige viljakandvam maatükk. Kui selle maa harimiseks kulutatakse tööd ja kapitali 1000 marga ulatuses, siis annab ta sügisel 500 puuda vilja. Nii läheb puud vilja maksma 2 marka. Aja jooksul kasvab rahvastik, tarbed rohkenevad ja ühiskond vajab juba enam vilja. Nüüd võetakse harimisele järgmine vähem viljakas maatükk. Ta ei anna samasuguse töö ja kapitali kulu juures (1000 m.) mitte 500 puuda vilja, vaid vähem, ütleme 250 puuda vilja. Nii läheb 1 puud maksma 4 marka. Ainult selle hinna eest on põllupidaja

nõus viimaselt maatükilt saadud vilja müüma: vastasel korral kannaks ta kahju. Kui halvema maatüki harija müüb oma vilja 2 marka puud, siis teeb sedasama ka parema maatüki harija. Teatavasti pole kahesugused hinnad turul võimalikud ja parema maatüki harija, juhust kasutades, ei jäta kõrgemat hinda oma vilja eest võtmata. Ta müüb oma vilja 500 puuda á 4 marka ja saab selle eest 2000 marka. Kui töö ja kapitali kulu 1000 marka maha arvame, siis jääb temale lisa sissetulekuna üle 1000 marka, mis tingitud vilja hinna kallinemisest: võeti ju harimise alla halvem maatükk, millelt viljasaak väiksem. Nimetatud lisa sissetulek ei lähe ei töö ega kapitali kasuks, sest nad mõlemad on oma osa töö ja kapitali kulust (1000 m.) juba saanud, vaid läheb maaomaniku kätte maarendi kujul. Nii annab maarenti mitte halvem, vaid parem maatükk; halvemalt maatükilt saadud sissetulek katab ainult töö ja kapitali kulu.

Mõne aja pärast võetakse harimise alla kolmas, nimelt, veel vähem viljakandev maatükk, kui tarve vilja järele rahvas-tikus tuntavalt suurenenud. Kolmas maatükk annab sama-suguse töö ja kapitali kulutusel (1000 m.), ütleme ainult 125 puuda. Nii läheb puud maksma 8 marka. Sama hinna eest müüakse ka esimeselt ja teiselt maatükilt saadud vilja. Esimeselt maatükilt saadav maarent kasvab nüüd tuntavalt, teine maatükk hakkab ka maarenti andma, sest vilja müüakse mitte enam 4, vaid 8 m. puud. Teiselt maatükilt saadav maarent oleks antud juhusel 1000, kuna esimeselt aga 3000 marka.

Nii võime öeldu põhjal järeldada:

1) vilja hinna määraks on selle valmistamiskulu kõige kehvemal maatükil, mis ise mingisugust maarenti ei anna, vaid ainult katab kulud ühes hariliku kasuga kulutatud kapitalilt;

2) antud maatüki rent võrdub kõige kehvemalt ja paremalt maatükilt saadud vilja hindade differentsiiga;

3) maarent kasvab, kui ikka kehvemad ja kehvemad maad harimise alla võetakse, s. t. mida kõrgemad vilja hinnad, seda suurem maarent, aga mitte ümberpöörult.

Maarent tekib veel olenedes haritava maa geograafilisest asendist turu suhtes. Ütleme, et kõik maatükid on oma viljakandvuselt ühesugused ja nende harimiseks kulutatakse ühevõrra tööd ja kapitali. Loomulikult võetakse kõige pealt harimise alla turule kõige lähem maatükk. Ütleme, et ta annab 500 p. vilja, kus juures töö ja kapitali kulu ulatab kuni 1000 margani. Aja jooksul võetakse harimise alla ka kaugemad maad. Need annavad samade kulude juures ka sama palju vilja. Vilja vedu kaugematelt maatükkidelt turule on aga teatavate kuludega seotud. Ütleme, et veokulu teeb välja 50 penni puudalt. Nii läheks siis iga puud vilja kaugematelt maatükkidelt maksma 2 m. 50 p. Linna läheduses olevate

maade omanikud müüvad oma vilja sama hinna eest, saades sel teel renti 250 marga ulatuses. Kui harimise alla võetakse veel kaugemad maad, siis kasvab rent esimestelt maatükkidelt ja renti hakkavad andma ka teised maatükid.

Kolmandaks tekib maarent, olenedes täiendavatest töö ja kapitali kuludest samal maatükil. Siin avaldab oma mõju isesugune seadus põllumajanduses, mis kannab maapinna langeva viljakuse seaduse nime. Selle seaduse olemus on järgmine: iga täiendav töö ja kapitali kulutus põllutöötuses ei suurenda vastavalt saaduste hulka; näit. kui kulusid suurendada kahekordselt, siis saaduste hulk ei kasva mitte kahekordselt, vaid $1\frac{1}{2}$ või $1\frac{3}{4}$ korda.

Ütleme, et meie antud maatüki harimiseks kulutame 1000 m. ja saame vilja 500 puuda. Aja jooksul suureneb tarve vilja järele. Selle asemel, et kehvemad või kaugemal seisvad maatükid harimise alla võtta, võib vilja hulka suurendada veel järgmisel teel: näit. võib kahekordselt põldu väetada, põhjalikumalt künda, põlluharimiseks täielikumaid tööriistu, masinaid j. n. e. tarvitada. Kui näit. täiendavalt 1000 m. ulatuses veel tööd ja kapitali sama maatüki harimiseks kulutada, siis ei suurene saaduste hulk mitte 500 puuda, nagu seda arvata võiks vaid, ütleme 400 p võrra. Tähendab, puud vilja läheb teisel juhtumisel maksma 2 m. 50 p., millise eest, kahju kandmata, on põlluharija nõus saadud vilja (400 p.) ka müüma. Sama hinna eest müüb ta ka esimese töö ja kapitali kulutuse tagajärjel saadud vilja (500 p.), mis temale maarendi 250 m. suuruses annab.

Iseäranis kõrge on maarent kiiresti kasvavates linnades, olles siin tingitud ainult maatüki asukohast, näit. maksetakse kesklinnas asuva maa kasutamise eest alatasa kõrgenevat tasu; võib ütelda, et maarendi kasvamine linnades sünnib peaaegu piiritult; mida kaugemal aga maa kesklinnast, seda väiksem ta kasutamistasu ja linna piiridel ei lähe ta palju lahku harilikust põllumajanduslisest rendist. Maarendi kasvamine, eriti linnades, on L.-Euroopas ja Ameerikas liikumise tekitanud, mille sihiks on maa natsionaliseerimine (maa eraomanduse kaotamine maa ühiskonna omanduseks võtmise teel). Selle liikumise silmapaistvamaks teoreetikuks oli ameeriklane Henry George. Tema arvamise järele peitub sotsiaalse pahe juur maarendi progressiivses tõusus, mille tõttu tuntav osa ühiskondlikust sissetulekust läheb ühe kihi, maaomanikkude kätte, kes ise selle (sissetuleku) loomisest osa pole võtnud. Et seda pähet kaotada, võetagu maa pealt maarendiga võrdset maksu. Tegelikult pole nimetatud liikumine suuremaid tagajärgi annud. Ainult Austraalia asumais, näit. Quel Meremaal ja teistes on Henry George ideed osalist teostamist leidnud, nimelt, progressiivse maamaksu kujul: mida suuremad maad,

seada suurem maks, kus juures väiksemad maatükid maksust vabastatakse.

Maarenti ei tohi ära vahetada rendimaksuga mida rentnik maaomanikule maksab. On harilik nähtus, et maa antakse rendile ühes vajaliste ehitustega, mõnikord koguni ühes tööloomadega ja tööriistadega, mispärast rendimaks maarendist suurem, s. t. rendimaksus peab peituma peale maarendi veel tasu kapitali eest, mis omanik renditud talusse või mõisasse on paigutanud. Rendimaks langeb ühte maarendiga siis, kui rentnikul enesel on olemas põlluharimiseks vajaline kapital täielikult või kui renditakse välja täiesti kultiveerimata maa (näit. metsheinamaa).

Renti ei anna mitte ainult viljakasvatuse otstarbel haritav põllumaa, vaid ka mäe- ja söekaevandused, kivimurrud, nafta allikad, veed ja m. Üldse annavad renti igasugused esidustega valdused, millest nende omanikud isiklike tööta ja kapitali kuluta sissetulekut saavad. Niisugune on õpetus maarendist. Ta isaks loetakse Inglise majandusteadlast David Ricardot, kuid maarendi teooria oli üldjoontes tähistamist leidnud juba varemalt, nimelt W. Petty ja Boisguilbert'i poolt. XVIII a. s. lõpul töötasid Anderson ja Malthus ta ümber ja ainult Ricardo uurimustes omandas ta lõpuliku ja plastilise kuju. Maarenti, millest räägib Ricardo ja millest eespool jutt oli, nimetatakse differentsiaalrendiks, sest ta tugib maa omaduste ja tingimuste vahele (differentsile). Ricardo õpetus differentsiaalrendist on nüüdisaja majandusteaduse poolt enam-vähem vastu võetud. Ainult üksikud majandusteadlased, nagu Rodbertus, tegid katset uut õpetust luua ja seda Ricardo omale vastu seada. Ka Karl Marx oma „Kapitali“ III osas peatab maarendi juures. Ta väidab, et ka kõige vähem viljakad maatükid renti annavad, nimelt, maa omandusõiguse mõjul. Maarendi tõusu ja langesmist tekitavaks teguriks on turg oma hindadega. Seda asjaolu silmaspidades võib maaomanik oma maad nii kaua kasutamata hoida, kuni vilja hinnad turul nii kõrgele tõusevad, et ka kõige kehvem harimise alla tulev maa teatavat renti hakkab andma. Arusaadav mispärast koguni kultuurmaades kuni viimase ajani suured maatükid põllumajandusliku kultuuri alla pole võetud. Maarenti, mida annavad ka kõige vähem viljakad maad, nimetab Marx absoluutrendiks.

Maarendi abil on võimalik ära seletada XIX teise poole põllumajanduslisi nähtusi. Näit. Inglismaa oli varemalt põllumajandusline maa ja rahvastik elas ainult omast viljast; vili oli kallis ja maarent, mis suurmaa-omanikkudele land-lordidele osaks sai, väga kõrge. Teatavasti tegi aurtransport XIX a. s. hiigla edusamme ja suured ookeani aurilaevad ühendasid meretagused maad Euroopaga, tuues kõige pealt Inglismaale odavat vilja P.-A. Ühendatud riikidest, Ida-Indiast, Argentiinast ja mujalt, mis asjaolu tõttu maarent langes s. o. Inglise maa-

harjad olid sunnitud vilja hindu alandama. Sama nähtus kordus ka Euroopa manner-riikides, nagu Prantsusmaal, Sak-samaal ja teistes maades. Üldse algas Lääne-Euroopa riikides põllumajandusline kriis, millele maaomanikud valitsuste tähel-panu juhtisid. Maaomanikud seletasid, et põllumajandus on langemas ja nõudsid valitsuselt kaitseabinõude tarvitusele võttu. Maaomanikkude nõudmised leidsid täitmist: riikide valitsused hakkasid tollimaksu võtma sisseveetavalt viljalt, mille tagajärjel sisemaa vili võrdselt tollimaksuga kallines ja maarent hoidus kunstlikult maaomanikkude huve rahuldaval kõrgusel. Nagu näha, võib riik oma mõju avaldada maarendile, sest välisvilja sisseveo kitsendamine suurendab nõudmist sisevilja järele, mille tagajärjel viimase hinnad tõusevad, harimise alla kehvemad maatükid võetakse ja maarent suureneb.

Maa hind.

Inimene pole maa valmistamiseks, õieti loomiseks, ei tööd ega kapitali kulutanud, sest maa on ju looduse anne. Selle peale vaatamata on maal oma turuhind, mis kord kõrgem, kord madalam ja mõnikord koguni äärmiselt kõrge. Maa hinda ei saa töökuluga seletada, siin tuleb teiste asjaoludega arvestada. Nüüdisaja majandusteadus ütleb, et maahind on kapitaliseeritud maarent s. t. ta on selle sissetuleku rahaline avaldus, mida maa annab maarendi kujul. Teatavasti kannab igas riigis valmistamisesse paigutatud kapital kindlat protsenti, ühes madalamat, teises kõrgemat. Näit. Inglismaal makseti enne ilmasõda $2\frac{1}{2}$, kuna Eestis ja ka Venemaal 4%. Meie võime võtta maa isesuguse sissetulekuallikana, mis sarnaneb kapitalile. Ütleme, et antud maatükk annab aastas 1000 m. renti ja võtame selle summa protsendina otsitavalt kapitalilt. Nüüd pole raske välja arvata kapitali, milliselt saab protsenti 1000 m. ulatuses. $2\frac{1}{2}$ % juures on see kapital 40.000., kuna 4% juures 25.000 marka.

Siit selgub, et maahinna tõus oleneb, ühelt poolt, maarendi tõusust, ja teiselt poolt, kapitali protsendi langemisest. XIX a. s. teisel poolel, kui Ameerikast ja Ida-Indiast odavat vilja Euroopasse hakkas voolama, langes siin maarent ja samuti ka maahinnad. Toome näite meie ligemast minevikust. Väga mitmesugustel põhjustel tõusid Eestis 80 aastatel vilja ja lina hinnad. Tsetvert rukist maksis 15 rubla ja lina kaalust pakuti 120 ja enam rubla. Peremehed rikastusid tuntuvalt ja tasusid talu ostuvõlad. Et rahva rikkus kasvas, sellest annab tunnistust juba Aleksandrikooli ja „Linda“ laevaseltsi asutamine: toetas ju rahvas küllaldaselt viimaste asutamist rahaliselt. Et vilja hinnad tõusid ja maarent kasvas, siis ei jätnud mõisnikud talude ostuhindu tõstmata. Ostuhinnad tõusid äärmiselt kõrgele, olles mitu korda kõrgemad, kui Sise-Venemaal. Täheandab, maahind muutub ühes maarendiga.

Lõpuks olgu tähendatud, et maarent puhtal kujul on olemas ajast, mil pärisorjus kaotati. Siit peale tugisid maaomaniku ja ta maa tegelikkude harijate, olgu need rentnikud või põllutöölised, suhted vabale lepingule. Näit. pärisorjuse ajal Eestis maaomaniku sissetulekus ei peitunud mitte ainult maarent, vaid harilikult koguni maaharija talupoja isiklik töö ja töövili, mis temale enesele tööpalgana pidi jääma. Tegi ju talupoeg mõisale tegu, maksis maksu j. n. e., j. n. e. Kõikide talupoja kohustuste määramine sündis mõisniku poolt täiesti omavoliliselt, nii et talupojal tuli kõrgemat renti maksta kui seda maa lubas. Nüüdisajal pole see enam võimalik, sest majandusline elu tugib vabale võistlusele. Kuid olgu tähendatud et näit. XIX a. s. viimasel veerandil kordusid meil tihti nähtused, kus tegelik põlluharija oli sunnitud renti maksma osalt oma isikliku töötasu arvel.

Kapitali kasu.

Kapitali kasu on sissetulek, mis saab kapitalist-ettevõtja, kui maha arvata ta ettevõtte puhassissetulekust maarent ja töötasu. Kapitali kasu jaguneb kahte ossa. Esimene osa moodustab kapitali protsendi, mille saab kapitalist masinate, tööriistade j. n. e. ostmiseks teistele välja laenatud kapitali eest. Kapitali protsent jääb aga ettevõtjale enesele, kui ta laen kapitalita töötab. Teine osa kapitali kasust on ettevõtja kasu, mis ettevõtjale enesele jääb. Peatame esialgu kapitali kasu juures üldse.

Kõige pealt tõmbas majandusteadlaste tähelepanu enesele laenu protsent. Keskajal loeti laenu protsenti ebaõiglaseks. Siis räägiti, et raha ei või sünnitada raha nii, nagu näit. lehm vasika. Arvati, ja täie õigusega, et laenu protsendi teel rikas rikastub vaese kulul. Arusaadav, et sellepärast keskajal protsent keelatud oli, kuigi seal juures keelust alatasa mööda mindi. Que aja algul s. o. XVI a. s. tekib kindel oppositsioon nimetatud keelu vastu. Nüüd väidetakse, et võlauskuja võib ju oma kapitali, raha ühte või teise ettevõttesse paigutada ja sel teel veel suuremat kasu saada kui laenu protsent. Kui nii, siis peab laenu protsent täiesti lubatud olema. Niisugune arvamine võtab ikka enam maad ja laenu protsendi keeld kaotatakse. XVII—XVIII a. s. määratakse kindlaks ainult laenu protsendi kõrgus. Teoreetiline küsimus, kas kasu õiglane või mitte, nihkub nüüd hoopis teisele alusele. Päevakorrale kerkib küsimus: kuidas kasu tekib, kus peitub kasu allikas?

Viimane küsimus, nii lihtne kui ta ka ei paista olevat, on majandusteadlaste keskel tekitanud lahkkelisid. Ka käesoleval ajal ei loeta seda veel täiesti otsustatuks. Kui küsimust — kus peitub kasu allikas — võtta pealiskaudselt, siis pole raske talle vastust leida. Üks või teine ettevõtja või

Kapitali kasu mõiste ja jagamine.

Kapitali kasu allikas.

kaupmees saab kasu sel teel, et ta oma kauba kallimalt müüb, kui see temale enesele maksma läinud. Põllupidaja müüb vilja pagarile kasu saades, viimane leiva kaupmehele ka kasu saades, kaupmees müüb leiva juba tarvitajale jällegi teatava kasuga. Tähendab, kasu allikas peitub vahetuses. Nii-suguse seletuse juures jääb täiesti tähelepanemata lihtne tõde, et iga vahetus on kahekülgne tehis: ostetakse ja müüakse. Kes täna ostis, on homme müüja, kuna jälle tä-nane müüja homme ostjana võib esineda. Muidugi mõista, saavad mõlemad seal juures kasu, mille pärast nad õieti te-gutsevadki. Kui vahetuse juures müüja kasu saab, siis peab ju keegi selle kasu looma. Igatahes müüja seda ei loo, vaid ainult omandab selle. Järjekult ei või varade vahetusprotsess kasu tekitajaks olla. Kui vahetuses kasuallikas ei peitu, siis peab ta igatahes mujal peituma, ja nimelt valmistamises, õieti töö produktiivsuses. Kasu on siis võimalik, kui töö produk-tiivsus niivõrra kõrgel seisab, et tööline enam valmistab kui ise töödandjalt saab. Võtame näitena ürginimese majanduse. Terve tööpäev kulub temal selleks, et kõige tungivamate tar-ve rahuldamiseks vahendeid muretseda. Mis ta päeva jook-sul loob, selle tarvitab ta ka ära. Ülejäägist, mis võiks kellegi teise sissetuleku moodustada, ei ole juttugi. Seni kui töö produktiivsus nii madalana püsib, pole mingisuguseid või-malusi kapitali kasu tekkimiseks. Tähendab, kapitali kasu saab alles siis võimalikuks, kui töö produktiivsus niivõrra kõr-gele tõuseb et tööline rohkem loob kui ta ise tööpalgana omandab. Kui nii, siis on kapitali kasu töö eksploateerimise tagajärg ja kannab sellepärast sotsiaalset iseloomu. Sellega pole kapitali kasu küsimus kaugeltki otsustatud. Tarvis on leida veel need tegurid, mis määravad kapitalistlikes majan-duses kasu kõrguse. Kui arvesse võtame, esiteks, et töö on väärtuste looja ja kapitali kasu allikaks töö produktiivsus, teiseks, et tööline töö saadusi täielikult enesele ei saa, siis võime ütelda: kapitalisti kasu suuruse määrajaks on, ühelt poolt, töö produktiivsuse, teiselt poolt aga töö tasu kõrgus. Mida kõrgem töö produktiivsus ja madalam töö tasu, seda suurem kapitali kasu. Olgu tähendatud, et kasu suurenemine ei eelda paratamata igakord töötasu alanemist. Kui näit. võe-takse tarvitusele uued masinad, tööriistad j. n. e., mis töö produk-tiivsust suurendavad, siis kasvab tööliste ning kapitalistide vahel jagamisele tulevate varade hulk, mille tõttu ühiskondliku sissetuleku osad — töötasu ja kapitali kasu — võivad suu-reneda ühel ja samal ajal. Arusaadavasti ei tule kapitali kasu suurenemist antud juhtumisel mitte töö tasu, vaid ühis-kondliku töö produktiivsuse arvele panna. Kapitali kasu ei võta meie aga mitte absoluutselt, vaid võrdselt s. t. protsen-tides suhtuvalt ettevõttesse paigutatud kapitalile. Kasu prot-sent on kapitali kasu ja ettevõttesse mahutatud kapitali jagatis.

Mida kiiremini ringleb kapital, millele suhtuvalt meie kasu protsenti arvame. seda suurem on kasu protsent ise. Nii on kapitali ringvoolu kiirus kolmas tegur, millest oleneb kapitali kasu.

Kapitali protsent on, nagu öeldud, sissetulek, mis saab kapitalist ettevõtjalt viimasele kasutada antud kapitali eest. *Kapitali protsent.*

Kapitali protsendi suurus oleneb igas riigis kahest tegurist: nõudmisest vabade kapitalide järele ja nende pakkumisest. Mida suurem nõudmine ja väiksem pakkumine, seda kõrgem kapitali protsent, ja ümberpöörduvalt. Protsendi kõikumisel on aga piirid. Protsent ei tohi nii madalale langetada, et kapitalistil igasugune huvi kaob oma kapitali laenata majanduslikuks kasutamiseks. Kui see tegelikult sünnib, siis eelistavad kapitalistid ise üht või teist ettevõtet asutada, kui oma kapitali välja laenata. Enne ilmasõda loeti kapitali protsendi langemise alammääraks umbes 2%. Teiselt poolt ei tohi kapitali protsendi ülemmäär tõusta üle kapitali kasu kogusumma, sest viimasel juhtumisel kaotaks ettevõtja, kes terve kasu peab kapitalistile andma, igasuguse huvi ettevõtte juhtimiseks. Protsendi ülemmäär ei ole võimalik konkreetselt kindlaks määrata. See võib nii kõrge olla, et ettevõtjale enesele jääks küllaldane tasu ettevõtte juhtimise ja organiseerimise eest. Ülal nimetatud piires võib kapitali protsent kõikuda, olenedes nõudmisest ja pakkumisest. Neis riikides, kus majandusline edenemine alles algastmel ja kapitalidest puudust tuntakse, on kapitali protsent kõrge, kuna majanduslikult arenenud riikides, nagu kapitalirikkal Inglismaal, kapitali protsent võrdlemisi madalal seisab. Et vabade kapitalide hulk üldiselt võttes alatasa kasvab, siis on ajalooliselt märgata ka protsendi tasapinna langemist. Greekamaal ja Roomas võeti vanal ajal 24—36% aastas. Keskajal suureneb kapitali protsent tuntavalt. Näit. võeti Karl Suure ajal 40—50% aastas. Alates uue ajaga, mil kapitali kuhjumine kiirenes, langeb ka kapitali protsent märksa. Euroopa rikkamates maades, Inglismaal ja Hollandis, kõikus protsent enne ilma sõda 2—3%, Prantsusmaal 3—4%, kuna Eestis ja Venemaal 4—6% vahel. Kõrge protsent kapitali kehvades maades pole põline nähtus, sest kapital on väga kosmopoliitiline ja voolab sinna, kus protsent kõrgem, mispärast viimane ka avaldab kalduvust rahvusvaheliselt ühetaolistuda. Samasugustel põhjustel ühetaolistub protsent ka mitmesugustes tööstusharudes ja ettevõtetes.

Midagi sarnast pole hariliku kommertsprotsendiga, millest eespool jutt oli, n. n. liigkasu protsendil. Viimane ei kõigu ülalnimetatud piires, vaid oleneb võlauskuja jultumusest ja laenu soovija rahalisest kitsikusest. On inimene näit. õnnetusse langenud ja vajab paratamatult rahalist abi, siis ei tõrgu liigkasuvõtja koguni kuni 100% võtmast ja laenu soovija on sunnitud seda ka maksma, kui temal ühtegi teist välja-

pääseteed pole. Mõnes riigis on katseid tehtud võidelda liigkasu protsendi vastu maksimaalse protsendi (näit. 12%) kindlaksmääramisega. Niisugune abinõu on siiski leitud ebakohane olevat, sest ka kommertskrediidi juures võib protsent kaugelt üle 12% ulatada, kui ühe või teise ettevõtte kaubandusline tegevus on suure riisikoga seotud, näit. kaugete meretaguste maadega kauplemise alal. Niisugusel juhtumusel ei saa ka 50% liigkasu protsendiks lugeda. Seda silmaspidades on uuema aja seadusandlus loobunud katsetest maksimaalset protsenti kindlaks määrata. Kuid keelab niisugused laentehised, mis laenusoovija kitsikust või teadmatust, rumalust eksploateerivad.

Ettevõtja kasu.

Ettevõtte kasu on ülejääk ettevõtte puhassissetulekust, kui viimasest maarendi, töötasu ja kapitali protsendi maha arvame. Ta on tasu ettevõtja, vabrikandi töö eest. Ettevõtja töö nõuab suurt hoolt; mis seotud ettevõtte asutamisega ja juhtimisega; iga tööstur peab hästi tundma valmistamist ja turu tingimusi, kes selles suhtes enam ettevalmistatud ja põhjalikumate kogemustega varustatud, see saab oma töö eest ka kõrgemat kasu. Üldse suurettevõtte juhatamine nõuab laialisi teadmisi ja kogemusi, leidlikkust ja osavust, tähelepanu ja ka ausust.

Kapitali kasu ühetaolistumine ja kõrgus.

Nüüdisaja majandusteadus tõestab, et kapitali kasu, kasu protsentides arvatuna, tungib mitmesugustes maades ja tööstusharudes ühele üldisele tasapinnale, seda tegelikult mitte täieliselt saavutades. Kapitali kasu ühetaolistumine sünnib vaba võistluse tagajärjel: igaüks paigutab oma kapitali sellesse tööstusharru, kus kasu suurem, sealt ära võttes, kus kasu võrdlemisi väiksem. Samasugusel teel sünnib kasu ühetaolistumine ka rahvusvahelisel areenil. Kapitali kasu ühetaolistumine ei sünni mitte nii täieliselt ja kiirelt kui kapitali protsendi ühetaolistumine, võib ütelda, et see sünnib märksa aeglasemalt: on ju nüüdisajal kapital niisugusel kujul olemas, nagu vabriku hooned, masinad j. n. e.

Teatavasti jagatakse kapital põhi- ja liikuvkapitaliks. Nüüdisaja majandusline edenemine näitab, et esimene kasvab teise arvel, mispärast ühiskondliku kapitali ringlemine avaldab kalduvust aeglasemaks muutuda. Teiselt poolt näeme, et ühiskondliku töö produktiivsus kiirelt kasvab. Tähendab, nüüdisaja majanduslikes edenemises peitub kasu protsendi suhtes kaks tendentsi, nimelt, kasu protsent avaldab kalduvust, ühelt poolt, alaneda, teiselt poolt aga tõusta. Kumb nimetatud kalduvustest ülekaalu omandab, seda on praegu raske ennustada. Kasu protsent võib küll ajutiselt tõusta või langeda. Kuid üldist seadusepärast tendentsi ta alanemiseks pole märgata, sest tegelik elu eitab niisuguse tendentsi olemas-olu. Näit. A. Smithi järele langes juba XVIII a. s. laenu protsent Inglismaal kuni 3 ja Hollandis koguni 2%; keskmist kasu, mis tol ajal

kakskorda suurem oli laenu protsendist, loeti harilikuks. Keskmise kasu XIX a. s. esimesel veerandil tõusis küll, nagu arvata võib, kuid hiljem ei paku kasu protsendi muutumine enam niisugust pilti. Kuulus Saksa majandusteadlane Schmoller väidab, et ettevõtja kasu XIX a. s. lõpul sama suur või koguni suurem olnud, kui näit. kahe- ja kolme- ja kuuekümnendatel aastatel. Ka teised Saksa majandusteadlased pooldavad väidet kasu protsendi tõusu kohta, tõendades seda osalt sellega, et 1875—1890. a. on Saksa aktsiaühingute dividendid suurenenud, aga mitte vähenenud. Viimastest olgu eestkätt nimetatud tuntud teadusmees, Leipzigi professor Eulenburg.

Tööpalk.

Tööpalk on sissetulek, mis tööline saab selle eest, et ta oma tööjõu ettevõtjale kasutada annab. Näit. on tööpalgaks tasu, mis palgatööline saab, töötades vabrikus, mõisas, talus jne.

Tööpalk jaguneb mitmesse liiki.

1) **Naturaal- ja rahapalk.** Naturaalpalka makstakse saadustega (vili, liha, rasv, riie, korter j n. e.). Niisugune palga maksmine oli loomulik naturaalmajanduse aegu. Nüüdisajal on naturaalpalk haruldane nähtus; ta aset täidab segapalk s. t. osa palka makstakse rahas, osa aga saadustes. Seda näeme harilikult põllumajanduses. Ka vabriku tööstuses makstakse kohalikkude elutingimuste sunnil segapalka, kuigi harukorral. Näit. on vabrikutes, mis teistest elupaikadest eemal seisavad, tööliste tarvis elumajad ehitatud, sealsamas leiavad aset ka poed, millistest töölistele palka makstakse kaupades (truck-süsteem). Mõnikord makstakse palka koguni niisuguste töösaadustega, mida tööline oma isiklikeks tarveteks otseteed ära ei saa kasutada, vaid mille ta peab enne rahaks tegema. Pealegi püüavad vabrikandid kaupu, milles palka makstakse, kõrgemalt hinnata kui seda turu hinnad nõuavad. Arusaadav, mispärast töölistele niisugune palga maksmine on vähe vastu võetav. Ka valitsused on selle vastu keeluseaduste abil võitlust alanud, kohustades ettevõtjaid palka rahas maksma.

2) **Nominaal- ja reaalpalk.** Esimene väljendub rahasummas, mis tööline ettevõtjalt saab. Kahjuks ei anna selles see raha summa veel kindlat ettekujutust töölise ainelisest seisukorrast. Peame välja arvama, kui palju saadusi saab tööline antud rahapalga eest. On see tehtud, siis teame ka kui suurel määral saavad tööliste tarbed rahuldatud, kui suur on töölise reaalpalk. Viimasel ajal näeme alatasa, et rahapalk tõuseb, reaalpalk aga väheneb, sest tarbeainete hinnad on kallinenud.

3) **Aja- ja tükipalk.** Esimese järele makstakse töölisele palka aja pealt (päeva-, nädala-, kuu-, aastapalk); teise järele aga „tükitöö“ pealt s. o. töösaaduste üksuste pealt, mis tööline loob. Valmistab tööline niisuguseid enam, siis saab ta ka enam palka ja ümberpöördu.

*Tööpalga
mõiste ja
liigid.*

4) Aja- ja tükipalgaga on ligidalt seotud preemia süsteem. Viimase järele määratakse kindlaks ajapalk ja keskmine töö norm. Kui tööline on enam saadusi valmistanud, kui seda keskmine töö norm nõuab või samasuure saaduste hulga vähema ajaga loonud, siis saab ta ettevõtjalt lisatasu ehk preemia. Toome näite ühest Ameerika põllutööriistade vabrikust. Seal on kindlaks määratud, et iga tööline peab valmistama 2500 töötunni jooksul teatavaid tööriistu 316 tükki, saades selle eest 650 dollarit. Valmistab tööline aga sama hulga tööriistu lühema ajaga, siis läheb pool kokkuhoitud ajast, mis raha peale välja arvatakse, töölisele preemiaks. Näit. kui tööline nimetatud arvu tööriistu on valmistanud 1770 tunniga, siis teeb kokkuhoitud aeg välja 190 dollarit ja tööline saab 1770 tunni eest 460 dollarit, mille preemia 95 dollari ulatuses juurde arvatakse.

Mõlemal tööpalga maksmise põhisüsteemil (aja- ja tükipalk) on omad jaatavad ja eitavad omadused. Ajapalga juures töötab tööline täpsemalt, rahulikumalt ja käib temale usaldatud masinate ja tööriistadega ettevaatlikumalt ümber; ka materjalide tarvitamises on ta kokkuhoidlikum. Seal, kus valmistamine nõuab iseäranis täpset tööd, kus tarvitatakse kallid ja peeneid masinaid, kus töö saadust pole võimalik kindlateks üksusteks jagada, nagu seda tükitöö nõuab, seal on kõige otstarbekohasem palga maksmisel ajapalga süsteemi tarvitada. Ka töölisele enesele on ajapalk kasulik: Sellega on tööline kindlustatud teatavaks ajaks kindla sissetuleku, mis asjaolu temas rahuliku meeleolu tekitab. Ajapalga pahe seisab selles, et ta ei võimalda nii suurel määral töö intensiivsust, nagu tükipalk. Tööline töötab niivõrra intensiivselt, kui võrra see selleks tarvilik, et mitte teenistust samas ettevõttes kaotada, võib ütelda, et ajapalk mõjub koguni demoraliseerivalt parematele töölistele; nad näevad, et halvemad tööliselised saavad samasugust tasu, mis asjaolu neis hoolsust ja huvi töö vastu vähendab.

Tükitöö paremus seisab selles, et ta võimaldab maksimaalse töö intensiivsuse, mis kasulik nii ettevõtjale kui ka töölisele. Mida suurem töö intensiivsus, seda suurem loodavate varade hulk ja ettevõtja ja tööliste sissetulek. Pealegi jaotatakse töötasu tükitöö juures õiglasemalt ära: iga tööline saab tasu vastavalt oma osavusele ja hoolsusele. Ka tükitööl ei puudu omad pahed. Tööline, soovides saavutada maksimaalseid tagajärgi oma töös, töötab rutates, misparast töö saadused omadusliselt võivad tuntavalt kannatada. Selle pahega võitlevad ettevõtjad töö saadusi prakeerides. Prakeerimist toimetatakse tihti väga nõudlikult: kõige pisemagi puuduse eest kärbitakse töö palka. Edasi esinevad ettevõtjad kindlate nõudmistega valmistatavate saaduste omaduste kohta või määravad valmistatavate saaduste ülemmäära kindlaks.

Viimane kitsendus, samuti ka prakeerimine, tekitavad tihti kokkupõrkeid ja tülisid tööliste ja ettevõtjate, eriti aga tööliste ja prakeerijate vahel. Ka materjaali ja tööriistade kulutamises on tööline tükitöö juures vähem kokkuhoidlik. Edasi tuleb kaaluva pahena võtta asjaolu, et esiteks tükitööl tööline oma jõudu ja energiat äärmiselt pingutab, sellega oma organismi enne aegu ruineerides, ja et teiseks ettevõtjad aja jooksul ei jäta tööhindu alandamata, kui selleks vastavad tingimused olemas, et sel teel töolist sundida ikka intensiivsemale tööle, mis ettevõtjale ikka suurema kasu kindlustaks.

5) Osa saamine ettevõtte kasust. See palga maksmise süsteem seisab selles, et töölistele ja ka teistele ettevõtte palgalistele antakse osa ettevõtte kasust. Muidugi mõista ei moodusta maksetav osa ettevõtte kasust mitte täit tööpalka, vaid esineb ainult mõnesuguse lisatasuna alalisele tööpalgale. Selle süsteemi siht on töölise sissetulekut ühendusse viia ettevõtte valmistamise tulemustega ja sellega avaldada mõju töö produktiivsusele. Esiälgu arvati koguni, et kasut osasaamise teel on võimalik lahendada tööliste küsimust, ettevõtjate ja tööliste huve tasakaalu viies.

Kasut osasaamine tuleb tegelikult kahel kujul ette: 1) määratakse kindlaks teatav osa ettevõtte kasust, mis tööliste vahel ära jaotatakse; 2) töölistele antakse võimalus ettevõtte osatähti või aktsiaid ühel või teisel teel omandada ja tehakse töölised sel teel ettevõtte osanikkudeks. Viimastel on samasugused õigused, nagu teistelgi osanikkudel ettevõtte juhtimises ja kasut osasaamise igale osanikule maksetava dividendi kujul. Paljudes riikides — Prantsusmaal, Inglismaal, Saksamaal ja m. — on niisuguse palga maksmise viisiga katseid tehtud, kuid suurt poolehoidu pole ta leidnud. Ühelt poolt ei taha ettevõtjad heameelega näha töölise mõjulepääsu oma ettevõttes, teiselt poolt on töölised ise kasut osasaamise vastu tihti eitavale seisukohale asunud, kartes tööliste klassi huvide ühtlust rikkuda ja ametiühingute arenemist takistada. Pealegi ei anna osasaamine ettevõtte kasust mingisuguseid kindlaid lootusi lisa sissetulekule, sest ettevõtte võib kasuga, kuid võib ka kahjuga töötada või ainult omaga välja tulla.

Kasut osa andmine on kõige otstarbekohasem ettevõtte juhtivatele jõududele. Neist oleneb suurel määral ettevõtte edu, mispärast tarvis on neid ettevõttega ligemalt siduda.

Tööpalk on tööliste klassi sissetulekuna osa ühiskondlikust sissetulekust. Teatavasti oleneb ühiskondliku sissetuleku üldsumma ühiskondliku töö produktiivsusest. Mida suurem viimane, seda suurem ka ühiskondlik sissetulek, mis tuleb jagamisele valmistamisest osavõtivate ühiskondlikkude eriklasside vahel. Täheandab, tööpalka määratakse on, ühelt poolt,

*Õpetus
tööpal-
gast.*

ühiskondliku sissetuleku summa, teiselt poolt, see osa, ühiskondlikust sissetulekust, mis tööliste klassile langeb.

Mis määrab siis tööpalka, kui ühiskondliku sissetuleku osa, kõrguse ?

Teatavasti pole töölisel mingisuguseid teisi ta olemas-olu kindlustavaid sissetuleku allikaid kui tasu, mis ta ettevõtjalt selle eest saab, et ta oma tööjõu temale kasutada annab. See tasu peab nii kõrge olema, et tööline suudaks rahuldada enese ja oma perekonna kõige tungivamad tarbed. Lange aga tööpalk sellest paratamata vajalisest tasapinnast alla poole, siis hakkab tööline kiratsema ; haigused võtavad maad, surevus kasvab ja tööliste arv väheneb. Tähendab, tööpalk peab töölisele paratamata elatist минимумi kindlustama.

Kui tööpalka alammääraks on elatist минимум, kus peitub siis ta ülemmäär. Teoreetiliselt küsimust võttes, võib ütelda, et tööpalka ülemmääraks on ettevõtte puhaskasu tervelt. Kapitalistlike korra juures pole see tegelikult aga võimalik, sest vastasel korral kaotaksid ettevõtjad ja kapitalistid oma sissetuleku ja neil kaoks igasugune huvi olemas olevate ettevõtete juhatamiseks ja uute asutamiseks (õieti tähendaks see terve kapitalistlike majanduskorra kokkuvarisemist). Kui nii, siis peab tööpalka ülemmäär tuntuvalt vähem olema ettevõtte puhassissetulekust ja piirduma ülejäägiga, millise saame, kui maha arvame puhassissetulekust kapitalisti ja ettevõtja kasu, kus juures kasu suurus peab ettevõtjate huvi ettevõtte vastu küllaldaselt kindlustama.

Nüüd tekib küsimus, missugusel tasapinnal tööpalk igal antud momendil püsib ? See on tegelikult ettevõtja ja töölise kokkulepe. Tööline tuleb tööd otsides töö turule ja pakub oma tööjõudu müüa. Sinna ilmub ka ettevõtja, et tööjõudu osta. Tööline nõuab võimalikult kõrgemat tööpalka, ettevõtja aga katsub võimalikult vähem pakkuda. Nii tekib mõlema poole vahel isesugune majandusline võistlus tööpalka tasapinna pärast. Mida nõrgem üks või teine pool, seda vähem kasulikkudel tingimustel läheb temal korda töö lepingut sõlmida. Kui tööline tööturul esineb üksinda, siis on ta alati kaugelt nõrgem tööjõudu ostvast ettevõtjast. Enese alalhoiu tungi tagakihutusel on tööline sunnitud oma tööjõudu müüma hinnaga, mis ettevõtja temale pakub. Viimane ei maksa aga vabatahtlikult kunagi enam kui see tarvilik on töölise kõige hädalisemate tarvete rahuldamiseks. Nii võiksimme ütelda, et tööliste (organiseerimata) tööpalk avaldab kindlat kalduvust jõuda tasapinnani, mis vajaline kõige hädalisemate tarvete rahuldamiseks.

Nüüdisajal on aga harilik nähtus, et töölised ei esine tööturul kunagi üksinda, vaid organiseerituna ametiühinguteks, millised tuntuvalt kindlustavad töölise majanduslist positsiooni. Ühingul on liikmemaksudest kogutud kapital, mille

arvel tööta töölistele abi antakse. Pealegi esineb ühing, mille liigeteks hulk erilise oskusega töölisi, suure jõuna ja ettevõtjad peavad sellega rehkendama. Mida paremini võrreldiselt on tööliste klass organiseeritud ja mida tugevam ta jõud seda agaramalt ja tagajärjekamalt peab ta võitlust ettevõtjatega, seda suurema osa ühiskondlikust sissetulekust saab ta tööpalga kujul enesele. Lühidalt — tööpalga kõrguse määraks igal antud momendil on tööliste sotsiaalne jõud.

Tööliste ametiühingute all mõistetakse ühinguid, mil sihiks kaitsta tööliste majanduslisi huve ja kätte võita paremaid töö tingimusi. Juba keskaja lõpul leidusid tööliste, õieti käsitöö sellide, ühingud. Nende siht oli käsitöö sellide huvide kaitsmine ja võimalikult kõrge töötasu saavutamine. Moodsad ametiühingud tekivad alles XVIII a. s. peale, mil kujunes kapitalistlik suurtööstus. Inglismaal kapitalistlike tööstuse kodumaal, olid tööliste ühingud XVIII a. s. ja XIX a. s. algul valitsuse poolt keelatud, mispärast nad ka salaühingutena pidid tegutsema. Valitsus, ära nähes, et keelu seadused ei anna soovitavaid tagajärgi, andis 1824. a. töölistele loa avalikult ühinguid asutada, kuigi mõnesuguste kitsendustega. Sama õiguse omandasid töölised Euroopa mannermaal alles XIX a. s. teisel poolel.

Kõige enam on tööliste ametiühingud arenenud Inglismaal, kus nad trade-unioonide nime kannavad.

Trade-unioonide siht on kahesugune:

- 1) vastastikune abiandmine haiguste, õnnetusjuhtumuste, tööpuuduse, töövõimetuse ja surma korral;
- 2) ettevõtjailt paremate töötingimuste kätte võitlemine töölistele.

Esimene siht teostatakse vastastikuse kinnitamise abil, teine aga järgmisel teel: trade-uniooni esitajad astuvad läbirääkimisse ettevõtjatega, et oma ühingu liigete töö tingimuste suhtes kokku leppida; harilikult langeb läbirääkimiste peaaraskus küsimustele, mis ühenduses tööpalga ja tööaja pikkusega. Kui mingisugustel tingimustel pole võimalik kokku leppida, siis kuulutab ühing streigi, töötörkumise, välja ja toetab osavõtjaid rahaliselt.

Nüüdisajal on ametiühingute liigete arv üsna suur. Inglismaal on see üle 3 miljoni. Saksamaal pisut vähem, P.-A. Ühendatud riikides ligi 2 miljoni, teistes maades aga kaugelt vähem.

Nagu eespool kuulsime, tarvitavad ametiühingud äärmiselt juhtumusel streiki kindla võitlusabinõuna. Streigi all mõistetakse hulgalist kollektiivset töö lõpetamist tööliste poolt, mille suhtes enamalt kokku on lepitud. Streigid jagunevad, üldiselt võttes, kahte liiki. Esimesel juhtumusel võetakse nad ette selleks, et ettevõtjalt paremaid töö tingimusi saada, näit. tööpalga kõrgendust või tööpäeva lühendamist, teisel juhtu-

*Ameti-
ühingud.*

*Streigid ja
lokauhid.*

musel aga selleks, et mitte lasta ettevõtjaid töö tingimusi halvendada, tööpalka vähendada, või tööpäeva pikendada. Täheandab, ühed streigid kannavad pealetungimise (offensiivset), teised aga kaitse (defensiivset) iseloomu.

Kui töölised enestele ühingu ja kindlad võitlusabinõud löid, siis tegid ettevõtjad sedasama. Viimased võtsid võitlusabinõuna lokaudi (lock-out) tarvitusele, mis sarnaneb streigile. Lokaut on tööliste massiline lahtilaskmine. Ettevõtjad teatavad töölistele, et nad lahti on lastud ja et vabrik oma tegevust algab ainult siis, kui töölised nende nõudmised vastu võtavad. Lokaudi teostamine sünnib k:is enne streigi väljakuulutamist või vastusena juba väljakuulutatud streigile. Hariliku nähtusena esineb nimelt viimane.

Streigid ja lokaudid on äärmised majandusliku võitluse abinõud, mis mõlema poole suhtes suurte kahjudega on seotud. Missugused on need kahjud? Ettevõtjad kaotavad näit. kasu streigi vältuse ulatuses ja uued tellimised, nad peavad selle peale vaatamata, et ettevõtte seisab, laenatud kapitalide eest % maksma, niisamuti ka renti ja vabriku administratsioonile palka, tähtjaliste tellimiste mitte-täitmise eest peavad nad tellijatele kahjutasu maksma ja lõpuks tekitab streik ettevõttes korralageduse. Mis puutub töölistesse, siis on streik neilegi suurte kahjude allikaks. Näit jäävad nad ilma tööpalgast, oma ainukesest sissetulekust. Töölised saavad küll abi ametiühingutelt, kuid see abi on harilikult tööpalgast väiksem, pealegi sünnib abiandmine nii kaua, kui kauaks jätkub ametiühingul kapitale.

On ühing oma abiandmise lõpetanud, siis algab äärmine puudus ja viletsus. Laenatakse siit ja sealt, kuid ka see ei aita. Pealegi, kui streik lõppenud ja töö alanud, tulevad laenatud summad tagasi maksta. Viimane sünnib muidugi hariliku päeva palga arvel, mis õnnetu streigi järel pahahti veelgi väiksem on kui enne. Streikide ajalugu näitab, et mõlema poole kahjud ulatavad sadade ja tuhandete miljoniteni.

Võib ütelda, et viimasel ajal huvi streigi ja lokauti vastu on vähenenud. On nad ju äärmised võitlusabinõud ja tabavad kaheteraga mõõgana mõlemaid pooli. Pealegi on käesolev aeg uued vahendid loonud ettevõtjate ja tööliste vaheliste konfliktide rahulikuks lahendamiseks ja streikide ärahoidmiseks. Nimetatud vahenditeks on vahekohtud ja lepituskogjad. Nad kannavad kahesugust — nii vabatahtlikku kui ka sunduslikku — iseloomu. Esimesel juhtumusel võivad vastased pooled lepitusasutuste poole pöörata, kuid võivad seda ka tegemata jätta, teisel juhtumusel on lepitusasutuste vahetalitus seaduse põhjal sunduslik. Suuremas osas Euroopa riikidest on maksev vabatahtlik vahetalitus. Lepitusasutusse valivad nii ettevõtjad kui ka töölised omalt poolt ühe võrra esitajaid ja peale selle ühe erapooletu isiku, kes läbirääkimisi juhatab ja mõlema poole

vahel kokkuleppe sobitab. Kaunis tihti läheb korda lepitusasutustel sihile jõuda, eriti juhtumustel, kui asi puutub endis-esse töölepingusse ja selle teostamisse. Kui päevakorral on tööliste või ettevõtjate uued ja tähtsad nõudmised, siis on kokkuleppe saavutamine juba raskem. Lepitusasutuste pahe seisab selles, et nende otsused pole sunduslikud.

Esimesed katsed sunduslikku vahetalitust luua tehti Ing-lise asumaades. Näit. Uuel Meremaal peavad vastased pooled lepitusnõukogude ja vahekohtute poole pöörama. Esi- algu läheb vahekorra lahendamine lepitusnõukogu kätte ja viimane töötab välja kindlad ettepanekud. Kui need pole pooltele vastuvõetavad, siis läheb asi vahekohtusse, mille otsused on mõlemale poolele sunduslikud. On kord konflikti lahenda- mine juba lepitusasutuste kätte läinud, siis pole streik ja lo- kaut enam lubatud. Mitte ainult Uuel Meremaal, vaid ka teistes Austraalia asumaades, nagu Lääne Austraalias ja mujal, on teostatud tööliste ja ettevõtjate vaheliste konfliktide sun- duslik lahendamine.

Ametiühingute arvu suurenedes ja nende ühiskondliku *Kollektiiv-
sed lepin-
gud.* mõju kasvades tekkisid võimalused kollektiivsete lepingute te- gemiseks. Lepingut ei tee enam üksikud töölised ja ette- võtjad, vaid rühm töölisi ühe või mitme ettevõtjaga. Hari- likult sünnib see nii, et lepingu sõlmivad tööliste ametiühing ja ettevõtjate liit või üksik ettevõtja, kus juures mõlema poole esitajad astuvad kokku võrdsel arvul, et kokkuleppele jõuda tööliste palkamise tingimuste kohta. Pearaskus langeb siin muidugi niisugustele küsimustele, nagu tööpalk, tööpäeva pikkus, töö vaheajad, palgamaksmise tähtajad. Välja töötatud tingimused on mõlemale poolele tööliste palkamise korral sun- duslikud, kuid siiski mitte juriidiliselt, sest seadus pole seni kollektiivsetele lepingutele veel niisugust sanktsiooni annud. Nimetatud lepingute sunduslikkus aseneb majanduslikul pin- nal, sest nad on pooltele kasulikud: töölised kindlustavad enam-vähem enesele teatavaks ajaks tuleviku, kuna ettevõtjad vabanevad streigi kartusest lepingu kestvuse ajal.

Kõige enam on kollektiivsed lepingud välja kujunenud tähtsamates tööstusharudes Inglismaal, kus lepingu tingimuste väljatöötamine kuulub n. n. ühendatud komiteedele. Kuidas sõlmitakse niisugused kollektiivlepingud? Selles suhtes pakuvad P.-A. Ühisriigid iseäralist huvi. Toome näite rauatööstuse alalt. Siin jäetakse iga aasta 1. juulil nimetatud tööstusharus töö seisma. Nüüd astuvad ettevõtjate liidu ja tööliste ühingu esitajad kokku, kes on varustatud nõudmistega töölepingu muut- mise suhtes. Läbirääkimised kestavad nii kaua, kuni saavu- tatakse täielik kokkulepe. Samal ajal on ka vabrikutes kibe töö käimas, nimelt, remonteeritakse hooneid, puhastatakse ja parandatakse masinaid j. n. e. On kokkulepe saavutatud, siis

teatatakse sellest telegraafi teel igasse riigi ossa ja töö algab vabrikutes uuesti.

Kollektiivse lepingu juures sünnib palga maksmine kahe süsteemi järele. Esimene on rajatud põhimõttele, et tööline saaks niisuguse palga, mis temale korrapärased elutingimused kindlustaks (living wages) või oleks õiglaseks tasuks tema töö eest (fair wages). Selle süsteemi järele peab töötasu niisugune olema, et töölise tarbed rahuldamisest leiaksid ulatuses, mis tööliste klassi poolt harilikuks ja üldiseks tunnustatud.

Teise süsteemi lähtekohaks on õpetus nõudmisest ja pakkumisest. Tööpalk viiakse ligemasse ühendusse valmistavate kaupade hinnaga. Kui kaupade hinnad tõusevad või langevad, siis muutub automaatselt ka tööpalk. Sellele vastavalt töötatakse välja n. n. „liikuv skaala“, mille järele igale kauba hindade tasapinnale vastab tööpalk teatavas suuruses. Edasi määratakse kindlaks tööpalga alammäär, niisamuti ka tasapind, millest ülejõudes tööpalk enam ei suurene vastavalt hindade tõusule.

*Tööpalga
suurus
mitmesu-
gustes töö-
harudes.*

Peale seni nimetatud üldiste põhjuste, mis oma mõju tööpalga kõrgusele avaldavad, on olemas veel mitmed erilised asjaolud, millistest ripuvad tööpalgad ühes või teises tööharus. Olgu neist nimetatud järgmised:

1) Mida raskem tööppimine ja mida kauemat aega ta nõuab, seda kõrgem on hiljem ka töötasu. Näit. saab insener kaugelt kõrgemat tasu, kui sama vabriku lihttööline, sest peab ju esimese palgas peituma tema hariduse omandamisega seotud kulud ja ka tasu ajakulutuse eest (samal ajal kui lihttööline kindlat tasu saab oma töö eest, peab insener ennast oma kutseks ettevalmistama, mis sünnib mitte ainult tasuta, vaid on koguni suure kapitali kuluga seotud).

2) Töö raskus ja hädaohtlikkus. Mida suurema riisikoga ja töökuluga on üks või teine töö seotud, seda kõrgem on loomulikult ka tööpalk. Näit. saavad merisõitjad, mäekae- vanduste töölised, lendurid võrdlemisi üsna kõrget tasu oma töö eest. Nisamuti saavad kõrgemat töötasu ka töölised, kes töötavad niisugustes tööstusharudes, nagu rauavalamine, kus töö raske ja suure jõukulutusega seotud.

3) Tööpalk oleneb veel usaldusest. Nendes tööharudes, kus vaja suurt usaldust töötaja enese vastu, tasutakse töö paremini, et sel teel võimalikult vähe pinda anda kuritarvitustele. Näit. saavad töölised väärtasjade vabrikutes võrdlemisi kõrget palka. Seda sama võib ütelda ka kassahoidjate kohta, kel on alatasa tegemist suuremate summadega.

*Töökaitse
seadused.*

Töökaitse seadusteks nimetatakse seadusi, mis välja antakse riikliku võimu poolt töötingimuste parandamise otstarbel.

Enne kui töökaitse seaduste juure asume, peatume oludel, millised nende väljaandmise paratamata vajaliseks tegid. Teatavasti kutsus masinate ülesleidmine Inglismaal XVIII a. s. teisel poolel kapitalistlike suurtööstuse ellu. Kiirelt edenev suurtööstus vajas suurel määral elavat tööjõudu. Seda võimaldasid põhjalikud muutused Inglise agraaroludes. Talumaade koondumine suurmaaomanikkude kätte, mida Inglismaal juba ammu võis märgata, omandas iseäranis terava kuju XVIII a. s., kui rahvaarv kiirelt kasvas, linnad suurenesid ja karja- ja põllusaadused kallinesid. Suurmaaomanikud andsid omad maad jõukamatele kapitaliomanikkudele — farmeritele — rendile, kes hakkasid põhjalikumalt põldu harima ja paremat karja kasvatama, eriliselt aga lambaid. Kohtadelt väljatõrjutud talupojad hakkasid osalt põllutööliseks, osalt asusid linnadesse, lootes algavas ja edenevas vabrikutööstuses teenistust leida. Nii andsid muutused agraroludes vabrikutööstusele arvurikka tööjõu. Et suurkapitalistlik valmistamisviis tööproduktiivsust mitmekordselt tõstis, varade valmistamiskulusid vähendas ja sellega varade odavnemiseks tuntavalt kaasa mõjus, ei suutnud endised tööstusvormid — kodu- ja manufaktuurtööstus ja käsitöö — enam elujõulistena püsida. Nad olid sunnitud maad andma vabriku tööstusele. Ühes sellega vabanes ka palju elavat tööjõudu, töölisi. Ka nemad püüavad nüüd teenistust leida vabrikutööstuses. Viimane hakkab ka odavat naesterahva ja laste tööjõudu tarvitama, mis asjaolu võistluse tööturul veel teravamaks teeb. Pealegi kasvab XVIII a. s. teisel poolel ja XIX a. s. algul rahvaarv kiirelt. Et tööjõu pakkumine nõudmisest kirjeldatud teel suuremaks kujunes, ja töölisel ise veel ei olnud jõudnud organiseeruda, siis langesid loomulikult ka tööpalgad. XVIII a. s. lõpul hakkas küll nominaalpalk tõusma, kuid veel kiiremini tõusid tarbeainete hinnad, mis tähendab realpalga vähenemist. Mõnde majandusteadlaste arvamise järele langes reaaltööpalk s. t. tarbeainete hulk, mis teatud rahapalgaga võimalik omandada, umbes $\frac{1}{3}$ võrra. Kuigi masinad töö produktiivsust märksa tõstsid, jäi tööpäeva pikkus endiseks, nimelt, töötati 13—14 t. päevas. Ka töö ise muutus nüüd väsitavamaks ja ühetoonilisemaks: inimese töö polnud vabrikus enam seda vaimlist sisu kui ennem, näit. manufaktuuris või kodutööstuses. Töölise enese „mina“ ei maksa nüüd enam palju, ta on vabrikus nagu elutu ja automaatselt töötava mehhanismi elav ja liikuv osake. Ka vabriku distsipliinile peab ta täpselt alluma, kui tahab teenistuses püsida. Nii muutsid väsitav ja kurnav töö, pikk tööaeg, realpalga langemine, naese ja laste töö vabrikus, mis perekonna elu hävitas, töölise seisukorra vabrikutööstuses endisest halvemaks. Arusaadav, et niisugustel asjaoludel töölises tekkis äärmine viha vabriku ja masina vastu, avaldades kõige kujukamalt masinate purustamises ja hävitamises, milleks koguni

salaühinguid asutati. Vabrikuhoonete ja masinate kaitseks seati mõnes kohas isegi suurtükid üles. Valitsus andis vabrikantidele sõjaväelist abi ja määras masinate hävitajatele surmanuhtluse ja kõvendas tööliste ühingute asutamise keeldu.

Nii algas uemale ajale iseloomulik klassivõitlus töötavate ja kapitalistlike rahvakihtide vahel ja kerkis vaatepiirile uus sotsiaalne probleem, nimelt, tööliste küsimus.

*Töötaja
pikkus.*

Valitsus asus esialgu töölisteküsimuse suhtes eitaval seisukohal, milliselt ta aga lõpuks oli sunnitud lahkuma, et juhtida tööliste liikumist loomulikkusesse radadesse. Selle sihi saavutamiseks pannakse maksma töökaitse seadused ja antakse tööliste õigus end avalikult organiseerida. Olid ju parlamendi ja kuninglikud komisioonid ja ka erauurimised selgeks teinud, et tööliste seisukord on äärmiselt vilets. Esimene töökaitse seadus ilmus Inglismaal a. 1802. ja puudutas ainult lastetöö tingimusi. Seadus määras laste tööpäeva pikkuse ülemmäära 12 t. peale kindlaks, keelas neile öötöö ja nõudis lastele ka kooliharidust. 1819. a. ilmus uus seadus, täiendusena esimesele. Kahjuks polnud neil seadustel peaaegu mingisuguseid tegelikka tagajärgi, sest puudusid asutused, kes seaduse täitmise järele oleksid valvanud. 1824. a. saavad töölised õiguse ühinguid oma huvide kaitseks asutada. 1833. a. luuakse vabriku inspeksioon, mille ülesanne valvata töökaitse seaduste elluviimise järgi. See seadus jagas kaitse alla kuulvad töölised kahte rühma: lapsed 9—13 ja alaealised 13—18 aastani. Esimeste tööpäev oli 8, teiste aga 12 tunni peale kindlaks määratud. Nimetatud seadus oli maksev ketramis- ja kudumistööstuses. Neljakümnendatel aastatel teeb Inglise töökaitse seaduseandlus uue edusammu, nimelt, 1847. a. võtab parlament seaduse vastu mille järele piiratakse allaealiste ja naisterahvaste tööaeg kudumis- ja ketramistööstuses 10 tunniga. Muidugi mõista, alanes ka täiskasvanute meesterahvaste tööpäev 10 tunni peale nendes vabrikutes, kus ühes nendega ka naisterahvad ja alaealised suuremal arvul töötasid. Hiljem alustatakse töökaitse seadustele ka teised tööstusharud. Käesoleval ajal on töökaitse seadused maksvad mitte ainult vabrikutööstuses, vaid ka väiketööstuses ja osalt ka kodutööstuses. Lastele, kes alla 12 a. vanad, on töö ettevõtetes täiesti keelatud; 12—14 aastaste töö on piiratud 6¹/₂ tunniga, allaealiste 14—18 a. ja naisterahvaste töö 56—60 tunniga nädalas. Öötöö, niisamuti ka töö pühapäeviti on kõigile töökaitse seadustele alluvatele keelatud.

Mäetööliste kohta Inglismaal on erilist iseloomu kandvad seadused välja antud. Olgu nendest nimetatud ainult 1908. a. seadus, millega 8¹/₂ tunniline tööpäev täiskasvanud tööliste maksma hakkas.

Inglise töökaitse seaduseandlus ei reguleeri mitte ainult

tööaega, vaid ka teisi töötingimusi, näit. vabriku töö sanitaarolusid. Töökaitse seadused nõuavad, et tööhoonetes oleks küllaldaselt õhu (kub. üksustes), et oleks abinõud tarvitusele võetud õhu ventilatsiooniks, tolmu, kahjulikkude gaaside ja aurude kõrvaldamiseks. Samuti nõutakse perioodilist ruumide puhastamist, värvimist ja abinõude tarvitusele võtmist õnnetusjuhtumuste ärahoidmiseks.

Saksamaal oli enne ilmasõda lastele alla 13 aasta vabrikutöö täiesti keelatud, 13—14 aastastele — 6 ja 14—16 aastastele — 10 tunniga piiratud. 1918. a. hakkas määrus maksma, mille põhjal tööpäev ei tohi kesta üle 8 tunni.

Ka teistes riikides reguleerivad töökaitse seadused tööaja pikkust ja teisi töötingimusi. Eestis on käesoleval ajal maksev vabrikutööstuses 8 ja põllutööstuses 9 tunniline tööpäev.

Teatavasti võivad mitmesugused juhuslised asjaolud (haigused, vigastused j. n. e.) töölise tööpalgale suuremat või vähemat mõju avaldada ja töölise koguni äärmisse viletsusse viia. Et tööpalka kõrgus oleneb harilikult tööandja ja töölise vabast kokkuleppest, siis on riikide valitsused abinõud tarvitusele võtnud, et nimetatud juhusliste asjaolude mõju vähendada. Viimase sihi saavutamiseks on olemas mitu töölise kinnitamise süsteemi. Saksamaad loetakse töölise kinnitamise suhtes klassiliseks maaks. Peale Saksa-Prantsuse sõja (1871) kasvas proletariaat Saksamaal ikka enam ja enam ja omandas kindla poliitilise ilme. Valitsus Bismarckiga eesotsas ja jõukam kodanlus löid tõsiselt kartma. Pika rea ettevalmistuste järele jõutakse lõpuks nii kaugele, et riigipäev 1878. a. seaduse vastu võtab, mis sihitud sotsiaaldemokraatia vastu. See seadus keelas kõik ühingud, mil on sotsiaaldemokraatlikud ja kommunistlikud sihid ja mis maksvat korda ei tunnusta; niisamuti keelas seadus koosolekud ja igasugused trükitööd, mis samasuguse sihiga kokkukutsutakse ja välja antakse; isikud, kes nimetatud sihis töötavad, saadetakse välja neist raioonest, kus nende tegevus kõige kardetavam; sotsialistlikud trükikojad sulutagu j. n. e.

Nüüd algasid sotsiaaldemokraatidel mustad päevad. Administratiivsetel karistustel polnud piiri. 47 sotsiaaldemokraatilisest ajalehest, mis poliitilist iseloomu kandsid, suleti 45. Sellele järgnesid alalised maalt välja saatmised. 12 aasta jooksul (1878—90) saadeti välja 900 ja heideti vangikotta 1500 inimest. Repressioonidele vaatamata, kasvas sotsiaaldemokraatia pooldajate arv. See asjaolu sundis valitsust oma seisukohta revideerima. Valitsuse juht Bismarck sai väga hästi aru, et ainult repressioonide abil pole võimalik saavutada soovitavaid tagajärgi. Ta hakkas abinõusid otsima, et töölisi sotsiaaldemokraatia mõju alt vabastada ja valitsuse mõju töölise liikumisele suurendada. Niisuguse abinõu nägi ta sotsiaalses

*Töölise
kinnitamine.*

seadusandluses. Viimasele juhtisid ta tähelepanu mitmed teadusemehed, nagu Adolf Wagner, Schmoller, Brentano, Schönberg ja Schäffle, eriti aga Wagner ja Schäffle.

Valitsus ühelt poolt, pidades võitlust sotsiaaldemokraatia vastu repressioonide abil, viib teiselt poolt, ellu 1883. a. kinnitamise haiguste, 1884. a. õnnetusjuhtumuste, 1889. a. aga invaliidisuse ja vanaduse korraks.

Kinnitamise asutustest haiguste vastu on kõige enam poolehoidu leidnud haigekassad. Viimaste abiandmise summad moodustatakse järgmiselt: töölised maksavad $\frac{2}{3}$ ja ettevõtjad $\frac{1}{3}$ haigekassa maksudest ehk kinnituspreemiast. Haiged saavad kassadelt 1) hinnata arstlist abi ja ka rohte, kui tarvis, siis ka hospitaalse ravitsemise, 2) rahalist toetust teatava aja jooksul 75—50% ulatuses tööpalgast.

Kinnituse korral õnnetusjuhtumuste vastu langeb kinnituspreemia ainult ettevõtjate kanda. Saksamaal saab tööline, kui ta oma tööväime on kaotanud õnnetusjuhtumuse tagajärjel, 60% endisest tööpalgast toetusrahana ehk paiukina. Enne ilmasõda kulus Saksamaal toetusrahaks ligi 130 miljoni marka iga aasta. Kinnituspreemiat ei maksa iga ettevõtja üksikult, vaid ühiselt. Teatava tööstusharu ettevõtjad asutavad ühingu ja maksavad viimasele liikmemaksu. Ühing maksab kannatada saanud töölistele paiukid. Et ettevõtjad ühiselt paiukid maksavad, on arusaadav. Õnnetusjuhtumuste põhjus peitub valmistamisprotsessis eneses, mispärast vastutus peab ka tervele tööstusharule, aga mitte üksikule ettevõtjale langema. Pealegi võib juhtuda, et töölisele tasumaksmine võib ühele või teisele ettevõtjale täiesti üle jõu käia. Ettevõtjad on vabad tasu maksmisest niisugusel korral, kui õnnetusjuhtumus on tekkinud töölise enese süü läbi.

Kinnitamise korral invaliidisuse ja vanaduse vastu (kui kinnitav üle 70 a.) saab pafukit iga tööline, 110—120 margani aastas. Kinnituskulud langevad võrdsest töölisele ja ettevõtjatele, kus juures riik lisab juurde igale paiukile omalt poolt 50 markat, mis keskmiselt niisama palju teeb, kui tööliste ja ettevõtjate poolt maksetavad osad.

Ka lesed ja lapsed saavad paiukit peale oma kinnitatud mehe ja isa surma. Üldse olgu tähendatud, et Saksamaa sunduslikud kinnitusasutused mõistavad oma ülesandeid väga laialt, asudes, seisukohal: kasulikum on toetada terveid, kui arstida juba haigeks jäänud inimesi. Nad on pühendanud kümned miljonid võitlusele tiisikuga ja kulutavad veel suuremad summad töölistele kõlbulikkude korterite, niisamuti ka sanatooriumide, haigemajade, varjupaikade j. n. e. ehitamiseks.

Inglismaal hakkas 1. jaanuaril 1909. a. maksuma seadus, mille järele saab paiukit 5 shillingi ulatuses nädalas iga kodanik, kes üle 70 a. vana ja kelle nädalane sissetulek pole üle 10 shillingi. Sel seadusel on suur tähtsus, sest ta tugib

põhimõttele, et igal kodanikul on õigus olemasolu peale ja et riik peab selle õiguse teostumise kindlustama. Selles sihis on veel kaugemale arenenud sotsiaalne seadusandlus Austraalias.

Inglismaal hakkas 1912. a. maksma riiklik kinnitamine ka haiguste vastu. Sellele seadusele alluvad kõik palgalised, kelle aastane sissetulek alla 160 n. st. Kinnitusraha maksavad nõdalas töölised 3—4, ettevõtjad 3 ja riik 2 penni*).

Viimasel ajal on katseid tehtud ühiskondlike võimude poolt ka tööpuuduse aegadel tööliste abi anda, kui tööline oma tööpuuduses ise mitte süüdi pole. Harilikult said töölised niisugustel kordadel abi ametiühingutelt, viimased mu-retsesid neile ka tööd. Pahe seisib aga selles, et ametiühingutesse ei kuulunud mitte kõik töölised, vaid ainult teatav %, kuna tööpuuduse all kannatasid, ja väga tuntavalt, terve tööliste hulk. Pealegi ei suutnud ametiühingud aegadel, mil töötä töölisi palju, soovitava määral abi anda. Arusaadav, et otstarbekohane tööpuuduse vastu kinnitamine ühiskondlike võimude (riik, linn) osavõtuta suurte raskustega oli ühendatud. Esimesed katsed sundusliku tööpuuduse vastu kinnitamise alal tegi XIX a. s. lõpul üks Schveitsi kanton. Töölised olid sunnitud siin väikest maksu maksma kinnituse-asutusele, millelt nad hiljem ka abi said tööpuuduse kordadel. Kahjuks ei annud see süsteem häid tagajärgi ja mõne aasta pärast suleti kinnituskassa Hiljem (1901) levis teine, nimelt Genti (Belgia) süsteem, mille järele riik ja linna omavalitsus maksavad teatavad summad tööliste ühingutele ja ka teistele ühingutele, kes eneses organiseerinud abiandmise töötä töölisele. Nii on abiandmine korraldatud Belgias, Prantsusmaal, Norras ja Daanis.

Mis puutub tööpalka suurusesse, siis on see senni (XIX a. s. vältusel) rippunud tööliste ja ettevõtjate omavahelisest kokkuleppes. Tegelikult pole see aga kõigil aegadel alati nii olnud. Keskajal, näit. XIV ja XV aastasajal reguleerisid tööpalka linna-võimud, kus juures silmas peeti mitte töölise, vaid tarvitaja huve, sest määrati ju kindlaks tööpalka ülemmäär. Uuel ajal näeme sedasama; näit. ilmus Elisabethi ajal Inglismaal seadus, mille järele maksimaalse tööpalka äramääramine kuulus rahu-kohtunikkude ülesannete hulka. See seadus oli maksev kuni 1814. a., mil ta ära kaotati.

XIX a. s. lõpul hakatakse jälle tööpalka reguleerima, kuid mitte enam tarvitaja, vaid töölise huvides. Esimese katse sel alal tegid Inglise asumaad Austraalias. Näit. reguleerivad Uuel Meremaal tööpalka 1894. a. peale vahekohtud, kuhu kuuluvad tööliste, ettevõtjate ja riigi esitajad. Vahekohtu ot-

*Tööpalka
riiklik re-
guleeri-
mine.*

*) Abiandmine ühel või teisel juhtumusel oli Inglismaal senni ametiühingute ülesandeks.

sused on mõlemale poolele sunduslikud. Pisut teisiti on tööpalga reguleerimine korraldatud Victoria osariigis. 1896. a. ilmus siin seadus, mille järele valitsus määrab tööpalga reguleerimiseks isesugused komisjioonid, kus tööandjad ja töölised on võrdselt esitatud. Komisjioonid määravad kindlaks tööpalga alammäära, mis ettevõtjatele sunduslik. Kuigi tööpalga reguleerimine raskustega seotud, on ta Austraalias siiski võrdlemisi häid tagajärgi annud ja avaliku arvamise pooldamist leidnud.

Tööpalga riikline reguleerimine on ka Inglismaal vastu võetud. Siin ilmus 1909. a. seadus, mis tunnustas minimaalse tööpalga kindlaks määramise mõnes kodutööstuse harus. Seesama sündis ka söekaevandustöölise suhtes 1912. a., nimelt ühe suurema streigi tagajärjel. Söekaevajate minimaalse tööpalga kindlaksmääramine kuulub komisjioonidele, kus töölised ja ettevõtjad on võrdselt esitatud. Nende esitajad valivad erapooletu juhataja. Kui viimase suhtes kokkuleppele ei jõuta, siis määrab kaubandusministeeriumi juhataja. Huvitav on tähelepanna, et Inglise parlament juba 90. aastatel vastu võttis seaduse, mille põhjal riiklikud asutused on kohustatud omad tellimised andma ainult niisugustele ettevõtjatele, kes maksavad oma tööliste korralikku ülespidamist kindlustavat tööpalka (living wages).

Et Eesti töökaitse seadused käesoleval momendil välja töötamisel ja kõige ligemas tulevikus ellu viiakse, siis jäävad maksvusel olevad töökaitse seadused siin puudutamata. Eestis on maksvad praegu osalt Vene riigi, osalt E. V. valitsuse poolt välja töötatud töökaitse seadused *).

*Tööpalga
tõus.*

XVIII. a. s. lõpul ja XIX. a. s. esimesel poolel õpetasid mitmed majandusteadlased, nagu Turgot, Malthus ja Ricardo, et tööpalk ei tõuse üle töölise ja ta perekonna kõige tungivamate tarvete rahuldamiseks vajalise miinimumi. Lassalle nimetas seda teesi „raudseks tööpalga seaduseks“. Ka Karl Marx asus peajoontes nimetatud õpetuse seisukohal. Kui meie pilku tööpalga ajalukku heidame, siis näeme, et Lassalle'i seadus tegelikule elule ei vasta. Toome näite Inglismaalt, on ju seal tööpalga ajalugu kõige täielikumalt majandusteadlaste poolt läbitöötatud. Tuntud Inglise uurija Bowley järele on Inglismaal keskmine tööpalk XIX. a. s. teisel poolel järgmiselt muutunud:

1860	—	38	n. st.	4	sch.
1870	—	43	„	4	„
1883	—	49	„	9	„
1891	—	53	„	8	„

Nagu näha, on tööpalk 30 a. jooksul väga tuntavalt suurenenud. Ka realpalk suurenes, kuigi mitte ühesugusel määral

*) Eestis maksvate töökaitse seadustega tutvumiseks juhin tähelepanu Leop. Johanson'i broshüürile „Töökaitse seadused.“ Tallinn 1920.

rahapalgaga, sest sama aja jooksul tõusis ka elukallidus, eriti aga kallinesid korterid.

Veel suuremal määral on kasvanud Ameerika tööliste sissetulekud. Tuntud Ameerika teadusmehe ja statistiku Wrighti väljaarvamiste järele on töölise rahapalk Ameerikas XIX. a. s. teisel poolel ligi kahekordseks kasvanud, kuna realpalk sama aja eest vähemal määral, nimelt, 130% võrra.

Nii ei leia õpetus „raudsest tööpalka seadusest“ tegeliku elu poolt kinnitust.

Tekib küsimus kas suureneb ühel ajal tööliste klassi sissetuleku kasvamisega ka teiste ühiskondlikkude klasside sissetulek? Vastuse küsimusele annab tuntud Saksa majandusteadlane prof. Sombart. Ta võrdleb ühiskondliku sissetuleku jagunemist Preisimaal XIX. a. s. algul; 30. ja 40. aastatel ja aastasaja lõpul ja tuleb väga huvitavatele otsustele. XIX. a. s. algul olid ainult üksikud miljonärid, aastasaja jooksul kujunes aga uus väga rikaste inimeste, miljonäride, rühm. Samal ajal kadus nälgiv osa rahvastikust ja vaesus, kui massiline nähtus, kadus ka krooniline nälg, mis 30. ja 40-tel aastatel valitses nii linnas kui ka maal. Kasvas ka keskmise sissetulekuga inimeste rühm ja koguni kiirelt, kus juures endiste iseseisvate valmistajate ja kaupmeeste asemele astuvad proletariaadi kõrgemad kihid, näit. kvalifitseeritud töölised. Terve rahvastik on nii majandusliselt mitme astme võrra kõrgenenud. Kui seal juures vaesemate ja enam rikaste rahvakihtide sissetulekute differentents on suurenenud, siis on see sündinud sel teel, et viimaste rikkus on kasvanud kiiremalt, kui esimeste oma.

Huvitavaid andmeid samas suunas pakub juba nimetatud inglise uurija Bowley. Tema järele oli Inglismaal:

Töö palga üldsumma.	Teiste rahvaklasside sissetulek.
1860 a. — 392	440 (n. st. miljonites)
1877. a. — 591	782
1891. a. — 699	912

Nagu näha, tööpalka üldsumma on suurenenud 30 a. jooksul 78%, teiste rahvaklasside sissetulek aga 107% võrra. Täheleb: 1) tööliste klassi sissetulek suureneb, kuid vähemal määral võrreldes teiste rahvaklasside sissetulekuga, 2) tööliste klassile langeb ikka väiksem osa ühiskondlikust sissetulekust. Seda asjaolu arvesse võttes, arvavad mõned majandusteadlased, et tööliste kapitalistlik eksploateerimine pole mitte vähenenud, vaid koguni suurenenud.

*Sisse-
juhatus.*

Nagu eespool kuulsime, halvenes tööliste seisukord tuntuvalt masinate ülesleidmisega, mis aluse pani kapitalistlisele suurtööstusele. Samas suunas avaldasid oma mõju tööliste seisukorrale sündmused, mis suure Prantsuse revolutsiooniga kaasas käisid ja vastolusid majanduslikes ning sotsiaalses suhetes veel enam süvendasid. Alalised sõjad, mis Euroopa riikide jõudu äärmiselt pingutasid, riikide rahanduse üldine halvenemine, põhjalikud muutused kaubandus- ja tööstuspoliitikas ja teised sarnased asjaolud ei lasknud majanduslist elu korralikult ja rahulikult edeneda ja mõjusid niiviisi laiemate rahva hulkade vaesenemiseks kaasa. Tööliste vaesenemine, töötava rahvakihi üldine rahulolematuse tekitasidki õpetuse, mis kannab sotsialismi nime. Kuigi hiljem tööliste seisukord tuntuvalt paranes, sest nii nominaal — kui ka reaalpalk suurenesid, milleks kaasa mõjusid ametiühingud, töökaitse seadused ja edusammud valmistamistehnikas, püsis töötavas rahvakihis üldine rahulolematuse edasi. Nägid ju töölistes et, kõige selle peale vaatamata, ikkagi suurem osa ühiskondlikust sissetulekust langeb teistele rahvaklassidele, eriti aga kapitalistidele kes varade valmistamisest otsekoheselt teel osa ei võta. Neil põhjusil leidis hiljem ja leiab ka praegu sotsialism töötavates rahvakihtides laialist poolehoidu.

Sotsialism asub kapitalistliku majanduskorra kohta kriitilisel seisukohal ja nõuab selle põhjalikku reformeerimist täiesti uut alustel. Viimaste teostumine looks niisuguse majandusliku korra, mis kindlustaks kõigile rahvastiku eriklassidele ainelise heaoleku. Sotsialismi siht on niisugune majanduskord, millises valmistamisvahendid, maa ja kapital, oleks mitte üksikute individuumide, isikute, vaid ühiskonna omad, ja varade valmistamise ja jaotuse määrajateks poleks üksikud ettevõtjad ja juhuslik nõudmine ja pakkumine, vaid ühiskondliku võimu kava-kindlad korraldused. Ühiskondlik võim, nagu kõikide huvide esitaja, peab välja arvama, kui palju saadusi vajab rahvas ja selle järele ka valmistamist reguleerima. Eraomanduse kaotamisega kaob ka sissetulek, mis andsid senised tähtsamad omandusobjektid — maa ja kapital. Nii üksik isik kui ka terve ühiskond saab sissetulekut ainult omast tööst. Sotsialistliku korra teostumisega kaovad sarnased kapitalistlikule korrale omased institutsioonid, nagu kapitalistide ja palgatööliste kihid, tööstuslikud eraettevõtted, turg, börs, raha ja krediit. Nii on sotsialistlik kord täieline vastand nüüdisaja kapitalistlikule korrale. Olgu tähendatud, et sotsialismi ei tohi sarnastada kommunismiga. Sotsialistlike õpetuste järele jaotatakse valmistatud saadused proportsionaalselt tööliste tööle, teenustele ja talendile. Kommunistlikud õpetused lähevad palju kaugemale; nad nõuavad, et saadused saaks jaotatud vastavalt igapäevase tar-

vetele, vaatamata tööle, hoolsusele ja talendile, mis tööline ühiskondlikku valmistamisse paigutanud. Igaüks teeb tööd nii palju kui suudab ja nii hästi kui mõistab, saades seal juures tasu aga vastavalt oma tarvetele. Sotsialistlikus korras säilib ühiskonna liigete individuaalne sissetulek, kuna kommunistlikus korras isikliku sissetuleku mõiste üldse kaob.

Peatame sotsialistlike õpetuste juures. Viimased jaotatakse majandusteaduslikes kirjanduses harilikult kolme kategooriasse: utopistlik, riiklik ja teaduslik sotsialism.

Sotsialistlike õpetusi ja ideid tundsid juba vana- ja keskaeg. *Utopistlik* Cuemal ajal tekkisid mitmed sotsialistlikud utopiad humanist-*sotsialism*. lise ilmavaate väljendustena. Nende hulgast on suure tähelepanu osalisteks saanud Thomas More „Utopia“ (1516) ja Campanella „Päikese riik“ (1620). Nende tööde ilmumine on ligemas ühenduses teaduste ja kunstide uuestisünniga Itaalias ja Plato tööde uurimisega. Hiljem, XVIII. a. s. keskel, ilmuvad Morelly, Meslier ja Mably utopiad. XIX a. s. esimene pool annab jällegi terve rea sotsialiste-utopiste — Oweni, Fourier', Saint-Simoni. Peatame viimase kolme juures.

Tähtsam ja mõjurikkam neist oli Robert Owen. Ta oli vaese käsitöölise poeg ja sai lühikese ajaga üheks rikkamaks Inglise suurtöösturiks, kes oma puuvilla vabrikus Schotimaal täiesti uued korraldused maksma pani. Robert Owen tahtis kõiki oma töölisi, kelle hulgas oli palju hulkureid, joodikuid ja kuritegijaid ja üldse igasugu seltskonna jätiseid, kõlblisteks inimesteks muuta. Selle sihi saavutamiseks vähendab ta tööpäeva 14 tunnilt 10¹/₂ peale, soetab töölistele korralikud korterid, korraldab arstiabi, avab kaupluse, kus töölised head ja odavat kaupa võisid saada, vabastab lapsed alla 10 aasta tööst, maksab vanaduse korral pajukit ja hoolitseb tööliste füüsilise ja vaimlise kasvutuse eest. Kaua jälgisid tööliste umbusklikult Oweni tegutsemist. Kui lõpuks Owen oma töölistele ühe tööstuskriisi puhul korralikult palka edasi maksis 4 kuu jooksul, siis võitis ta nende usalduse täielikult. Tagajärg oli see et tööliste majandusline seisukord tuntavalt paranes, ilma et ettevõtte kasud oleks selle all kannatanud. New Lanark, nii kutsuti Oweni vabrikut, äratas nüüd üldist huvi ja imestust, koguni valitsejategi hulgas.

Owen uskus, et tema eeskujul teisi ettevõtjaid samasuguste reformide teele meelitab. Ta pöörab üleskutsetega vabrikantide poole, püüab mõju avaldada seaduseandjatele ja võimukandjatele, kuid kõik see jääb täiesti tagajärjeta. Owenist saab nüüd ägedam valitseva korra vastane. Egoism, omakasu on tema arvamise järele kõigi pahede juur. Et seda inimestest kaotada, siis on vaja luua niisugune ühiskondlik kord, kus puuduksid igasugused võimalused omakasu avaldumiseks. Oweni uue ühiskondliku korra juures puuduks oleva korra tugi,

eraomandus, ja valitseks täielik majandusline ühetaolus. See kord pidi Oweni arvates kasvatama vooruslikud iseloomud ja kindlustama maksimaalse õnne rahvastiku maksimaalsele osale.

Uue korra teostumine pidi sündima mitte revolutsiooniliselt, vaid rahulikult teel. 1817. a. esineb Owen esimest korda oma vabatahtlikult tekkivate kooperatiivsete kommuunide kavaga. Autonoomsed tööstuslised assotsiatsioonid, kommuunid 500—3000 liikmega ühendaksid põllutöö tööstusega ja kataksid aegamööda terve maa. Neis kommuunes oleksid nii valmistamisvahendid kui ka loodud varad, kommuuni elanikkude ühisomandus, kus juures kõik täiskasvanud peaksid 8 tundi päevas tööd tegema. Niisuguse kooperatiivse korralduse tagajärjel suureneks ju väga tuntavalt töö produktiivsus, varu jatkuks kõigile soovitaval määral, kaoks sennine alaline võistlus ja hakaks valitsema sotsiaalne rahu, üldine heaolek ja tõeline vabadus. Owen pöörab üleskutsetes nii rikaste kui ka vaeste poole ja esineb kindlate ettepanekutega parlamendi komisjoni ees, olles täis usku, et esimene kordaläinud katse kommuunide asutamise alal näitab tervele maailmale uue korra paremusi ja et kogu inimkond saab vabatahtlikult ta pooldajaks. Nähes, et kooperatiivsed kommuunid kodumaal poolehoidu ei leia, siirdub Owen Ameerikasse, omandab seal suure maatüki ja asutab sinna esimese kommuuni — New Harmony (1826). Ettevõtte õitsenguks olid olemas küllalt head tingimused ja Owen ise mahutas ettevõttesse võrdlemisi suure kapitali. Kõige sellele vaatamata polnud New Harmony asundusel mingisugust edu. Pahe seisis selles, et kommuuni liigete (1000—2000) hulgas leidis suur % niisuguseid, keda õnnetu elusaatus sinna oli juhtinud, kes kehalist tööd ei tunnud või ei armastanud ja teiste töölistega hästi läbi ei saanud. Pealegi ei suutnud vali kommunism inimesi korraga kõlbliselt ümber kasvatada ja kõiki vanast ilmast kaasatoodud hingelisi pahesid kaotada. Tagajärg oli see, et ettevõtte hakkas kiratsema ja lõpetas mõne aja pärast oma tegevuse. Samasugune saatus sai osaks ka teistele kommuunele, mis mitmel pool asutati. Nurjaminekud ei jaksanud aga Owenis usku oma asjasse hävitada ja ta propageerib kommuunide asutamise mõtet edasi.

Kuigi Owenile, peale hiilgava kordamineku New Lanarkis, osaks said ainult nurjaminekud, jäi ikkagi tegelikku ellu püsima kooperatiivide idee, mis Inglismaal, ühelt poolt, tarvitajate ühingu- ja teiselt poolt, valmistamisühingute kujul teostamist leidis. Owen pole ise kunagi niisuguste sihtidega ühingu- asutamis- propageerinud. Nende loojaks olid praktilised Inglise töölised ja ka teised rahvakihid.

Teine tähtsam utopist on F o u r i e r, rahvuse poolest prantslane. Ka tema asub oleva korra vastu täiesti eitaval seisukohal: raiskab ju viimane suure hulga valmistamisjõudusid täiesti otstarbetult, luues terve rea niisuguseid sotsiaalseid

rühmi, kes rahva rikkust ei suurenda. Nende hulka kuuluvad Fourier järele bürokraatia, sõjaväelased, $\frac{9}{10}$ kaupmeestest, kodused teenijad, vargad, avalikud naisterahvad j. n. e. Peale nimetatud põhjuse vähendab ühiskondliku töö produktiivsust veel asjaolu, et inimesed, valmistamisabinõudest lahutatuna, peavad ebaterves ümbruses 12—14 tundi päevas häda sunnil palgalistena üht ja sedasama tööd tegema. Kui arvesse võtta veel seda, et tööline loodavaist varadest võrdlemisi väikese osa enesele saab, siis on arusaadav, mispärast ta mitte ainult hooletult, vaid ka vastumeelselt töötab ja miks ta töö vähe vilja kannab. Pealegi hävineb oleva korra juures palju rikkusi ettevõtjate võistluse, pankrottide ja kriiside tagajärjel. Nii peituvad maksvas sotsiaalses korras pahed, mis ei soodusta ühiskondliku rikkuse kasvamist rahvale soovitaval määral.

Kirjeldatud olevikule seab Fourier vastu oma sotsiaalse ideaali, mille järele uue ühiskondliku korra aluseks on falanks, mõnest sajast perekonnast koosseisev auto- noomne üksus. Siin sünnib varade valmistamine ja tarvi- tamine kollektiivsel alusel. Falanks arendab nii põllumajan- dust kui ka tööstust, kus juures viimasele tuntavalt vä- hem tähelepanu juhitakse. Igaüks on kohustatud üldisest tööst osavõtma, mis eest ta osa saab kõigist töösaadustest töötasu kujul; mida raskem töö, seda suurem ka töötasu. Kaubandus puudub täielikult. Üksteisega võistlevate ja intri- geerivate kaupmeeste, turgude ja poodide asemel on siin olemas üks suur kaupade ladu võrdlemisi väikese arvu teeni- jatega. Siit ostabki igaüks saadava sissetuleku eest tarvilised varad. Kõik varad, mis falanks ise ei valmista, ostetakse teistelt falanksidelt.

Töö ise on falanksis produktiivne, sest igaühel, olgu see noor või täiskasvanu, on võimalik tööd valida vastavalt oma kalduvustele ja annetele, kus juures sagedane töövahetus lu- batud. Töö perioodid ehk seansid on üsna lühikesed — $1\frac{1}{2}$ —2 tundi. Võistlus, mis iga töö juures tarvilik, kindlus- tatakse sel teel, et töötajad jagatakse üksikuiks rühmiks. Fa- lanksis, nagu öeldud, valib igaüks enesele tööalad oma maitse järele ja vahetab neid päevas mitu korda. Näit. suvel võib iga tööline 1 tunni pühendada karja eest hoolitsemisele, 2 tundi vilja koristamisele, 2 tundi aiatööle, mõned tunnid vabriku tööle j. n. e., kus juures töö vaheldub puhke ja eine- ajaga. Falanksis saavad kõik inimeste head ja halvad oma- dused tulutoovaks tööks ära kasutatud. Näit. lastest, kes armastavad poris käpertada, organiseeritakse isesugused laste rühmad tänavate puhastamiseks ja mustuste kõrvaldamiseks. Tööd igas falanksis juhib falanksi juhatus.

Asjata aja- ja jõukulu ärahoidmiseks, mis tekivad sage- dase tööala vahetuse ja töö seanside lühiduse tõttu, soovitab Fourier tervet falanksi järgmiselt korraldada. Falanksil peab

olema isesugune mitmekordne ehitus, sotsiaalne loss — falansteerium, mis aidadest ümbritsetud ja lilledega ja troopika-
taimedega kaunistatud. Loss ise on kunstimaitseliselt ehitatud,
galleriidega piiratud j. n. e. Falansteeriumis, kus elab 1500
kuni 1800 inimest, on ruumid — saalid, eluruumid, töökojad
j. n. e. — sammaskäikudega ühendatud ja nii jaotatud, et
igal elanikul on võimalus 10—15 minutiga oma töökohta jõuda.
Et väljaminekutes kokku hoida asetab Fourier kõik falanksi
elanikud ühte hoonesse, ühiste söögisaalidega, köökidega,
pesukodadega, lugemistubadega, raamatukogudega j. n. e.,
on ju ühe suure hoone ehitamine võrreldes terve rea väikes-
tega palju odavam, niisamuti on ühismajandus võrreldes pal-
jude üksikmajandustega odavam, pealegi võimaldab ühis-
majandus ilmaaegset jõu raiskamist ära hoida. Meeste- ja
naisterahvad on siin täiesti üheõiguslised. Nende vastasti-
kused suhted tugivad niisamuti mitmekesisuse põhimõttele ja
abieliu lahutamine on niisama kerge ja lihtne kui abiellu as-
tumine. Et abieliu võrdlemisi üürikest aega kestab, siis jääb
laste kasvatamine nende ülesandeks, kes oma kalduvuste
poolest selleks kõige kohasemad. Muidugi mõista võivad ka
emad, kui see nende soov on, kasvatajateks hakata. Huvitav
on tähelepanna, et Fourier ei nõua, nagu seda tegi Owen,
kommunistlikku ühetaolust, vaid arvab, et uue korra juures
on võimalik kapitali ja töö huvisid lepitada. Tema arvamise
järele peab falanksis valmistatud saadustest langema $\frac{5}{12}$ tööle,
 $\frac{4}{12}$ kapitalile ja $\frac{3}{12}$ talendile. Tähendab, falanksis püsib ka-
pital, kui eraomandus, ainult ta on üldsuse kasutada ülalni-
metatud tasu eest.

Ühe korra juures saavad Fourier arvamise järele kõik
inimese tarbed kõige täielikumalt rahuldatud. Kannatused ja
hädad kaovad. Elu täidavad lõbu ja rõõm ja töö muutub
täielikuks naudinguks. Inimkond moodustab kõrgesti are-
nenud, jõurikka ja elurõõmsa rahvatõu, nii füüsiliselt kui ka
vaimliselt ja inimese keskmine eluiga kasvab kuni 140 aastani.
Üldise heaoleku tõttu, mis autonoomsed falanksid kindlusta-
vad, levivad viimased üle terve ilma, kus juures falankside
valitsuskeskkohaks on Konstantinoopol. Iga falanksi asuta-
miseks läheks Fourier arvamise järgi 1 ruut penikoorem
maad ja 4 miljoni franki. Kuivõrra kindlasti Fourier oma
kavatsustesse uskus, sellest annab tunnistust järgmine asjaolu.
Ta pööras üleskutsega ajalehes rikaste kapitalistide poole,
lootes, et tema poolt kindlaks määratud päeval ja tunni ajal
ilmub Rotchild või mõni teine rahaäss ja ohverdab falansteer-
iumi asutamiseks soovitava kapitali. Lootused jäid aga ai-
nult lootusteks.

Kui fantastiline ka Fourier'i falansteerium polnud, ei puudu-
nud tal siiski reaalne tähtsus, sest niisugsel kujul tekkis valmista-
misühingute kõrge idee XIX a. s. kolmekümnendatel aastatel.

Põhjalikult läheb lahku Oweni ja Fourier õpetustest n. n. saintsimonism, mille rajasid Prantsuse aristokraat S a i n t S i m o n ja tema õpilased. Krahv Saint Simon põlvenes ühest tähtsamast ja rikkamast aadli suguvõsast, mis oma algust Karl Suurest arvas. Juba lapsepõlves oli ta energilise iseloomuga ja arvas, et ta peab midagi suurt korda saatma. Vähesese tähtsusega polnud Saint Simoni elus ka asjaolu, et ta õpetajaks oli kuulus entsüklopedist D'Alambert, vaimustatud vabaduse ideede ja ratsionalistilise filosoofia propageerija, XVIII aastasajal 70. aastatel võtab Saint Simon vabaduse ideest vaimustatuna Põhja-Ameerika vabadussõjast osa. Sealse elu-oluga tutvunedes, tekib temas kindel usk teadmiste ja majanduse, õieti tööstuse tähtsusesse. Ta loeb neid „edu ja tsivilisatsiooni põhiteguriteks“. Sõja ajal ja ka hiljem seipitseb ta igasugu suurejoonelisi plaane. Ameerikas olles esineb ta Mexiko asekuninga ees Panama kanaali projektiga. Kodumaale jõudes, keeldub ta sõjaväelisest karjäärist ja reisib avantüristina Euroopas ringi. Hispaanias viibides, esineb ta Hispania kuninga ees ettepanekuga, et viimane temale ülesandeks teeks ühendada Madridi linna merega. Suure Prantsuse revolutsiooni ajal konfiskeeritakse kõik ta mõisad. Kui erakondade võitlus äärmise kaju omandab, andub ta spekulatsioonidele valitsuse poolt müüdavate kiriku varandustega, mis asjaolu teda aastaks vangikotta saadab. Ainult Robespierre'i langemine päästab ta surmast. Spekulatsioonid polnud Saint Simonile mingisuguseks iseseisvaks sihiks, vaid abinõuks kapitalide kuhjamisel, milliste abil ta kavatses teaduslik instituuти luua, kus tähtsamad Prantsusmaa vaimlised jõud professoritena töötaksid. Spekulatsioonid ei anna aga soovitavaid tagajärgi ja Saint Simon loobub instituuти asutamisest. Nüüd asutab ta Pariisi tore salongi, koondades viimasesse Prantsuse teaduse- ja kunstilma paremad esitajad. Ta püüab oma haridust täiendada, teadusmeestega mõtteid vahetades ja nende loenguid kuulates. Erilist tähelepanu juhib ta loodusteadusele ja matemaatikale. Et Saint Simon oma varandust mõttetult pillas, siis laskus ta peagi vaesuses: endine kunsti ja teaduste metseen pidi viimaks juhuslisest teenistusest ja sõprade toetusest end elatama.

Neist viletsuse ajult põlvnevad siiski kõik Saint Simoni tähtsamad tööd. Ka läheb tal nüüd korda enda ümber koguda terve hulga anderikkaid õpilasi, kes ta mõtteid kannavad ja edasi arendavad.

Selle peale vaatamata, et Saint Simoni töis kindel, väljakujunenud süsteem puudub, on tema ideed originaalsuselt, värskuselt ja tihti ka sügavuselt väga huvitavad ja tähtsad. Saint Simon ütleb, ja väga õieti, et ühiskond areneb kindlate seaduste järgi, et võimata on minevikku vajunud eluvorme uuesti maksma panna ja kunstlikult uusi vorme, mil ühiskonnas vajaline pind puudub, ellu viia. Inimkonna arene-

mises esinevad kaks peategurit — inimeste teadmiste kuhjumine ja majandusliste suhete muutumine. Majanduslised ja ühiskondlised tegurid on poliitilistest tähtsamad. Need rahva klassid, kes domineerivad majanduslikes elus, panevad end maksma ka poliitilisel alal. Adeld ja vaimulikud võimutsesid keskajal. Uuemal ajal purustas alatasa kasvav rahakapital ja tõusev tööstus keskajale iseloomulise feodalismi. Uus tööstusilm nõuab nüüd enesele poliitilist võimu, mis ta ka saama peab. Tööstusilma esitajad, „industrialiid“, asenevad poliitilises elus veel küll viimasel kohal ja peavad end juhtida laskma endiste, kuid nüüd juba jõuetute rahvaklasside esitajast, kes esinevad kuningatena, ministritena, diplomaatidena, ametnikena j. n. e. Viimased ei saa ilma esimesteta s. o. industrialiideta läbi, industrialiid ilma senniste võimutsejateta aga küll. Industrialiidide all mõtleb Saint Simon töösture, tehnikuid-töölisi, intelligent jõudusid, talupoegi, kes moodustavad kogusummas ^{24/25} rahvastikust. Need rahva rühmad on ainukesed väärtuste loojad ja moodustavad terve meie kultuuri ääsi. Industrialiidide tähtsust kriipsutab Saint Simon järgmiselt alla Kui korraga hukkuksid 30.000 Prantsuse õukondlast kardinaali, marssali, ministrit, administraatorit, kõige rikkamat suurmaa omanikku, siis paneks maa vaevalt seda kaotust tähele, sest hukkunute asemele võiksid silmapilk teised astuda. 3000 tähtsama teadusmehe, töösturi, tehniku ja kunstniku hukkumine oleks selle vastu aga suur kaotus rahvusele: ilma loovate jõududeta, ühiskondliku elu juhtideta ja organisaatoriteta, ühe sõnaga ilma industrialiidetena on rahvas sama jõuetu kui keha ilma hingeta. Sellepärast nõuabki Saint Simon valitsusvõimu kuulumist industrialiididele, kelle huvid ühte langetavad rahva ja maa huvidega.

Ülal puudutatud mõtetest välja minnes, nõuab Saint Simon, et võimutsema peavad kõige targemad ja kogemusrikkamad. Vaimline võim kuulugu teadusmeestele, ilmlik tähtsamatele töösturitele. Nemat saavad teaduse põhimõtete järele valitsema, sennise anarhia asemele ühiskonnas astub kindel kord ja õitsele lõõvad põllutöö, tööstus ja kaubandus. Uue korra peasiht on kindlustada maksimaalne jõukus ja heaolek, nii töölistele kui ka teistele produtseerivatele rahvakihtidele: moodustavad ju nemad nüüdisaja tsivilisatsiooni juures õige ühiskonna. Kui Saint Simon esialgu uskus, et töösturite ja teadusmeeste valitsus üldsuse huvid täiesti rahuldab ja sel teel püsiva sotsiaalse rahu kindlustab (langeb ju tema arvates töösturite eesmärk — luua ja koguda rikkusi — ühte terve ühiskonna huvidega), siis nihkub ta oma viimastel eluaastatel teistsugusele seisukohale: ta näeb nüüd selgemini vastolusid töö ja kapitali vahel ja soovib iseseisvat tööliste erakonda asutada. Et Saint Simon vähearenenud massidele suuri lootusi ei pane, siis katsub ta töösture vaesemate

rahvakihtide vastu heatahtlikuks teha, andes uuele sotsiaalsele korrale usulise sanktsiooni.

Üus sotsiaalne kord, mille teostavad tööstusklassid ühes teadusmeestega, peab tugima jumaliku moraali põhimõttele: on ju kõik inimesed vennad ja peavad üks teist vastastikku armastama ja aitama. Ligemise armastuse idee tuleb kujukalt nähtavale Saint Simoni viimases töös „Üus ristiusk“. Selles arendab ta mõtet, et kristlik armastus ligemise vastu pole veel tunginud ühiskondlikku ellu. Ligemise armastust ellu viia pole suutnud ei katoliku kirik ega protestantism.

Katoliku usk koondas enam tähelepanu oma poliitilise võimu loomisele kui kristlikule moraalile ja takistades ristiusu uuestisündi inkviitsiooni kaudu. Luteri usk pühendas aga oma terve tähelepanu ainult jutlustele. Luter ei teinud õieti midagi selleks, et tõsta ristiusu sotsiaalset tähtsust. Üue usu ülesanne seisab selles, et organiseerida ühiskonda kristliku moraalil alustel. Kõik rahva klassid peavad selleks igapidi kaasa aitama, et rahvastiku suurema osa, tööliste klassi kõlbline ja füüsiline olemas-olu paraneks, ka kuningas peab oma võimu nimetatud suunas tarvitama, kui ta tahab oma ülesannete kõrgusel seista; kõik sotsiaalsed asutused olgu niiviisi korraldatud, et nad kõige edukamalt võiks seista kõrge usulise sihi teenistuses. Saint Simoni sotsiaalses süsteemis põhjened usk teaduste saavutustel ja õige usu eest hoolitsemine on teadusmeeste ülesanne. Kõige tähtsam neist saab paavstiks ja vaimulikkude võimu asemele astub teadusmeeste võim. Sellele uuele võimule, mille keskkohaks iga rahva juures teaduste akadeemia kuulub ka rahva hariduse eest hoolitsemine. Rahva haridus peab tungima kristlikule moraalile, kus juures kool peab kättesaadav olema kõigile. Niisugune vaimuelu korraldamine uue sotsiaalse süsteemi juures peab kindlustama püsiva rahu kõigi Euroopa rahvaste vahel, vähendama makse nii palju kui see võimalik ja kasutama kõige otstarbekohasemalt maa rikkusi.

Saint Simoni õpetus tööstuslaste ülevõimu kohta leidis suurt poolehoidu Prantsuse jõukama kodanluse keskel. Viimane nägi temas oma huvide kindlat kaitsjat ähvardava reaktiooni vastu, mille sihiks feodaalsete klasside uuesti võimule upitamine. Teatavasti kogus Saint Simon oma viimastel eluaastatel enese ümber terve rea sõpru ja õpilasi. Viimased arendasidki tema õpetust ja löid siin ja seal laiali pillatud fragmentidest kindla süsteemi, andes uuele õpetusele hoopis radikaalse sisu. Tähtsam tema õpilastest oli B a z a r d. Saint-simonistid usuvad, et ühiskond loomuliku arenemise teel oleva ajajärgu läbi elab. Nüüdisaja ühiseluvormides peitub täieline antagonism tööliste ja maa ning kapitali omanikkude — tööandjate — vahel. Viimased eksploateerivad esimesi. See antagonism on kaugelt sügavam, kui Saint Simoni poolt alla

kriipsutatud antagonism, mis kord valitses feodaalsete klasside ja jõukama kodanluse vahel. Minevik näitab, et eksploateerimine aja jooksul väheneb, omandades ikka pehmemad vormid. Isandad ja orjad, patriitsid ja plebejid, laenuhärрад ja pärisorjad, maaomanikud ja rentnikud, vabrikandid ja töölised — see on ahelik, mis näitab inimkonna majandusliste ja sotsiaalsete suhete ajaloolist arenemist. Vanal ajal eksploateeris isand orja, nüüd teeb sedasama vabrikant töölisega, kuid uuema aja eksploateerimine on pehmem ja inimlikum. Et eksploateerimist kaotada, on vaja kõik omandusõigusel tugiavad sissetulekuvormid kõrvaldada ja ainukeseks sissetuleku allikaks tunnustada töö. Riik kaotagu ära pärandamisõigus, saagu kõigi valmistamisvahendite omanikuks, töölised moodustagu assotsiatsioonid, mis varade valmistamist ja tarvitamist kavakindlalt korraldaks. Kui see sündinud, siis püsib alaline kokkukõla valmistamise ja tarvitamise vahel: teeb ju riigivalitsus kõik selleks, et selgusele jõuda, kui palju varasid vajab ühiskond ja kui palju neid võimalik valmistada. Iga isiku seisukoha määrab uue sotsiaalse korra juures anderikkus ja töö: „igale ühele ta annete järele ja igale andele ta töö järele“. Igaüks saab tasu vastavalt oma tööviljakusele ja headusele. Kõige anderikkamad saavad assotsiatsiooni juhtideks, kelle autoriteedi alla peavad kõik teised end painutama. Niisuguse korralduse tagajärjel minetab ühiskondlik elu sennise korralgeduse, mille asemel sugeneb omavaheline solidaarsus ja kindel kord. Viimaste tegurite mõjul liituvad kõik assotsiatsiooni liikmed üheks sotsiaalseks organismiks, kelle tegutsemist enam mingi ebakõla ei takista.

Saintsimonistide õpetus tähendab suure sammu edasi, võrreldes Oweni ja Fourier õpetustega. Kui viimased püüdsid abstraktsel teel uut eeskujulist korda ülesleida ja seda ka valitsevatele olusuhetele vaatamata maksma panna, siis otsivad saintsimonistid elu nähtusist endist tunnismärke, mis lubavad tõendada, et sotsiaalne elu aegamööda arenedes ise jõuab ajajärku, mida iseloomustavad õiglasemad ja tervele rahvale maksimaalset õnne kindlustavad ühiseluvormid. Tähendab, nende ilmavaade on evolutsiooniline, aga mitte ratsionalistlik, milline omane Owenile ja Fourier'le. Samuti lähevad saintsimonistid lahku eelmistest utopistidest oma tulevikuriigi kavatsuste suhtes. Saintsimonistliku süsteemi aluseks on suurem majandusline üksus, kuna Fourier ja Oweni õpetusis esineb niisugusena väike ja peajoontes põllumajandusline kommuun. Mis puutub eraomandusse, siis nõuavad saintsimonistid ainult valmistamisvahendite riigistamist ja ei näe Oweni kombel eraomanduse kaotamist paratamata vajalisena, niisamuti ei usu nad kapitali ja töö huvide lepitamisse, nagu seda Fourier tegi. Võib ütelda, et saintsimonistid löid selle aluse, millele hiljemini rajati modern kollektivistlik-sotsialistlik ilmavaade. Olgu tähendatud, et

Saint Simon avaldas oma sotsiaalse evolutsiooni ideega kindlat mõju mitte ainult oma ligematele õpilastele, vaid ka niisugustele hilisematele teadusilma tähtedele, nagu August Comte ja Karl Marx.

Riikliku sotsialismi esitajaks loetakse Louis Blanc'i. Tema arvamise järele on sotsialistlike kavatsuste elluviimine võimalik ainult riigi algatusel ja tähtsal ainelisel toetusel. Kõigi nüüdse tsivilisatsiooni pahede tekitajaks on vaba võistlus. Viimase peab kõrvaldama riiklik võim asutades töötajate assotsiatsioonid, mida esiti riik juhib, hiljem aga töölised ise. Vaba võistluse kaotamine sündigu vaba võistluse enese abil. Riik, kellel tarvitada hiigla kapitalid, asutagu suured ja hästi korraldatud „sotsiaalsed töökojad“, millistega ükski eraettevõtte võistelda ei suuda. Viimased lõpetavad aegamööda oma tegevuse ja terve valmistamine läheb sellega riigi kätte. See sündinud, ühtlustab riiklik võim tööpalga kõigis tööstusharudes ja korraldab kasvatuses nii, et iga inimese tegevuse põhimotiiviks saab mitte isiklik, vaid üldsuse huvi ja heaolek.

Niisugused laialised uuendused on võimalikud ainult siis, kui valitsusvõim tööliste käes, kes assotsiatsioonide ellukutsumisest on eestkätt huvitatud. Tähendab, tööliste siht olgu kõige pealt poliitilise võimu saavutamine, siis soovitatavate sotsiaalsete reformide teostamine. Nii peituvad Louis Blanc'i õpetuses juba küllalt nähtavalt sotsiaaldemokraatia taktika algidud. Louis Blanc'i ideedel oli Prantsuse tööliste kihtides suur poolehoid; 40 aastatel oli tema teos „Töö organiseerimine“ üheks kõige loetavamaks raamatuks tööliste ridades. 1848. a. revolutsiooni päevil Prantsusmaal leidis riiklike töökodade idee osalist teostamist, nimelt, valitsuse rahalisel toetusel (mitme miljoni frangi ulatuses) organiseeriti terve rida suuri valmistamisassotsiatioone ehk ühinguid. Viimaste vastu oli huvi nii suur et neid asutati palju ka eraalgatusel, riiklise rahalise toetuseta. Üldse asutati assotsiatioone ligi 300 ümber.

Uute rahutuste ärahoidmiseks korraldas valitsus samal ajal nälgivate ja töö puuduse all kannatavate Pariisi tööliste jaoks avalikke töid n. n. rahvusliste töökodade nime all. Töönõudjad asetati ühetoonilisele ja vastumeelsele mullatööle. Tasu makseti kõigile 2 franki päevas, kui tööd ei leidunud siis 1 frank. Tööliste elukutsele vastavate tööde muretsemisest polnud juttugi: asutati ju nimetatud töökojad õieti selleks, et näidata konkreetselt sotsialistlike õpetuste mõttetust ja et luua valitsusele tänulik rahvahulk, kes ta kaitseks välja astuks, kui seda asjaolud nõuavad. Louis Blanc ise nimetas asutatud rahvatöökodasid oma sotsiaalsete töökodade idee parodiaks. Arusaadav, et niisugustel tingimustel ei võinud rahvuslistel töökodadel mingisugust reaalselt tagajärge olla.

Ka valmistamisühingud ehk assotsiatsioonid polnud elu-

*Riiklik
sotsialism.*

jõulised. Asutati ju nad tööstuskriisi ajal, mil turg oli kaupust küllastatud. Pealegi olid liig rutuliselt asutatud assotsiatsioonid halvasti organiseeritud ja nende liikmed ühistöökis halvasti ettevalmistatud; ka ei suudetud neis ettevõtteis vastavat korda luua ega töö korralikkuse järele valvata, mille tõttu ühinged valmistasid alaväärtulisi ja võistlust mitte välja kannatavaid kaupu. Mis puutub eraalgatusel asutatud ühingutesse, siis kannatasid nad kapitali puuduse all ja ei suutnud ajakohaseid masinaid ega tööriistu muretseda, mispärast nad niisamuti alaväärtulisi kaupu valmistasid ja turule lasksid.

Olgu tähendatud, et Louis Blanc'i rahvusliste töökodade mõte leidis 60 aastatel kindlat käsitamist veel Ferdinand Lassalle poolt Saksamaal, kuid nüüdki ei annud see idee suuremaid tagajärgi. Olid ju riikliste valmistamisühingute vastu ka teaduslise sotsialismi esitajad, Rodbertus ja Marx.

Teaduslise sotsialismi rajajaiks loetakse Rodbertust ja Marxi. Et nende vaated kapitalistilisele majandusele ja tuleviku majanduskorrale peajoontes sarnased, siis peatame ainult viimase kui tähtsama juures. Marx sündis Trieris juudi soost advokaadi pojana, õppis isa soovil õigusteadust, kuid pööris varsti viimasele selja ja andus täielikult filosoofiale, omandades sel alal doktori aukraadi. Teadusmehe karjееrist pidi Marx loobuma, sest leidis ju tol ajal Saksamaal valitsev reaktsioon vastukõla ka ülikoolides. Nüüd hakkab ta „Rheinische Zeitung“, Reini liberaalse kodanluse häälekandjat toimetama, kuid siirdub varsti Pariisi, kus ta lähemalt tutvub sotsialistlike klassivõitluse ideedega ja teravat tähelepanu juhib majanduslikele ja sotsiaalsetele nähtustele. Hiljem, peale 1848. a. revolutsiooni tormisid asub Marx Londoni elama. Siin uurib ta põhjalikult Inglise tööstust, eriti tekstiiltööstust. Et Marx tulise ja ägeda iseloomuga, siis andub ta täielikult tööliste liikumisele, saades saksa sotsiaaldemokraatia vaimlike juhiks. Ühes Engelsiga töötab ta välja „Kommunistilise manifesti“, mis ilmus 1848. a. Viimane on Marxi sotsiaalsete vaadete jõurikas ja veetlev esitus. Tema tähtsam teaduslik ja ilmakeheline töö on „Kapital“, millises ta arvustuse alla võtab klassilise ehk nagu Marx ütleb kodanlike majandusteaduse.

Karl Marx'i majanduslike süsteemi aluseks on tööväärtuse õpetus, mille järele iga kauba väärtuse määrajaks on ühikondlistarvilik töö. Viimase all tuleb mõista keskmise tööliste tööd kõige enam levinud tehnilistel valmistamistingimustel. Marx'i majanduslike süsteemi keskkohtaks, fookuseks loetakse õpetust kapitali kasut ja lisaväärtusest (lhk. 90—93). Kapitali kasu ja lisaväärtus tekib Marx'i järele järgmiselt: kapitalist palkab turul tööliste, viimane loob tööpäeva jooksul enam varasid kui ta ise ettevõtjalt palgana saab. See tööliste pool loodud ja temale tööpalgana osaks langenud väärtuste differentis ehk vahedustabki kapitali kasu ja lisaväärtuse, mis õiguse poolest tööli-

sele peaks kuuluma. Nii etendavad Marxi järele valmistamisvahendid lisaväärtuse tekkimise juures passiivset osa; nad lähevad loodavate varade väärtusse täielikult üle ja ei tekita mingisugust uut väärtust, mispärast Marx valmistamisvahendid nimetabki alaliseks kapitaliks. Selle vastu aga loob valmistamisprotsessist osavõttev elav tööjõud enam väärtusi, kui ta omandamiseks kulutatud, mispärast Marx nimetabki seda osa kapitalist muutuvaks kapitaliks. Kapitali kasu ja lisaväärtus, mille loojaks elav tööjõud, tööline, ongi nii see alus, millel baseerib kapitalistide-ettevõtjate ja tööliste vahel peetav ja permanentset iseloomu kandev võitlus.

Nii peitub kapitalistlikes majanduskorras kindel vastolu. See kaob aga ühes kapitalistlike majanduse hävinemisega: on ju viimane üks majanduslike arengu astetest. Nagu hävines feodaalne sotsiaal-majandusline kord, taganedes kapitalistlike eest, nii kaob ka viimane, aset andes sotsialistlikule. Nii asub Marx samuti kui saintsimonistid evolutsioonilise arenemise seisukohal. Sotsialistliku korra juures pole maa ja kapital mitte enam üksikute inimeste, vaid üldsuse omandus ja igaüks saab sissetulekut vastavalt ainult oma loovale tööle. Üleminek sotsialistlikele korradele sünnib Marxi järele järgmiselt. Kapitalistlike suurtööstused edenevad kiirelt ja väikeettevõtte tõrjutakse ikka enam ja enam suurettevõtte poolt valmistamisest välja. Samasugust pilti pakub ka põllutööstus. Väikemaapidamine kaob, aset andes suurmapidamisele, hiigla latifundiumidele. Nii tuleb valmistamiskontsentratsioon nähtavale nii tööstuse kui ka põllutööstuses. Edasi väidab Marx, et kapital kontsentreerub ikka vähema ja vähema arvu kapitalistide kätte ja et tööliste alatasa proletariseeruvad, vaesenevad. Tööliste vaesenedes käib aga kaasa nende järjekindel ja alatasa süvenev organiseerumisprotsess. On valmistamise ja kapitali kontsentratsioon oma haripunkti jõudnud, siis eksproprieeritakse vähestesse kätte koondunud eraomandus (maa ja kapital) ühiskonna omanduseks ja eramajanduse asemele astub ühiskondlik majandus.

Marxi sotsiaalne filosoofia tugib ajaloolise materialismi teoorial. Viimane on oma olemuselt järgmine. Sotsiaalne kord ja ühiskonna kultuuriline elu olenevad majanduslistest tingimustest, mis esinevad inimkonna poliitilise ja vaimlise edendamise põhiteguritena. Valmistamisvormides on tingitud ühiskonna jagunemine majanduslisteks eriklassideks, ja terve ajalugu pole muud kui klassivõitlus. Majandus on see reaalne baas, millest oleneb ja millega seletatav igal antud momendil n. n. pealehitus (Überbau). Viimase alla kuuluvad õigusline ja poliitiline kord, kui ka igasugu ideed: usulised, filosoofilised ja eetilised. Eriti tõendab Marx, et õigus on passiivne element inimkonna kultuuris. Igale majanduse ajajärgule vastab teatav õigusline kord. Niikaua kui viimane majanduslist arene-

mist ei takista, püsib ta muutmata. Samal ajal kui majandusline elu areneb, püsivad aga õiguslised vormid peaaegu endisena, mille tõttu viimased hakkavad majanduslist arenemist ja töösigivuse tõusu takistama. Olgu see varem või hiljem, kuid majanduse ja õiguse vaheline konflikt ei jää tulemata. Viimane laheneb sel teel, et õigusline vorm muutub ja kohaneb uutele majanduslise elu tingimustele.

Tekib küsimus, kas leiab Marxi õpetus täies ulatuses tegeliku elu poolt tõestust. Mis puutub kontsentratsioonisse, siis on see tõesti maksev tööstuses, mitte aga põllutööstuses (lhk. 62—72). Kapitali kontsentratsiooni s. o. kapitali koondumist ikka enam väheneva omanikkude hulga kätte pole ka märgata, sest nüüdisaja ettevõtted on peaaesjalikult aktsiaühingud. Aktsiaid aga suudavad, teatavasti, omandada ka võrdlemisi väikeste sissetulekuga inimesed. Tähendab, ettevõtete sissetulekud jagunevad ikka suurema, aga mitte vähema arvu inimeste vahel. Inglismaal ulatas XX a. s. algul aktsionääride arv üle miljoni; Prantsusmaal raudteedesse paigutatud kapital, 20 miljardi franki, oli 1885. a. 700.000 perekonna päralt, kus juures igale ühele tuli 10—15 t. franki. Saksa majandusteadlane prof. Sombart tähendab, et kapitalistide arv ei vähene, kapital ei koonu mitte ikka vähema inimhulga kätte ja maa „kõhneb“ ikka enam kapitalistidest. Ka tööliste klassi alalist vaesenemist pole märgata. Kuigi teaduslikes sotsialismis, kui sotsialmajanduslikes õpetuses, peituvad mõnesugused defektid, millele teadusline arvustus tähelepanu juhtinud, on ta tähtsus nii teoreetilises majandusteaduses kui ka majanduspoliitikas suur. Puudutasid ju teaduslike sotsialismi esitajad kõik majandusteaduse põhiprobleeme ja pealegi tabavalt. Ajalooline materialism; mis mitmesuguseid ühiskondlikke nähtusi nende ajaloolises arenemises ühe põhiteguri — majanduse — abil seletab, on suurt mõju avaldanud meie aja sotsiaalsetele uurimistele. Ajaloolased ja majandusteadlased, käsitades ajalooliste sündmuste põhjusti, juhivad erilist tähelepanu majanduselementidele: on ju viimase erikaal võrreldes teiste põhjustega väga suur. Saksa ajalooeadlane Ehrenberg ütleb, et majandusline element on üks kõige silmapaistvamatest teguritest inimkonna ajaloolisel arenemise teel. Niisugune vaade leiab nüüdisajal sotsiaalelu uurivate teadusmeeste juures laialist pooldamist ja tähendab suurt sammu edasi.

Küsimused, kas majandusline element on ainukene tegur, mille abil seletatav ja millest oleneb terve meie vaimline kultuur, sotsiaalne ja poliitiline elu, ja kas hävineb kunagi kapitalistline kord, aset andes sotsialistlikule, jäävad käesolevas töös puudutamata: on ju nimetatud küsimused üldse keeruliseimaist ja raskemaist ja kuuluvad enam ajaloo filosoofia kui teoreetilise majandusteaduse valda.

Sisukord.

Eessõna 3

Sissejuhatus.

Algmõisted. Majanduslugu 5— 19
Tarbed. Varad. Kasulikkuse tingimused. Varade liigid. Majandus ehk majandusline tegevus. Majandus ja tehnika. Rahvamajandus. Majandusteaduse mõiste. Majandusteaduse tähtsus. Majandusteaduse jagunemine. Majanduslugu.

Varade valmistamine.

Valmistamise olemus ja tegurid 20— 23
Valmistamismõiste. Valmistamisliigid. Valmistamistegurid. Tööstuse vormid.
Loodus valmistamistegurina 23— 27
Looduse mõju inimese majanduslisele tegevusele. Inimese mõju loodusele.
Töö valmistamistegurina 27— 46
Töö mõiste. Produktiivne ja mitteproduktiivne töö. Töö produktiivsus. Töö hulk. Õpetus rahvastikust. Malthus. Töö omadus. Töö intensiivsus. Tööosavus. Hariduse mõju töö produktiivsusele. Ühistöö.

Kapital valmistamistegurina 47— 88
Kapitaali mõiste ja liigid. Kapitaali koosseis. Kapitaali tähtsus. Kapitaali tekkimine. Kapitaali ringjooks. Kriisid. Kriisi pilt. Tööstusliste kriiside põhjused. Masin. Masina majandusline tähtsus. Suur- ja väiketööstus. Suur- ja väikepõllupidamine. Maauuendus Eestis. Ettevõtete kujud. Isiklised ettevõtted. Täisühingud. Piiratud ühingud. Aktsiaühingud. Sündikaadid. Ühistegelised valmistamisühingud. Ühiskondliisriiklised ettevõtted.

Varade vahetus.

Vahetuse elemendid 89— 90
Vahetuse ja turu mõiste. Kauba mõiste. Nõudmine ja pakumine.
Õpetus vahetusväärtusest 90— 95
Tööväärtuse õpetus. Piirkasulikkuse õpetus.
Hind 95— 98
Hinna mõiste. Valmistamiskulu. Hindade kõikumine. Moopolhinnad.

Raha	98—123
Raha mõiste. Jaunismetallid rahana. Raha väärtus. Raha süsteemid. Raha lõõmine ja üksus. Vahetusraha. Nüüdisaja riikide raha süsteemid. Raha tähtsus majanduslises elus. Paberraha mõiste ja tekkimine. Paberraha väärtus ja liikumiskuju. Ümbervahetamata paberraha kahjulikkus. Üleminek paberiselt valuutalt kuldvaluutale. Paberraha ajalugu Vene maal ja Eestis.	
Krediit	123—128
Krediidi mõiste. Krediidi tehiste jagunemine. Krediidi dokumendid. Krediidi tähtsus. Krediidi edenemise tingimused.	
Pangad	128—150
Pankade mõiste ja liigid. Pankade operatsioonid. Passiivsed operatsioonid. Hoiusummad. Tshekk. Arvekirjad. Pangatähed. Aktiivsed operatsioonid. Veksliite diskonteerimine. Laenu liikuva varanduse kindlustusel. Eri jooksev arve. Pankade iseseisvad operatsioonid. Pankade komisjoni operatsioonid. Vastastikused krediitühingud. Linna pangad. Hüpooteekpangad. Väikelaenu asutused. Hoiukassad. Ühistegeelised väikelaenuasutused. Pankade ajalugu.	
Kaubandus	150—166
Kaubanduse mõiste ja edenemise tingimused. Kaubanduse liigid. Kaubanduse tähtsus. Börsed. Kaubanduspoliitika. Sisekaubanduspoliitika. Väliskaubanduspoliitika. Vekslikurs ja selle kõikumuse tagajärjed. Kaubandus- ja maksebilans. Vaba-kaubandus ja proteksionism. Missugune kaubanduspoliitika peaks nüüdisajal maksev olema Eestis?	
Tarvitajate ühingud	166—173
Tarvitajate ühingute siht. Tarvitajate ühingud mujal ja Eestis. Ühistegevus Eestis.	
Teed ja teadete saamine	173—178
Teed ja nende iseloom enne raudteid. Raudteed. raudteede majanduspoliitilised süsteemid, post, telegraaf, telefon.	
Varade jagunemine.	
Sissetuleku mõiste	179—180
Varanduse mõiste. Üld- ja puhassissetuleku mõiste. Üld- ja puhassissetuleku mõiste rahvamajanduse seisukohalt. Maarent, kapitali kasu ja tööpalk.	
Maarent	180—185
Maarendi mõiste. Maarendi tekkimine. Maahind.	
Kapitali kasu	185—189
Kapitali kasu mõiste ja jagunemine. Kapitali kasu allikas. Kapitali protsent. Ettevõtja kasu. Kapitali kasu ühetaolistamine ja kõrgus.	
Tööpalk	189—204
Tööpalga mõiste ja liigid. Õpetus tööpalgast. Ametiühingud. Streigid ja lokavidid. Kollektiivsed töölepingud. Tööpalga suurus mitmesugustes tööharudes. Töökaitse seadused. Töötaja pikkus. Tööliste kinnitamine. Tööpalga riiklik reguleerimine. Tööpalga tõus.	
Sotsialism	204—216
Sotsialismi ja kommunismi mõiste. Utopistlik, riiklik ja teaduslik sotsialism.	

Trükivead.

Lhk.	On	Peab olema
15	6 rida ülevalt ja 14 alt majandusajalugu	majanduslugu
23	29 ülevalt XIX a. s. teisest poolest	XX a. s. teisest poolest.
28	5 „ <u>tuleb</u> produktiivseks lugeda	<u>võib</u> produktiivseks lugeda
46	14 „ enamus on vähemuse käes, kellele allub mitmesugust füüsilist tööd tegev rikkus ja võim	rikkus ja võim on vähemuse käes, kellele allub mitmesugust füüsilist tööd tegev enamus
56	19 „ Lomonde de Lismondi	Simondi de Sismondi
56	24 „ Lismondi	Sismondi
59	11 „ mis hiljemini Joh. Sohni ja teiste poolt	mis hiljemini teiste poolt
74	18 „ otsekohene järeldus	otsekohene tagajärg
92	17 „ kapitali kasu <u>ehk</u> lisaväärtuse loojaks	kapitali kasu <u>ja</u> lisaväärtuse loojaks
95	13 alt hinnad olenevad valmistamiskuludest	hinnad olenevad valmistamiskuludest, s. o. varade valmistamiseks kulutatud tööst
103	13 alt Ta väärtuse määrajaks on peaausjalikult valmistamiskulu, millises objektiivsema ja domineeriva osana esineb kulutatud töö	Ta väärtuse määrajaks on valmistamiskulu
104	19 ülevalt koguväärtus <u>ei</u>	koguväärtus <u>e</u>
105	14–17 ja 18 alt Graham	Grasham
112	12 „ Teiste rasvaste	Teiste rahvaste
143	16 ülevalt ainukese kasuna	ainukese tasuna
152	16 alt ühest välisriigist teise — kolmandama riigi kaudu	ühest välisriigist teise kolmandama riigi kaudu
159	7 „ kaubabilans	kaubandusbilans.
170	<i>Ühistegevus Eestis</i> peab olema 10 rea kohal alt.	

Märkus. Üsikus keelelised ebajärjekindlused on seletatavad asjaoluga, et korrektuuri lugesid mitu inimest.